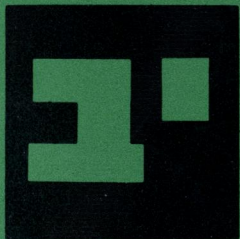

עליו ספר

כתב־עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

שלמה זלמן הבלין: ספר־תורה שכתב הר"ן לעצמו
חיים מיליקובסקי: לדפוסי סדר עולם
אילן אלדר: האמנם נמצאו שרידי כתאב אלמצותאת, ניקוד רב סעדיה
ומחברת עלי בן יהודה הנזיר
ירמיהו מלחי: 'נוסח אחר' של פירוש רש"י למסכת ברכות
אברהם שושנה: מפתח חדש לתשובות הרמ"ה — על פי כתב־יד
אורה שורצולד: סקירה של פרקי אבות בתרגומם ללדינו
אברהם שישא: בן המלך והנזיר ומתרגמו ליידיש — התרגום וגורלו

הוצאת אוניברסיטת טורונטו

עלי ספר

כתב-עת לכיכליוגרפיה ולחקר הספר העברי

יב

בעריכת

שלמה זלמן הבלין

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשמ"ו

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עורך:
שלמה זלמן הבלין

מערכת:
יצחק ד' גילת
משה חלמיש
יעקב שפיגל
דניאל שפרבר
יוסף תבורי

מוזכיר המערכת:
יצחק רון
כתובת המערכת:
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות,
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52100

ISSN 0334-4754

כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED

נדפס בישראל תשמ"ו
בדפוס "אחזה", ירושלים

התוכן

5	ספר-תורה שכתב לעצמו רבינו נסים מגירונדי	שלמה זלמן הבלין:
	לדפוס סדר עולם — אקדמות למהדורה מדעית של	חיים מיליקובסקי:
37	סדר עולם, א	
	האמנם נמצאו בגניזה שרידי החיבורים האבודים — כתאב	אילן אלדר:
51	אלמנותא, ניקוד רב סעדיה ומחברת עלי בן יהודה הנזיר	
63	'נוסח אחר' של פירוש רש"י למסכת ברכות	ירמיהו מלחי:
83	מפתח חדש לתשובות הרמ"ה — על-פי כתב-יד	אברהם שושנה:
95	סקירה של פרקי אבות בתרגומים ללדינו	אורה (רודריג) שורצולד:
111	בן המלך והנזיר ומתרגמו לידיש — התרגום וגורלו	אברהם שישא:

תגובות והערות:

125	בין שמואל וינר ואפרים דיינארד	יעקב קבקוב:
129	לעניינו של מחזור ויטרי	שמחה עמנואל:
131	תגובה להערה	ישראל מ' תא-שמע:
132	לבירור שנת פטירתו של מהר"י בירב	אברהם דוד:
133	הערה קטנה	טוביה פרשל:
133	הערה	יוסף אביב"י:
134	הסכמות שצונזרו	שניאור זלמן ליימן:
136	ספר יראה, אוסטרעא תקנ"ד ותק"ס	יצחק יודלוב:
137	(סקירות ונתקבלו במערכת)	ספרים ומחקרים חדשים

רשימת התמונות

עמודים מתוך ספר-התורה שכתב הר"ן לעצמו

(כ"י ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 5935 4°)

9	כתובת על גב הספר
29	'שירת הים' שמות יד כח-טז ב
30	'שירת האזינו' דברים לא כח-לב כז
31	'שירת האזינו' דברים לב כז-לג ד
112	שער בן המלך והנזיר, פרנקפורט דמיין תקכ"ט
112	קולופון של ההוצאה הנ"ל
	שיחת חולין של תלמידי חכמים, פרנקפורט דמיין
116	תקכ"א, עמוד ראשון ועמוד אחרון
121	אגרת הראשון לחנך לנער בכתב ולשון, אוביבאך תק"מ
134	סדר-משנה, ירושלים ת"ש, שער, ופתק של ר"י גולדמן
135	ההסכמות מן הספר הנ"ל

רשימת המשתתפים

ד"ר שלמה זלמן הבלין, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר חיים מיליקובסקי, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר אילן אלדר, אוניברסיטת חיפה

ד"ר ירמיהו מלחי, אוניברסיטת בר-אילן

הרב אברהם שושנה, 28596 Yeshiva Lane, Wickliffe, Ohio 44092

ד"ר אורה (רודריג) שורצולד, אוניברסיטת בר-אילן

הרב אברהם שישא, 10 The Ridgway, Golders Green, London NW11

מתוך החוברות הבאות:

לאה מקובצקי-בורנשטיין: פנקס ממוני איסור והיתר בקושטא
עזריאל הילדסהיימר (ירושלים): חיבורי הרב עזריאל הילדסהיימר זצ"ל
(ביבליוגרפיה מוארת)

יעקב שפיגל: לדרך הציון וההפנייה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים
בצלאל מנקין: הספר שערי צדק וייחוסו לרלב"ג

משה קליין: כל חלקי הבית אחוזים זה בזה
(עיון ספרותי-צורני במבנה המשנה)

נחמיה אלוני: עץ חיים ליצחק בן חיים הכהן משאטיבה
יצחק זימר: ספר מנהגים דבי מהרי"ל

משה חלמיש: לנוסח הנהגות חכמי צפת

אברהם דוד: עוד לעסקי המסחר של האר"י ז"ל במצרים

יצחק יודלוב: ספר חלקת ראובן

ALAI SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

Shlomo Zalman Havlin: The Torah Scroll that Rabbi Nissim of Gerona wrote for himself

Chaim Milikowsky: On the printed edition of *Seder Olam*

Ilan Alder: On the identity of some *Geniza* fragments.

Jeremiah Malchi: 'A Different Version' of Rashi's Commentary to Tractate Berakhot

Abraham Shoshana: A New Index to the Responsa of *Ramah* — According to a Manuscript

Ora Schwarzwald: A Survey of Ladino Translations of *The Ethics of the Fathers*

Abraham Schischa: *The Prince and the Nazir* and its Yiddish Translator — a Translation and its Fate

12

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS

ALẖI SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

XII

EDITED BY
SHLOMO ZALMAN HAVLIN

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS
RAMAT GAN, 1986

alei sefer

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

PUBLISHED BY THE
DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Editor:

S.Z. Havlin

Editorial

Board:

I.D. Gilat

M. Hallamish

J. Spiegel

D. Sperber

J. Tavory

Editorial Secretary:

Itzhak Ron

Address of Editorial Board:

Department of Bibliography and Librarianship,
Bar-Ilan University, Ramat Gan, ISRAEL, 52100

©

Copyright Bar-Ilan University, Ramat-Gan

Printed in Israel 1986

Ahva Press, Jerusalem

CONTENTS

Shlomo Zalman Havlin:	The Torah Scroll that Rabbi Nissim of Gerona wrote for himself	5
Chaim Milikowsky:	On the printed editions of <i>Seder Olam</i> — Introduction to a critical Edition of <i>Seder Olam</i> . I.	37
Ilan Eldar:	On the identity of some <i>Geniza</i> fragments	51
Jeremiah Malchi:	'A Different Version' of Rashi's Commentary to Tractate <i>Berakhot</i>	63
Abraham Shoshana:	A New Index to the Responsa of Ramah — According to a Manuscript	83
Ora Schwarzwald:	A Survey of Ladino Translations of <i>The Ethics of the Fathers</i>	95
Abraham Schischa:	<i>The Prince and the Nazir</i> and its Yiddish Translator — a Translation and its Fate	111

NOTES

Ya'akob Kabakov:	Between Shmuel Wiener and Ephraim Dynard	125
Simcha Emmanuel:	On <i>Machzor Vitry</i>	129
Israel Ta-Shema:	Reply to a Note	131
Abraham David:	The Year of Rabbi J. BeiRav's Death	132
Tuvia Preschel:	A Small Note	133
Yosef Avivi:	A Note	133
Sh. Z. Leiman:	Censored <i>Haskamot</i>	134
Itzhak Yudlov:	<i>Sefer Yiràh</i> , Ostrog 1794, 1800	136

NEW BOOKS		137
-----------	--	-----

LISTS OF ILLUSTRATIONS

Pages of the Torah Scroll written by the Ran for himself
(MS Jerusalem National Library, 4°5935)

The Inscription on the dorse of the Scroll	9
<i>Shirat ha-Yam</i> , Ex. XIV, 28 - XVI, 2	24
<i>Shirat ha'Azinu</i> , Deut. XXXI, 28 - XXXII, 27	30
<i>Shirat ha'Azinu</i> , Deut. XXXII, 27 - XXXIII, 4	31
Title Page of <i>The Prince and the Nazir</i> , Frankfurt am Main 5529 (1769)	112
Collophon of the Frankfurt, 1769, Edition	112
<i>Sichat Chulin Shel talmidei Chachamim</i> , Frankfurt am Main, 5521 (1761), First and Last Pages	116
<i>Iggeret ha-Rishon le-Chaneich le-Na'ar be-Ktav ve-Lashon</i> , Offenbach, 1780	121
<i>Seder-Mishnah</i> , Jerusalem, 1940, Title Page and a Note by Rabbi J. Goldman	134
<i>Haskamot</i> from the <i>Seder-mishnah</i>	135

שלמה זלמן הבלין

ספר-תורה שכתב לעצמו רבנו נסים מגירונדי

לפני חמישים שנה בקירוב, ושש מאות שנה אחר מסירתו של ספר-תורה מיוחס שכתב לעצמו רבנו נסים מגירונדי לבית-הכנסת 'קהלת יעקב' שבקהל קודש ברצלונה, הודיע הרב ברוך טולידאנו¹ על התגלית המרגשת — גילוי של ספר-תורה זה שכתבו הר"ן לעצמו ולזכותו ומסרו על תנאי לבית-הכנסת של קהילת ברצלונה ביום ה' בחדש סיון שנת ה' אלפים צ"ו (1336 למנינם). ספר-תורה זה נרכש על-ידי החכם רבי יחיא דהאן, שד"ר קהילת טבריה בקהילה קטנה שבברזיליה, שהספר הזה ניתן לה במתנה על-ידי זקן נכבד מגלות ישראל שבספרד ושלי דבריו שמור היה ספר זה ברשות משפחתו זמן רב. הרב טולידאנו תיאר שם בקצרה את הספר הזה, את המפה שעטפה אותו ושהיתה מחוברת

1 הארץ, י"ד בניסן תרצ"ו, עמ' 19–20 (וראה להלן הע' 14). על-פי תיאורו של הרב טולידאנו חזר ותיארם א' הירשמן, הריב"ש, ירושלים תשט"ו, עמ' קכ"ג–קכ"ה, ומשם אצל א"ל פלדמן, פירוש הר"ן על התורה, ירושלים תשכ"ח, מבוא. שנתיים ימים קודם פרסום זה, ראה פרופ' שמואל קרויס את הספר הזה בטבריה אצל החכם דהאן, ואף העתיק את הכתובת שהיתה רשומה על המטפחת שבה היה הספר מעוטף, ואת הרשום על הכף של כסף, אלא שהעתיק בשיבושים, ומפני כך לא עמד כלל על טיבו של ספר זה וערכו. וכך כתב קרויס (קורות בתי התפילה בישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' 272–273):
אבל יש שכתבו ספר תורה גם על עור הצבי ולו מראה אדום והקריאה בו אינה נוחה. ספר תורה כזה ראיתי ביד ק"ק הספרדים שבוינה, וראיתי כיצא בו ביד רב ספרדי אחד בטבריה כשביקרתי שם בשנת תרצ"ד, ולפי עדות מטפחת ספר תורה זה נתגלגל הספר הזה מספרד לברזיל אשר באמריקה הדרומית ומשם לטבריה...

את הכתובת הנ"ל קרא קרויס בשיבושים הבאים (השווה להעתק דלהלן ולתצלום):
...כתבתי לעצמי ולזכותי נקים (?) / בן א"א מו"ר ראובן גירונדי / יצ"ו נתתי ע' ת' (על תנאי?)
בבה"כ קהלת יעקב / בקה"ק ברצלונה העי' (?) בחר סיון / שנת הי אלפים ל"ו ליצירה (אח"כ מלין,
וזן כנראה מיד הרב: כ"ר גר ב"ר י"ר מארס אל הארץ א"לא (אם לא אעלה) את ירושלים ער"ש (על
ראש שמחתי) / כ"י לי יחיא אדהאן.

עוד כתב שם: 'הרב פנה אלי אחר כך במכתב לווינה למצוא לו קונה לספר זה, ולא מצאתי, ועוד פנה אלי בדבר תמיכת-כסף כשנחרבה טבריה בשטף מים, ומניח אני שבצרתו כבר מכר את הספר, ואני לא ידעתי' (והנני מודה ליצחק רון שהעירני לספר זה עוד בטרם נתגלה ספר-תורה זה מחדש). בשנת תשי"ב עדיין היה הספר הזה ברשות החכם דהאן בטבריה, ראה להלן ליד הע' 6. בשנת תש"ך היה הספר אצל חתנו מר עקיבא שגיא, שהשתדל למכרו (הציעו לפרופ' ש"ד גויטיין וסירב לקנותו). לפני פטירתו של הרב דהאן, בשנת תשכ"ג, נלקח הספר מביתו (פרטים אלו מסר לי מר שגיא בשיחת טלפון מכ"א באייר תשמ"ה).

אליה על-ידי ווי ברזל, כף יד של כסף שעליה חרותה היתה כתובת המסירה של ספר זה לבית-הכנסת 'קהלת יעקב' שבברצלונה. עוד תיאר שם והעתיק את הכתובת שנרשמה על גבו של העמוד הראשון בספר זה, כתובת שנרשמה בידי רבי ראובן² בנו של הר"ן, ושבה הוא מספר והולך על קורות המאורעות שלשנת ה'קנ"א בספרד, ועל הצלחתו להציל ספר זה ואחרים עמו מן הגזירות שנתחוללו אז.

על מציאותו של ספר-תורה שכתב הר"ן לעצמו, בידנו עדות קדומה משכבר. כך מעיד רבנו שמעון בר צמח (הרשב"ץ) בתשובה להחכם רבי מימון נגאר בקסנטינא על עניין צורת הכתיבה של רגל ה'ק' בספרי-תורה תפילין ומזוזות (סת"ם), ובתוך הדברים כתב:

עוד שמעתי כי הרב ר' נסים גרונדי ז"ל שהי' בברצלונא והיה רבם של רבותי ז"ל שכתב ס"ת לעצמו והיו רגלי הקו"ף דבוקות לגגם. ואנוייל סופר³ שהי' ש"ץ במיורקה שאל אותו על זה כמדומה לו שהוא פסול, ושחק הרב ז"ל ולא ענהו⁴.

בשנת ת"ש הזכיר ר"ש אסף ס"ת זה בהבלעה בתוך מאמרו 'על ספרי התורה העתיקים בברצלונה': 'אגב יש להזכיר שגם הר"ן רבה המפואר של קהילה זו כתב בעצם ידו ספר תורה מדויק, וספר תורה מיוחס לו הובא למכירה בירושלים לפני שנים אחדות'⁵. סתם ולא פירש מה עלה לו לספר זה ומני אז ירדה שתיקה על עניינו של ספר זה, לא עסקו בו ולא חקרוהו, להוציא את הרב אריה ליב פרידמן, שלרגל ויכוחו בהלכה עם הגאון בעל החזון איש בדבר צורת כתיבת האות 'צ' בספרי-תורה, תפילין ומזוזות (סת"ם), נזקק לעדותו של ספר זה. טרח הרב פרידמן ונסע בשנת תשי"ב לטבריה אל החכם ר' יחיא דהאן, כדי לעיין בספר זה, ומה שהעלה בענינו בעניין זה מסר בספרו צדקת הצדיק [תשי"ד? לפני תשט"ז]⁶.

לא זו בלבד שלא עסקו בספר זה, אלא שאף מציאותו חזרה ונתעלמה מן העין, ולא נודע עליו ועל מקום הימצאו דבר ולא חצי דבר, עד כדי כך שחוסר הידיעה גרם לו לר' נפתלי הכהן לציין עליו ידיעה בדויה: 'ספר תורה זו בעו"ה נשרפה על ידי הערבים בימי המלחמות'⁷, ידיעה חסרת שחר ובלתי נכונה.

והנה לפני זמן-מה היה מר שלמה צוקר, מצוות המחלקה לכתבי-יד שבבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, את הספר הזה, שמצאו כרוך ומונח בקרן זוית במעמקי גנזי בית-הספרים. מעתה בידנו לעיין בו וללמוד הימנו דברים הרבה. לפי שעה נעמוד על עניינים אחדים ועל הלכות גדולות שנוכל ללמוד ממנו. לצערנו, עדיין לא נתגלתה אותה כף

2 נזכר בשו"ת הריב"ש סי' שפ"ח יחד עם אחיו 'דון חסדאי דון ראובן', ובסי' שפ"ב שם נזכר רק דון ראובן. וראה עליהם: "אל פלדמן, פי' הר"ן (לעיל הע' 1), עמ' 11–13.

3 'כי נמצאו אצלכם ספרים כתובים מיד הסופר אנויידאל הסופר שהי' ש"ץ במיורקה והוא נודע שהוא סופר מהיר ובקי בהל' מפי גדולי', שו"ת התשב"ץ, ח"א, סי' קכ"ז. וראה עליו: הירשמן (לעיל הע' 1), עמ' קכ"ז.

4 שו"ת התשב"ץ, ח"א, סי' נ"א. בידי הר"ן היה עוד ס"ת שאביו קנהו, ומאחר שהיו בו תיקונים והגהות בדרך ששנויה במחלוקת לא הכשירו אביו לקרוא בו, ראה שו"ת הר"ן, מהדורת א"ל פלדמן, ירושלים תשמ"ד, סי' לט, עמ' קסז.

5 סיני, י"ב (תש"ג), עמ' של"ד–של"ז; ושוב בספרו מקורות בתולדות ישראל, עמ' 183.

6 על-פי חשבת הר"ע יוסף, שו"ת יביע אומר, ח"ב, ירושלים תשט"ז, סי' כ': 'בספר שנרפס מחדש ממש'.

7 אוצר הגדולים, ז (תשכ"ט), עמ' רכג.

של כסף והמפה שהיתה מחוברת אליה^{7א}; מכל מקום, תצלום מן הכתוב על כף יד זו נשתמר במאמרו הנזכר של הרב טולידאנו⁸, ובספרו של הרב פרידמן⁹, וזה לשונו:

ספר תוה"ק [תורה הקדושה]
זה כתבתי לעצמי ולזכותי
נסים בן א"א מו"ר ראובן גרינודי¹⁰
יצ"ו נתתי ע"ת [על תנאי] בבהכ"נ קהלת יעקב
בקה"ק ברצלונה הע"י [ה' עליהם יחיו] יום ה' בחו' סיון
המעולה, שנת ה' אלפים צ"ו ליצירה
נ"ר ג"ר ב"ר י"ר מאר"ס אל הארץ¹¹
אל"א את ירושלם ער"ש¹²
אמן
נ"י (ציור מנורה) ל"י¹³

מאחר שבהעתקת הכתובת שמאחורי העמוד הראשון, שנכתבה בידי רבי ראובן בן הר"ן במקורות הנ"ל¹⁴, נפלו קצת שיבושים וגם אין הם מצויים, הריני מעתיקה מחדש על-פי גוף הספר (ראה תצלום):

ספדי תורה קדושה והדורה, ולבשי כסות השחורה, כי מפרשי אמריך ברורה, נפלו באש המדורה, שלשה חדשים פשטה אש תבערה, בק"ק בני" [בקהילות קודש בני ישראל] בגלות ספרד המרה, מר"ח תמוז שנת אלף שלש מאות וכ"ג לחרבן¹⁵, צרה

7א עכשיו, כ' באלול תשמ"ה, מסר לי ר"י מונדשיין ממחלקת כתבי היד בביה"ס הלאומי, כי נתגלתה לוחית-כסף זו, שנתגלגלה לאוסף אחר, ונרשמה בסימן קד"ש 1477.

8 לעיל הע' 1.

9 לעיל הע' 1 והע' 6.

10 טולידאנו (לעיל הע' 1) ביקש להסיק מכתוב זה שמוצאו של הר"ן מגראנאדה ולא מגירונה, אבל מסתבר יותר כהירשמן (לעיל הע' 1), עמ' קכ"ג הע' 13 שהיא טעות החורט, ויש לסייע לזה מחתימת ר' ראובן בן הר"ן (ראה להלן): גרונדי.

11 = נסים ראובן, גרינודי, בן ראובן, יצא ראשונה, מארץ ספרד.

12 = אם לא אעלה, את ירושלים, על ראש שמחתי.

13 = נצח ישראל, לא ישקר.

14 לעיל הע' 1 והע' 6, ועכשיו גם בקטלוג כתבי-יד ודפוסים נבחרים, תערוכה מאוצרות בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 36 (אגב, בביבליוגרפיה שם לא צוין למאמרו של ר"ב טולידאנו הנ"ל, ונראה שהוא מפני שבעותק של העיתון הארץ שבבית-הספרים שם נחלש דף זה [19] מגליון י"ד בניסן תרצ"ו! הרשימה הזו נכתבה על גבו של הספר בתחילתו, ולא נגד מקום הכתב (ראה רמב"ם, הלכות מזוזה פ"ה ה"ד). הספר הזה רשום עתה בבית-הספרים הנ"ל במס' 5935⁴, והנני מודה לד"ר מ' נדב מנהל מחלקת כתבי-יד בבית-הספרים ולעובדי המחלקה, מר' ש' צוקר, ר"י מונדשיין, גב' ר' פלסר ומר' ר' וייזר, על עזרתם והרשות לפרסם מתוכו.

15 ה'קנ"א לבריאת עולם / 4 ביוני 1391 (68+1323), והשווה למכתבו של ר' חסדיא קרשקש לקהילת אביניון משנת קנ"ב, סוף ספר שבט יהודה, מהדורת ווינער, הנובר תרט"ו, עמ' 128: 'בר"ח תמוז קנ"א דרך ה'.

ותוכחה, חמת ה' נתכה, כמהפכת סדו"ע [סדום ועמורה] נהפכה, אי לנו על קהלות הקדוש' בערי ממלכת קשטיליא טוליטולא שביליא מיוקא קורדובא ואלנסיא ברצלונה ארגוואן¹⁶ גרנאדה. ובששים ערים סמוכים להם וכפרים בע"ל [באה עלינו] מכת חרב הרג ואבדן, שמד שבי בזה, ונמכרו לעבדים ושפחות לישמעאלים. וכמאה וארבעים אלף נפשות שלא יכלו עמוד ענ"פ [על נפשם] מידי מעניהם האכזרים באו לידי במרה (!) מדתם הטהורה¹⁷, מזמן מלחמת האחים הדו"ה והדו"פ [הדון הנריקי והדון פדרו]¹⁸ באנו למרה, ופשתה הרעה ומארה, אשר לא כתוב בספר התורה ומדרשות, הכו' האכזו"ק בבי"ת [הכומרים האכזרים וקשים בבית תפילתם] וההמון הפרא, והידיים ידי עשו שואפי דמים בצעו זממם, ולולי ה' שהיה לנו בעזרנו, שכמה מנהיגי מדינות ושרים וסגנים שעמדו לנו ולכמה מאחינו להמלט במגדלים, ושם קדמונו בלחם ומים, ואחי החכם דון חסדאי¹⁹ יש"א [ישמרהו א-לוהים] בעזר השר אהובנו²⁰ הצילו את משפחותנו והצלתי כל ספ"ת ה"ק [ספרי תורתנו הקדושה] ובתוכם ספ"ז [ספר זה] של אבא מארי נ"ר ישראל צוק"ל, זכרה להם לטובה, ועד היום ולבנו מלא אימה ופחד וחיינו תלואים כי אין אמונה מה יהי באחריתנו, ומכל הרכוש לא נשאר בלתי גוינתו²¹. יה"ר [יהי רצון] יהמו רחמי אב"ש [אבינו שבשמים] עלינו ויחננו וירחם אנוסנו וישיב את שביתנו, ובמעגלי צדק ינחנו ולשנה חדשה שנת ריוח והצלה, והיה מחנה בית ישראל לפלטה, אני המקונן על שבר בת עמי, כ"ח אלול הקנ"א לב"ע [לבריאת עולם], ראובן בן רבנו נסים בן רבנו ראובן גרונדי צוק"ל. אלה אזכרה באר"ש גזרה [=בארץ גזירה] בעת צרה בגרנאדה²² ותהי התורה הזאת לעדה אנ"ס [אמן נצח סלה].

קשתו כאויב על קהילת סביליה.... וראה: גרץ-שפ"ר, דברי ימי ישראל, ורשה תרנ"ח (ד"צ ירושלים תשל"ב), עמ' 62 הע' 1, שמעדיף משום-מה את עדות הנכרי הנמסרת אצל Zuniga שנוקב בתאריך 6 ביוני 1391. העדות שלפנינו תומכת אפוא בתאריך שאצל ר' חסדאי, וכן קבע תאריך זה, י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ת"א 1965, עמ' 284.

16 = ארגון. הירשמן (לעיל הע' 1), עמ' קכ"ד הע' 22 מציע לקרוא: אלאגון, עיירה הסמוכה לסרגוסה; ראה: בער (לעיל הע' 15), עמ' 83 ועמ' 504 הע' 39, אבל חוץ מזה כמעט אין ידיעות על קהילה זו וקשה לשבש הכתוב כאן.

17 ראה על גלי ההמרה אצל בער (לעיל הע' 15), עמ' 288–292, 300–301, 303–305. בהקדמת כרמולי להעתקת כה"י של אגרת ר' חסדאי קרשקש (לעיל הע' 15), נאמר: 'והמירו את דתם יותר מאתיים אלף נפשות', אך לא ציין על יסוד מה קבע מספר זה.

18 על מלחמת האחים הללו שהחלה בעיקר בשנת 1366, ראה: בער (לעיל הע' 15), עמ' 217 ואילך.

19 ראה לעיל הע' 2.

20 הירשמן (לעיל הע' 1), עמ' קכ"ד הע' 23, סבור כי הכוונה היא לר' חסדאי קרשקש. וראה גם: בער (לעיל הע' 15), עמ' 290.

21 השוה לדברי ר' חסדאי קרשקש באיגרתו (לעיל הע' 15): 'אנחנו פה היום בכל מדינות ארגון אין פרץ ואין צווחה, בחמלת ה' עלינו הותיר שריד בכל מקומות אלו, אחר ההשתדלות הנמרץ והפזור הרב, מכל רכושנו לא נשאר לנו בלתי גוינתינו, ובכל זאת לבנו יהגה אימה ועינינו אל אבינו שבשמים נשואות עד שיחננו וירפאנו ממכאובנו ואל יתן למוט רגלינו'.

22 האם נמלט ר' ראובן לגרנאדה?

ספרי־תורה שכתבו חכמים לעצמם

נשתמרו בידינו ידיעות על ספרי־תורה מיוחדים שכתבו חכמים לעצמם, מהם שכתבו במו ידיהם ומהם שנכתבו בעבורם. יסוד הדבר במצוות כתיבת ספר־תורה. מצווה המוטלת על כל אחד ואחד מישראל²³. קיומה המעולה של מצווה זו הוא שיכתוב לו אדם ספר־תורה בעצמו ולעצמו, כמו שנתבאר במסכת סנהדרין ובמסכת מנחות²⁴. ברם ברור שבפועל אין כל אדם יכול ומסוגל לכתוב בעצמו ספר־תורה, לא מצד האומנות שבדבר ולא מצד הבקאות בדינים ובהלכות הרבות שישנם באופן הכתיבה והנדרשים בכתיבת ספר־תורה כשר כהלכות. על כל פנים, יש להשתדל שכל אחד יזמין לו סופר שיכתוב במיוחד בעבורו, ולא — שיקנה מן המוכן²⁵.

משום כך אנו מוצאים לכמה מגדולי ישראל שהשתדלו לקיים מצווה זו כתיקונה וכתבו בעצמם ולעצמם ספר־תורה, אם כי מסתבר שאחדים מהם היו מומחים בכתיבת ס"ס, ואולי כתבו גם בעד אחרים, ויש מהם שכתבו לעצמם על־ידי סופרים שכתבו במיוחד בעבורם. וכך מעיד בעל ספר החינוך: 'וזהו דרך כל אנשי מעלה יראי אלהים אשר היו לפנינו, לקבוע מדרש בביתם לסופרים לכתוב ספרים רבים כברכת ה' אשר נתן להם'²⁶. ומצאנו כזאת וכזאת אצל הרמב"ם²⁷, הרמ"ה²⁸, ר' מאיר הכהן מחבר הגהות מיימוניות^{28א}, ר' שם טוב ב"ר

23 מצווה זו למדו מהכתוב, דברים לא, יט: 'ועתה כתבו לכם את־השירה הזאת ולמדה את בני ישראל...'; וראה: רמב"ם, הלכות ספר תורה פ"ז ה"א, שפירש כיצד הסיקו מכתוב זה את חוב המצווה הזאת, ומקור פירושו אינו ידוע; ובביאור דבריו ראה: שאגת אריה, סי' לד. פירוש פשוט יותר לדרך ההיסק מכתוב זה, ראה: ערוך השולחן, יו"ד סי' ר"ע סעיף א', על־פי סוגיית נדרים לו ע"א.

24 סנהדרין כא ע"ב: 'אמר רבא אע"פ שהניחו לו אבותיו לאדם ס"ת חייב לכתוב משלו'; ומנחות ל ע"א: 'אמ' רב גידל אמ' רב כתבו מעלה עליו הכתוב כאילו קבלה מהר סיני', ויש גורסין: 'כתבו בידו...'. עיין: ספר המצוות להרמב"ם, מהדורת ר"ח העליר, ירושלים תש"ו, מצווה י"ח, ובהע' שם.

25 הרמ"א, שו"ע יו"ד סי' ר"ע סעיף א', פסק שאין אדם יוצא בקניית ספר בלא שעשה בו פעולה כל שהיא, אבל דעת רש"י, מנחות שם ד"ה כחוטף, שאמנם אין זה קיום מעולה אך יצא ידי חובתו, וכן בטורי זהב, שם ס"ק א', ובביאורי הגר"א שם כדעת רש"י. בערוך השולחן, יו"ד סי' ר"ע סעיף ג' ביקש לדייק משתיקת הרמב"ם בהלכות ספר־תורה מדין הקנייה, אבל ראה בספר המצוות להרמב"ם מצווה י"ח: '...ואם אי אפשר לו לכותבו צריך שיקנהו או ישכור מי שיכתבה לו'.

26 ספר החינוך, מצווה תרי"ג. וראה: ר' אהרן ׳ן שמעון, נהר מצרים, נא אמן תרס"ח (ד"צ תשל"ה), ח"א הלכות ס"ת סי' א': 'במצרים תלי"ת רבים וכן שלמים זהירים במצות כתיבת ס"ת לשמם וכמעט כל אנשי צורה ונכבדי הקהל לכל אחד יש לו ס"ת שקנהו מכספו לקיים מ"ע וכתב לו... וכן ראיתי בארצות המערב דוהירי בה הרבה'.

27 'ועליו סמכתי בספר תורה שכתבתי כהלכות', הלכות ס"ת פ"ח ה"ד; 'ס"ת שכתבתי אני...', שם פ"ט ה"י; וראה גם: שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סי' קנ"א.

28 'וכן כתבתי בשני ס"ת שכתבתי לעצמי', סוף מכתבו לחכמי בורגוש, בתוך קרית ספר למאירי, איזמיר תרכ"ג, דף ח'.

28א 'הנה אני עשיתי בספר תורה שכתבתי', הגהות מיימוניות, ה' ס"ת, פ"ט אות ד.

אברהם גאון²⁸ הריב"ש²⁹, הרשב"ץ³⁰, מהר"י אבוהב³¹, ר' לוי בן חביב (מהרלב"ח)³², ר' דוד נ' זמרא (הרדב"ז)³³, ר' סולימאן אוחנה³⁴, ר' אברהם מונסון (הראשון)³⁵, ר' עזריה פיגו³⁶, ר' יצחק אב"ד פוזנא³⁷, ר' יעקב פראג³⁸, ר' מלאכי הכהן³⁹, ר' חיים נ' עטר⁴⁰, ר'

228 כי הס"ת שכתבתי אני, מגדל עז, ה' ס"ת פ"ט ה"י.

29 'ושני ספרים יש לנו בבה"כ הגדול בידינו א' כתיבת יד הריב"ש ז"ל ואחד כתיבת יד הרשב"ץ ז"ל' — ר"י עייאש, בית יהודה, ב', סי' קט"ו. וראה שם סי' קכ"ב: 'ומנהג קדום מימות הראשונים בבה"כ הנוכח להוציא ביום א' של פסח ספר א' של הריב"ש ז"ל וספר שני של הרשב"ץ ז"ל, ומנהג זה הוא קבוע ולא נשתנה כלל'; וראה: הירשמן (הע' 1 לעיל), עמ' צ"ח ועמ' קכ"ג. 30 לעיל הע' 29.

31 ר' משה הכהן, בתשובתו בס' חיים ביד, סי' פ"ג. וראה: ר' חיים הורביץ, חבת ירושלים, חבת ירושלים תר"ד, יא ע"א אות ה'. הכותרת: ס"ת של מהר"י אבוהב בצפת וס"ת של האר"י ז"ל במצרים (אך בפנים כתב על מהר"י אבוהב בלבד). שם הביא משם ר' שמחה ב"ר יהושע, אהבת ציון, שאחר הרעש (תק"י?) נמנו וגמרו להעביר את הס"ת של מהר"י אבוהב לבית הכנסת הגדול שנשאר אחר הרעש, והעמידו אותו בהיכל מיוחד יחד עם הס"ת של הגאון ר' שלמה אבוהב (שהי' נקרא ר' סלימאן [ושמא לזה התכוון בכותרת, מכיוון שהי' תלמיד האר"י?]) 'ובהיותי בצפת [ר"ח הורביץ היה בצפת בשנים תקע"ז–תקפ"ו] נגנבה הס"ת, ומאת ה' היתה שנפלה קטטה בין הגנבים והחזירוה'. המחבר מסופק מיהו ר"י אבוהב זה, שהרי מהר"י אבוהב מספר לא הגיע לצפת. גם רא"ל פרידמן מוסר (צדקת הצדיק, עמ' ל') שעיי' בס"ת זה המיוחס למהר"י אבוהב בצפת בשנת תשי"ב. ואולי לס"ת אלו התכוון מ' גושן-גוטשטיין, האותנטיות של כתב חלב', כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א' (תש"ך), עמ' כ"ט הע' 85: 'על... עמדי גם מעיין בכמה ספרי תורה ספרדיים עתיקים המצויים בבתי כנסת שונים בצפת'.

32 'ומעיד אני לפני בורא עולם שיש אצלי בביתי ס"ת כתיבת יד הרב הגדול מהר"ר לוי בן חביב ז"ל שכתב לעצמו ואח"כ הוצרכו בני בניו ומכרוהו לי כמו שידע כ"ת...". שו"ת אהלי יעקב, למהריק"ש, סי' קי"ג, קסה ע"א.

33 רי"מ טולדיאנו, בס' צדקת הצדיק, עמ' ט"ו. 34 ר"ח הורביץ ורא"ל פרידמן, ראה לעיל הע' 31. 35 רחיד"א, שם הגדולים, בערכו: 'והיה סופר מהיר... וראיתי ספרי תורות מכתבת ידו יד הקדוש בארץ מצרים, וכבר מהרש"ך ח"ג סי' טו השב"ח השב"ח להרב ז"ל על כתיבת ידו הגדולה מאיר לאר"ש'. על ספרי תורה שכתב מהר"א מונסון הסתמך ר' ישועה שבאבו ידיע וזין בתשובתו (בכ"י) המובאת על-ידי ר' מיוחס ב"ר שמואל, פרי האדמה, ח"א, שאלוניקי תקי"ב–תקי"ג, סי' ג', וראה להלן הע' 128. עוד ראה עליו: א' שוחטמן, שו"ת מהר"ם גאוויזון, ירושלים תשמ"ה, מבוא, עמ' 66–67.

36 רחיד"א, שם הגדולים, בערכו: 'והיה סופר מהיר וכותב ס"ת כתיבה תמה, ואני ראיתי ס"ת מכ"י ידו הקדושה כתיבה מהדרת מאד, וס"ת בכתיבתו שוה לע"ע סך גדול'. ובתשובת הר"ח פלאג'י, חיים ביד, סי' פ"ג: 'ובפרט ספרי הגאון מוהר"ר עזרי' פיגו בעל גידולי תרומה, אשר ישנו בעיר גיבראלטאר יע"א'.

37 רח"א וקס, שו"ת נפש חיה, סי' ע"ו: 'ודברתי בזה עם כבוד מרן הגאון הקדוש מוה"ר חיים הלבשרטס אב"ד סאנדז והוא אח חותני זצ"ל דוד בניי, והגיד לי אשר הוא מיוצאי חלציו של הגאון מוה' יצחק זצ"ל אבד"ק פוזנא, שהרב מג"א מביא בס' לב' 'הגאון מופת דורנו', כתב לעצמו ס"ת וכתב ג"כ האותיות אלו. ועוד הגיד לי שאחד שאל מאתו שרצה גם כן לכתוב לעצמו ס"ת, על איזה אופן יכתוב, והשיב לו כשהוא כותב לעצמו כותב אותיות אלו' (בס' צדקת הצדיק, עמ' לב–לג קטע את המובאה מנפש חיה, בכותרת: 'ובס' מעשה רוקח על הרמב"ם כתוב...', בעוד שאף ההמשך שם הוא עדיין מנפש חיה!). ועכשיו נדפסו שו"ת מהר"ר מפוזנא, ירושלים תשמ"ב, ושם בס' ס"א: 'הנהגה שלי בכתיבת השם משנת תט"ו ואילך בכתיבת תפילין שכתבתי לעצמי ולבני ביתי, גם בס"ת שלי זה ד' שנים...'. וראה עליו שם במבוא.

38 'הנחתתי בס"ת שאני כותב מקום האזכרות פנוי עד אמצא מורה צדק', בתשובתו שכתב שו"ת גינת ורדים, אר"ח כלל ב' סי' י', ל טור א'.

39 בתשובת הר"ח פלאג'י, לעיל הע' 36: 'וגם פה מהרב יד מלאכי ז"ל מטהרת ידו הק'". משמע מכאן שס"ת זה מצוי היה באיזמיר. 40 ר' שלום מרדכי מברעזאן, בשם בנו מירושלים, שו"ת מהרש"ם, ח"ב, סי' ק"ב.

חיים פלאג'י⁴¹, ר' אריה ליב תאומים⁴², ר' צבי אלימלך מדינוב⁴³, ר' צבי הירש מזידיטשוב⁴⁴, הגאון בעל בית יהודה מקאליש⁴⁵, על האריו"ל נמסר שכתב ס"ת לעצמו על-ידי סופר (הר"מ רומי) והשמות כתב בעצמו⁴⁶.

מכל ספרי-תורה אלו לא נשתמרו אלא שניים שמקומם ידוע, והם הספרים המיוחדים למהר"י אבוהב ולר' סולימאן אוהנה המצויים בצפת⁴⁷.

שלא כפי שמצוי בתחומים אחרים, שנמצאו בהם כתבי-יד במידה זו או אחרת, ובפרט מן המקרא שרבו ממנו גם רבו כתבי-יד (חומשים ומצחאפים) ומגיעים למאות רבות — גורל ספרי-תורה, שמסיבות היסטוריות שונות⁴⁸ אין אנו יודעים כיום על מציאותם של ספרי-תורה עתיקים⁴⁹. אף באחדים מהם שחזותם מוכיחה עליהם שקדומים הם, אין דרך בטוחה להוכיח את קדמותם⁵⁰.

41 'וגם אני זכני השי"ת וכתבתי לי ס"ת נאה בכתב ספרדית', חיים ביד, סי' פ"ג.

42 ר"ש קלוגר, קנאת סופרים, לבוב תר"ך, סי' קכ"א.

43 ר' שלום יוסף קליין, קול סופרים, בדפוש תרפ"ג, עמ' 27 בהע': 'ואלו הן הפרשיות שהיו לפני לראות בהן תמונות האותיות, פרשיות של בעל אופ"מ [אור פני משה, ר' משה מפשווערסק] ופרשיות וס"ת שכ' הבני יששכר [ר' צבי אלימלך מדינוב] וממרן מהרצ"ה מזידיטשוב...'

44 ראה לעיל הע' 43, אבל לפי נוסח מהדורא תניינא של ספר זה (ברוקלין תשמ"ג), אות אל"ף, לא כתב מהרצ"ה מזידיטשוב בעצמו אלא על-ידי הסופר ר' נתנאלי מראהטין.

45 רח"א ווקס, לעיל הע' 37. הוא ר' יהודה במוהר"ח ניסן שהיה רבה של טאמשוב וקאליש, במחצית השניה של המאה הי"ז. בית יהודה, וזלצבאך תמ"ז. בין המסכימים: ר' ישעיה סגל בעל השל"ה, ור' יצחק מפונא.

46 'מורי זללה"ה צוה להר"מ רומי שיעשה לו ס"ת אחת כשאר ס"ת שבמדינה ע"פ פתוחות וסתומות של הרמב"ם ז"ל ולא היה חושש על הפתוחות וסתומות של אותן המחמירין המשנים אותם. גם צוה שיינחו לו מקום כל השמות היות חלק, לפי שהוא ז"ל היה רוצה לכתוב אותם בידו בתענית ובטבילה ובכונות שנתבאר בשער התפלין...'. ליקוטי תורה, מר' חיים ויטאל, ירושלים תש"ל, פ' האינו, עמ' רפ"ו. לזה התכוון הרחיד"א, לדוד אמת, קונטרס אחרון סי' כ"ג, ועל-פי זה כתב בשם הגדולים, ערך ר' עובדיה מברטנורא. לא ברור על יסוד מה כתב רי"י ספרין, הקדמה לאוצר החיים, לבוב תר"ח, ולהיכל הברכה, לבוב תרל"א, שאמר האר"י ז"ל לכתוב לו ס"ת כדעת הרמ"ה וכמנהג העולם! ר' יעקב ספיר, מסע תימן [=אבן ספיר], מהדורת א' יערי, ירושלים תשי"א, עמ' קלה, מספר שעל מקום קבורתו של ר' שלום שבזי בתעני יש ציון גדול ומערה בצידו ושם ספר תורה מכתב יד.

47 ראה לעיל הע' 31, 34.

48 אולי מפני השימוש המרובה בהם והיותם ברשות הצבור — רשות הרבים, ובעיקר נראה שהוא מפני שלא נהגו לשמור על ספרי-תורה שנפסלו לקריאה, והיו גונזים או קוברים אותם בגניזה שלא לשם שמירה וקיום. וראה: מ' גושן-גוטשטיין, 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), עמ' כ"ח הע' 80, שמוסר כי בדק מאות כ"י של המקרא לצורך השוואה, ולעומת זאת מציין במאמר 'כתר ארם צובא והלכות ס"ת לרמב"ם — בין פילולוגיה מקראית לתולדות ההלכה', ספר היובל לכבוד הגרי"ד סולובייצק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תתפ"ו הע' 43: 'מסיבות היסטוריות אין בידינו ספרי תורה עתיקים כדרך שיש מצחפים, ואין בידינו כיום מימצאי בדיקות אפשריות על שהיה נהוג בס"ת'.

49 הן מפני שרוב האלמנטים בספרי-תורה דומים ושווים על-פי הלכות כתיבת ספר-תורה, והן מפני שאין בסיס בטוח להשוות אליו אף את האלמנטים הייחודיים והאופייניים, לא תופעות פאליאוגרפיות, לא תופעות קהיקולוגיות ולא בתחומי התצורה, ושלא כמות שקיים בכתבי-יד שניתן לבנות תשתית להשוואה על-פי כתבי-יד מתוארכים ומוזהים, מלאכה שעושה בה המפעל לפאליאוגרפיה עברית בירושלים.

50 בספרייה הבריתית בלונדון ראיתי כמה ספרי-תורה קדומים, שרשומים בקטלוג של G. Margoliouth,

בספר זה שלפנינו נודמן לנו אפוא בפעם הראשונה ספר־תורה, שבידנו לקבוע את זמנו, את מקומו ואולי אף את כותבו של ספר־תורה קדמון שנכתב לפני למעלה משש מאות וחמישים שנה (בשנת ה'צ"ו/1336 נמסר לבית־הכנסת בברצלונה). כפי שראינו לעיל, עומד הזיהוי על שלושה: על עדות המצורפת לו, על עדות המצויה בגופו ועל עדות ממקור הלכתי קרוב לזמנו, עדותו של הרשב"ץ מחכמי ברצלונה (קכ"א/1361 — ר"ד/1448) תלמיד תלמידיו של הר"ן (ר"בם של רבותי)⁵¹.

צורת האותיות

חשיבות רבה במיוחד נודעת לספר־תורה זה, שנכתב בידי אחד מגדולי הפוסקים הראשונים או בהשגחתו. גם אם אין בידנו להוכיח בודאות גמורה כי אכן כתב הר"ן ספר זה כולו כמו ידיו, וגם אם נדחוק עצמנו להפקיע הדברים מפשרם ונבין 'כתבתי לעצמי ולזכותי'⁵² במשמעות של כתיבה על־ידי אחרים בעדו, מכל מקום הרי הוא ספר־תורה שנכתב בעבורו ועל דעתו, ויש ללמוד ממנו ולדקדק באותיותיו ובצורתיהן.

כמה וכמה גופי הלכות יוצאים מספר זה — במסורת הפתוחות והסתומות שבתורה, בחסירות וביתירות, בצורת כתיבת השירות ובצורת כתיבת האותיות. והנה, אם לגבי פתוחות וסתומות ולגבי צורת השירות כבר הורה הרמב"ם במפורט⁵³ ובעניין החסירות והיתירות רבו ספרי המסורה, הרי שלעניין צורת האותיות שבספר־תורה כשר כהלכתו, ערכה של העדות שלפנינו כפולה ומכופלת. הן מחמת מיעוט ידיעותינו בעניין זה בכלל ובפרט, בהלכה ובמעשה, והן מחמת שלעניין זה טוב מראה עיניים. והנה לפנינו לא רק הוראות, דינים ודיונים, אלא עדות חיה לצורת הקיום בפועל של הלכות אלו בספר כשר כהלכתו שנכתב בידי פוסק ראשון או על דעתו, וששימש בבית־כנסת נכבד בקהילה חשובה.

כדי לעמוד כראוי על ערך גילוי של ספר זה ומשמעותו עלינו לדון תחילה בוויכוח שנחזור בשנים האחרונות אודות כתיבת האות 'צ' בספר־תורה תפילין ומזוזות (סת"ם). כידוע, רווחו בישראל בדורות האחרונים שתי צורות לכתיבת אות זו, כמו בכמה וכמה אותיות אחרות. צורה אחת קרויה על שם מרן רבי יוסף קארו, וכפי שתארה בחיבורו בית יוסף (או"ח סי' לו) על־פי מה שמצא ב'קונדרים' לחכם אחרון שמו ה"ר יצחק ברוך שאמר מדבר בדרך ארוכה בצורת האותיות וייטבו דבריו בעיני ולכן ראיתי להעתיקו פה...⁵⁴,

Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum, 1899 (rep.

.1965), No. 1, 2, 3. זמנם המסוער הוא המאה ה"ד.

51 לעיל הע' 4, 13–14.

52 לעיל ליד הע' 10.

53 הלכות ספר תורה, פרק שמיני.

54 ה'קונדרים' הוזה שמצא מרן הרב ר"י קארו הוא אחד משלושת החיבורים שהורכבו בחיבור המכונה ברוך שאמר, והם: תיקון תפילין לר' אברהם ב"ר משה מוונשהיים תלמיד מהר"ם מרוטנבורג, הגהות והערות על הס' הג"ל בשם ברוך שאמר, מאת ר' שמשון ב"ר אליעזר ברוך שאמר, ואלפא ביתא עם קונטרס תיקון תפילין לר' יום טוב ליפמן מילהוין. מה שהעתיק מרן בב"י הוא מן החיבור השלישי, אם כי הלכות מחלק ברוך שאמר נכנסו אליו מתוך כתבי מהר"י אסקנדרני; וראה: קובץ ספרי סת"ם, מהדורת רמ"מ משייזוב, ירושלים תש"ל, מבוא.

וצורתה כהרכבה של האותיות 'י' ו'נ'. צורה אחרת נהוגה בין עדות הספרדים ובדורות האחרונים גם בין חלק גדול של עדת האשכנזים-החסידים והיא קרייה על שם האריז"ל, וצורתה גם כן כהרכבה של 'י' ו'נ' אלא שה'י' נכתבת בדרך הפוכה, כשצלעה הימני בדרך כלל נכתב בצד שמאלה ומתחברת אל ה'נ'. הכתיבה האחרונה, הספרדית, מכונה גם כתב וועליש.

לרגל מעשה שהיה ובעקבות הוראה שפסק הגאון בעל החזון איש ז"ל⁵⁵, שלא להשתמש בס"ת שבו נכתבו ה'צדיק'ים' בצורת הכתיבה על-פי האריז"ל, נתעורר דיון רחב בשאלה ההלכתית הכללית והפרטית שבדין זה. דיון בדיני ההקפדה על הצורות בכלל ודיון שקשור במקור נוסח הכתיבה הזה המכונה ספרדי — כלומר בטיבו, מקורו ומקומו בהלכה של המנהג הספרדי בעניין זה — וכתוצאה מכך, אם ספרים שנכתבו בנוסח זה כשרים לבני אשכנז. מטבעה של שאלה כזו שהיא מחייבת בירור היסטורי (ובלשונו של החזון איש: 'חיפושים וחקר קדמוניות'⁵⁶) במקורותיו של המנהג הספרדי ודרך השתלשלותו. במרכזו של הדיון הזה עומדת הפליאה והתמיהה על העדר מקורות מתועדים לקיומו של מנהג ספרדי כזה. העניין כבר עורר את פליאתם של חכמים אחדים, והוא שגרם לחזון איש להוציא ממנו מסקנות חותכות ונחרצות בשלילת קיומו של מנהג כזה כל עיקר והפקעתו מן התחום ההיסטורי.

מצד שני, מאחר שאי אפשר להתעלם מהתפשטותו של מנהג זה שנוהגים בו חלקים רחבים של עדות ישראל, מבאר החזון איש את קיומו של המנהג הזה בדורות האחרונים (לפי דעתו) בביאור התפתחותי ובשני אופנים. האחד, משום השפעת תורת הקבלה של האריז"ל שגרמה לכך, וכשם שנתחדשו מכוחה כמה וכמה דברים אחרים, כך נתחדש גם מנהג זה של צורת כתיבה כזו של האות 'צ' בסת"ם ונתפשט בין הנמשכים אחר תורת הקבלה של האריז"ל⁵⁷. הסבר נוסף, שכוחו יפה גם לאפשרות שתימצאנה דוגמאות לשימוש בצורת כתיבה כזו של האות 'צ' גם לפני האריז"ל, נותן החזון איש באמרו שהצורה הזו נוצרה מפני שיבוש הסופרים שהפכו את ה'י' שב'צ' מפני שהיה נוח להם לכתוב כך, ושנמשכו אחריהם עוד סופרים הגונים שהוטעו לחשוב שכך נהגו⁵⁸. הואיל וכך, טען החזון איש, אין ראייה לא מדפוס ולא מכתב-יד, מפני שאין זה נוסח ספרד ולא שינוי הארצות, רק שיבוש שנשתרבו⁵⁹,

55 ראה ר"ש כהן, פאר הדור, ח"ג, בני-ברק תש"ל, עמ' רא': בימים הראשונים לשבתו בארץ הכניסו להיכל ישיבת "בית יוסף" בגבעת רוקח [בבני-ברק] ספר תורה חדש עם יו"ד הפוכה בימין האותיות צד"י — על פי הנוסח המקובל מהאר"י ז"ל ובניגוד לשיטת הגר"א מוילנא — והחזון איש הורה שלא יקראו מתוכה קריאת התורה. ובהע' 131 שם: 'ויש מספרים שהורה לסופר סת"ם למחוק את כל האותיות צד"י שבספר תורה ולכתבן מחדש על פי נוסח הגר"א. בשנים מאוחרות יותר כאשר הוכנס ס"ת דומה להיכל ה"כולל" בזכרון מאיר שאל אותו גיסו הגאון רבי נחום מאיר קרליץ מה לעשות בס"ת וענה החזון"א "שב ואל תעשה עדיף"'. [וראה השלמה להלן בסוף המאמר].

56 בתשובתו שנדפסה בס' צדקת הצדיק, עמ' ע"ח.

57 'וכשנתפשטה חכמת הקבלה ע"פ האר"י ז"ל שנתחדשו כמה דברים נתחדשה ע"פ הוזהר צ' הפוך', מכתבו שבס' צדקת הצדיק, עמ' פ"א; 'ועיקר מנהג צ' הפוך ע"פ המקובלים הותחל ע"פ האר"י ז"ל כאשר פשטה חכמת הנסתר על פיו זצ"ל', שם, עמ' פ"ז; 'ראיתי שבא להכחיש את הידוע דשינוי כתיבת הצ' נעשה ע"פ קבלת האר"י זצוק"ל', שם, עמ' פ"א, וראה להלן סוף הע' 62.

58 'ובצדיק'ק נשתבשו סופרים והפכו את היו"ד מפני שנוח להם הכתיבה, בהפיכת היו"ד, ונמשכו אחריהם עוד סופרים הגונים שחשבו שכן נהגו', מכתבו שבס' צדקת הצדיק, עמ' ע"ו.

59 שם, עמ' ע"ו.

כלומר 'הפיכת היו"ד היא במקרה ונעשה בזמן מאוחר בדפוס (!) בס' הנדפס או ע"י סופר שנהג בכתב האר"י ז"ל⁶⁰.

אף-על-פי שיש מרבתינו האחרונים שלא כך חשבו, אין לדיין אלא מה שענינו רואות, ואילו היו מעידים שזה נוסח ספרד היה חובתינו לקבלה, אבל אחרי שיש לנו עדות ממרן הב"י שלא כתב כן, אין זה נוסח ספרד, ואמנם אם רבבות ישראל עושין כן לנו לכפוף ראשינו ולא להרהר על זה, אבל אל לנו לנטות ממנהג אבותינו אנו⁶¹.

דעת החזון איש מיוסדת בעיקרה על דעות הפוסקים שדבריהם נתפרסמו וידועים לנו, היינו על-פי המבואר בספר ברוך שאמר ועל דעת מרן רבי יוסף קארו שהביא את צורת האותיות על-פי ספר זה⁶², וכנראה גם על-פי מה שהובא בשם הגר"א שפסל צורה זו של צ"צ⁶³, מלבד דעות אלו אומר הוא: 'אין אני רגיל בחיפושם ובחקר קדמוניות ואני מתנגד לדרך זו כי איננה בטוחה...'⁶⁴.

60 שם, עמ' ע"ט.

61 שם, עמ' ע"ו-ע"ז.

62 'אם בס' ברוך שאמר שזכה חלקו בה' [בהלכות] אותיות ומרן הב"י לא הזכירו שתי תמונות בצד"ק ולא שמעו זה, וגם הפנים מאירות [ס' ס"ו] דן ביד הפוך כעל שינוי ולא שמע כלל נוסח זה עלינו מנקודת הלכה הגלוי' להתחשב עם זה, שם, עמ' ע"ד; 'הגאון ב"ש [ברוך שאמר] לא כתב ספרו ע"פ מסורה יבשה אלא ע"פ מקורים בש"ס ופוסקים כמבואר בספרו, והב"י העתיק את צורת הא"ב, ואח"כ העתיק את המקורות שכתב הב"ש על כל אות ואות, ואח"כ שב הב"י ודן על כל אות ואות, יש שינויים קטנים לפי דעת בני אדם ופוסלים דיעבד ויש להיפוך [כלומר, שינויים גדולים לפי דעת בני אדם ואינם פוסלים] והכל נלמד בסברה המתלווה עם לימוד הגמ' כמבואר במעייין בגמ' מנחות ופ' הבונה [במס' שבת] והכל ברוה"ק השורה על כל העמל בתורה לאסוקי שמעתא, שם, עמ' ע"ו; 'והנה יש לנו שני עדים היותר נאמנים שלפני זמן האר"י ז"ל לא היה היו"ד בצ' מהפוך, א. ממה שהעידו שהב"י כתב צ' ישר וכמש"כ בב"י שלא הזכיר כלל שיש כאן שתי נוסחאות, ואחרי שהב"י היה ספרדי ודאי לא היה משנה ממנהגו. ב. עדותו של ר"ש בר"ש [ר' שמשון ברוך שאמר] שכותב "ובזה הם פסולים ומחטיא את הרבים, ואם היה לי כח הייתי מסלקם מן הכרם", וגם מכנה את הצ' ההפוך "כמו שכותבין במחזורים" ואילו היה כאן פלוגתא הספרדים והאשכנזים היה כותב בלשון חכמים דלאשכנזים ראוי להחמיר, ולא היה תולה בכתב מחזורים וח"ו לחשוש ש' על כתב ספרדי "מחטיא את הרבים, ואם היה לי כח...", ואחר עדות זו אין להטיל שום ספק כי דאי צ' הפוך הוא ע"פ התפשטות חכמת הנסתר וכמש"כ הח"ס שהוא ע"פ קבלת האר"י ז"ל, שם, עמ' פ"ו. ולענין פירוש הדברים בס' ברוך שאמר ראה להלן הע' 64.

63 'ואין הדבר מוכרע אם מה שאמרו בשם הגר"א אינו אמת, דאפשר דהוראתו היתה מצד ההלכה, ודלא כהפ"מ [כהפנים מאירות] שהביא בפ"ת [בפתחי תשובה, יו"ד] סי' רע"ד סק"ה, שם, עמ' ע"ב; 'וכמסופר בשם הגר"א... וכן קלא דלא פסיק דהגר"א חלק על זה, שם, עמ' פ"א; 'הגר"א היה כותב בתפילין שלו צ' ישר, ואחרי שהיה בקי בחכמת הנסתר ודעתו ז"ל שלא לשנות, ממילא השינוי פוסל שאין מי שיחלוק על ר"ש בר"ש [ר' שמשון ברוך שאמר], שם, עמ' פ"ו; 'הגהת הגר"א ז"ל אפשר שהיתה בזקנותו, כי ההגה' מעידה על עצמה שממקור קדוש הוא, שם, עמ' ע"ה. וראה להלן.

64 בחשובתו המובאת בס' צדקת הצדיק, עמ' ע"ח. ויש להעיר עוד גם על גוף הדברים, היינו פירוש דברי בעל ברוך שאמר, ולא הבנתי את דברי החזון איש שהסיק מדבריו כאילו הוא פוסל הצ' הכתובה ביו"ד הפוכה, וכמו שהבאנו לעיל, ובעניי איני רואה בדברי ברוך שאמר הכרח שהתכוון כלל לצ' ביו"ד הפוכה כזו שאנו דנים בה, וזה לשונו:

'...והזנב של היו"ד ימשוך בצואר' (תיקון תפילין) פ"י רגל של היו"ד, לאפוקי מסופרים שבארץ בייך שהיו בימי שאינם עושים שום רגל ליו"ד של הצד"י, אך שמדביקין פני היו"ד לצואר הצ' כמו

שאלה זו, שאלת קיומה או אי קיומה של כתיבה ספרדית בס"ם, היא וגמא מצוינת לאותן הלכות שהיו בעיקרן נחלתן של אנשי המקצוע שהתמחו ושעסקו בהן, הלכות שלא הגיעו לכלל קביעה כתורה שבכתב ונשארו כמסורות חיות בעל-פה, מסורות שעוברות מדור אחד של אנשי מקצוע לדור אחר כתורה שבעל-פה ממש⁶⁵. בעוד צורת הכתיבה האשכנזית זכתה לתיאורים קדומים למדי, בספר תקון תפילין לר' אברהם מזונשהיים תלמיד מהר"ם מרוטנבורג, ההגהות המכונות ברוך שאמר לר' שמשון ב"ר אליעזר ברוך שאמר מפרג, וספר אלפא ביתא עם קונטרס תיקון תפילין לר' יו"ט ליפמן מילהוין⁶⁶ והיא שנקבעה בספר בית יוסף כאמור לעיל, הרי שהכתיבה הספרדית לא תוארה בכתב והועלתה לראשונה בכתב בספרו של ר' יעקב עמדין מור וקציעה (!)⁶⁷, שכבר בעצמו מביע את פליאתו שלא מצא מקורות למסורת זו:

הנה נדבה רוחי אותי לדעת לרדוף ולחקור החילופים והשינויים שבין כתיבה האשכנזית המבואר כאן בב"י מס' ברוך שאמר ובין הספרדית, ונפלאתי על זה על שלא זכר אותה הרב המשביר בהיותה מנהג אנשי ארצו, ואם יעזור ה' עלי ויגמור בעדי אחפש אחר הספרים המדברים בצורות הספרדיות ובטעמיהן. אין לדעת אם לא זכה הריעב"ץ שיעזרהו ה' ולא התפנה לעיסוק זה, ועל-כן לא מסר לנו עוד מה מצא ב'ספרים המדברים בצורות הספרדיות ובטעמיהן', ומה טיבם של ספרים אלו,

שכותבין במחזורים כזה ^א ובזה הם פוסלין מלאכתם ומחטיאים את הרבים באות אחת מתרי טעמי: חדא — שמפרידים בין רגל של היו"ד ובין הצואר של הצ', וכל האותיות צריכים להיות אדוקים בלי פירוד לבד מק' וה' כמו שהוכיח מהר"ם לעיל בהגה של האל"ף. ועוד — שמדביקים פני היו"ד לצואר אשר לא כדת כי היקף גויל בעינן כמו בראשי השיני"ן ובע' ובט' שאם נדבקו הראשים אפילו כחוט השערה נ"ל לפי קיצור דעתי שהוא פסול, גם הכא לא שנא, ואם היה לי כח הייתי מסלקם מן הכרם כמו שעשיתי בארץ לוח"ץ.

והנה, חוץ ממה שלא הזכיר כלל באיזה צד רגל היו"ד, ברור שהצ' שהוא מדבר עליה היא כזו שאין עושיין ליו"ד שום רגל, והוא מונה שני טעמים לפסול: א. שמפרידים בין רגל היו"ד ובין צואר הצ'; ב. שאין היקף גויל בין שני ראשי הצ', ושני טעמים אלו אינם מצויים כלל בצ' הפוכה כמנהג הספרדי והרגיש בזה בס' צדקת הצדיק עמ' פ"ח-פ"ט. צ' כזו שהוא שולל ונהגה אצל סופרים בארץ בייך ובמחזורים ישנה בכתבי-יד קדומים כזו: ^א ^ב. צורה ראשונה היא מהגדת נירנברג א', כ"י אשכנזי (אולי מביהם או מוראביה) ממחצית המאה ה"ט, שבספריית שוקן בירושלים (תצלום של עמוד מהגדה זו בהגדה של פסח, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ט, עמ' XVII), והצורה האחרת היא מהגדה של פסח, דפוס פרג רפ"ז, ההגדה המעוטרת הראשונה בדפוס. מכאן יש להסיק איפוא שהצורה דלעיל בתוך המובאה מברוך שאמר, מהדורת רמ"מ משי זהב, ירושלים תש"ל, לוח הצורות עמ' 36, מס' 142, אינה נכונה. ועיין עוד בהערות המהדיר רמ"מ משי זהב למהדורתו עמ' ק"ג הע' 648, שהראה כי המאירי בקרית ספר, מאמר ב' חלק א' הביא משם רש"י תיאור של צ', והיו"ד בה הפוכה! ובדרך-כלל דומה, שבמרבית כתבי-היד האשכנזיים של מקרא, של ספרי תפילה ועוד הצ' כתובה ביו"ד הפוכה! וראה להלן ליד הע' 86 מדברי רח"י בכרך, במקור חיים על שו"ע, המעיד על קיום מנהג הכתיבה בצ' הפוכה אצל האשכנזים!

65 וכגון מה שכתב הרמ"א לגבי דיני ניקור הבשר מחלב, ראה שו"ע יו"ד סי' ס"ד סיפ"ק ז': 'וסדר ניקור אלו החלבים צריך ראייה מן הבקי בניקור ואי אפשר לבאר היטב בספר...'. ובדומה לזה בדיני מילה, דיני שחיטה, עשיית התפילין ועוד. ראה לפי שעה מ"ש י' תא שמע, 'קווים לאופיה של הספרות הרבנית באשכנז במאה הי"ד', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 20-41.

66 לעיל הע' 54; וראה עוד על ס' ברוך שאמר: י' תא שמע (לעיל הע' 65), עמ' 37-41.

67 בספרו מור וקציעה, או"ח, סי' ל"ו.

או אפשר שחיפש ולא מצא. מכל מקום, גם כעת עדיין לא נודע לנו על חיבורים כל שהם המדברים בכתיבה ספרדית. לתמיהה זו הצטרפו גם הרחיד"א⁶⁸, ר' אברהם ברוך פיפירנו⁶⁹, ר' חיים פלאג'י⁷⁰ ונכדו ר' משה הכהן⁷¹ שביקשו לבאר פליאה זו בדרכים אחדות.

מהם שאמרו, שהואיל ולהלכה אין הדקדוק בצורת האותיות מעכב בכשרותו של ספר-תורה⁷², משום כך לא חש הב"י להביאם⁷³; מהם שאמרו, שהרב ב"י הביא בחיבורו דברים ממקורות שהיו לפניו, ומאחר שלא מצא קונטרס שמדבר בכתיבה ספרדית על-כן לא הביאה ולא כתבה בספרו⁷⁴; ויש שאמרו שלא הוצרך הרב ב"י להביא תיאורה של כתיבה זו, מפני שכל הספרים בכתב ובשדפוס בסביבת הב"י היו בנוסח זה הספרדי ואין בו כל חידוש שצריך לדון עליו⁷⁵.

המסורת החיה והקיימת לא אפשרה לחכמים הספרדיים ועמם הריעב"ץ שהכירה, שדנו בעניין זה, לפקפק במקוריותה ובקדמותה של צורת כתיבה זו, ואף ציינו לכמה וכמה ספרי-תורה עתיקים שבהם נוהגת כתיבה זו בפועל. ר"מ הכהן, נכד הר"ח פלאג'י, מזכיר את ספר-התורה של מהר"י אבוהב שמצוי בצפת⁷⁶, ורי"מ טולידאנו⁷⁷ מוסיף ומציין לס"ת של הרדב"ז שהיה מצוי במצרים, של ר' סולימן אוחנה בצפת, של ר' משה זבארה הסופר הידוע מספרד מדור הגירוש ששלושה ספרי-תורה מכתבתו מצויים עדיין במרוקו, ולס"ת של ר' יוסף משאטי שהיה קרוב לזמן הרמב"ם, בעיר אמחלא לכביא במצרים. הרי"מ טולידאנו יודע אף לציין לספר שלפניו, שנודע אז בזמן גילוי הראשון בטבריה.

בדומה להסבריו ההתפתחותיים של החזון איש להיווצרותו ולהתפשטותו של מנהג הכתיבה הנקרא ספרדי, מצינו הסבר נוסף להתפשטות ה'צ' בצורה הספרדית, הסבר המבטל אף את מקורה כביכול של הצורה הזו בתורת הקבלה של האריז"ל. הסבר זה כלול בשמועה שנמסרה על הגר"א שהיה פוסל פרשיות תפילין שנכתבו בצורת אות כוז, והוא קושר את הופעת ה'צ' הזו כתולדה של הנאמר בזהר ובתורת הקבלה כמעשה שעשו תלמידי שבתי צבי, שהם הכניסו שיבוש זה לתוך כתיב האריז"ל. וכך היא השמועה:

...וכן הצד"י כפופין עקומין מאחוריהן היה פוסל, והוה עובדא שראו שהביא לפניו חתנו המנוח הרב מ' משה זצ"ל פרשיותיו כתובין בשיני"ן וצד"י כנ"ל וחתכן בעצמו, והיה אומר דגמירא לי בדא, טעות בכתבים על ידי תלמידי הצבי שבור שהעתיקו בתוך כתיב האריז"ל⁷⁸.

68 בספרו לדוד אמת, סי' י"ג.

69 בחשובתו שנדפסה בספר פחד יצחק, ח"ה, ליוורנו תקצ"ט, ערך מזוזה, ע"א.

70 בספרו חיים ביד, סי' פ"ג.

71 שם.

72 ראה את שיטות הפוסקים בעניין שנאספו בספר צדקת הצדיק, עמ' ז'-י"ב, בחשובת הר"ע יוסף לעיל הע' 6,

שו"ת אהלי יעקב, למהריק"ש, סי' קי"ג, ובשו"ת דרכי נועם, או"ח סי' א.

73 רא"ב פיפירנו, לעיל הע' 69.

74 ר"מ הכהן, לעיל הע' 70.

75 רי"מ טולידאנו, בס' צדקת הצדיק, עמ' ט"ו.

76 לעיל הע' 70.

77 לעיל הע' 75.

78 הובאה על-ידי ר' ברוך ברוידא, בית יעקב, ירושלים תרמ"ד, חדר א' 'תוספות מעשי רב' על-פי כתב-יד של הגאון ר' ישראל משקלוב בעל פאת השלחן, וראה מה שהאריך לדון ולפקק כשמועה זו רא"ל פרידמן,

צדקת הצדיק, פרקים י"א-י"ד, עמ' מ"ד-ע"א, ע"ג, פ"ד, צ"ג-צ"ו.

כמה שהרבה רא"ל פרידמן לטעון נגד מהימנותה של שמועה זו וסתירתה מכמה טענות, מסתבר שנטה החזון איש לקבלה כמהימנה⁷⁹, ואפשר שאף זו בין הטעמים שפסק מה שפסק⁸⁰, ועל כל פנים במרוצת חליפת התשובות שהשיב לרא"ל פרידמן⁸¹, משמע שהחזיק בדעתו שעל בני האשכנזים להחזיק במנהג אשכנז ולא להשתמש בסת"ם הכתובים בצורה הספרדית, ובוודאי על כל פנים בתפילין. אפשר שלגבי הקריאה בספר-תורה נטה קצת לקולא.

בספר מיוחד לעניין זה שפרסם רא"ל פרידמן, צדקת הצדיק, ובו כינס את הדיונים ותשובות החזון איש בנידון, הביא המחבר בתחילתו (וכמובן שחלק זה הוא אחרון בסדר הדברים שם) מתוך מה שראה בספר-תורה זה של הר"ן, כשנסע לבדוקו בקיץ תשי"ב בטבריה. לצערנו לא מסר שם את תגובת החזון איש לנוכח תגלית זו והמסקנות הנובעות מכך על הוויכוח⁸². אמנם שמעתי כי לאחר זמן לא היה החזון איש נחרץ בדעתו לפסול, ואמר כי מה שאמר בתחילה לא היה אלא לנו בני וילנא⁸³.

העדות מספר-תורה זה שלפנינו משמשת גם בתשובת הר"ע יוסף, שדן בארוכה⁸⁴ בשאלה ההלכתית הזו והמסתעף ממנה, ועל-פי המובא בספר צדקת הצדיק כנוכח, והוא אומר: 'וא"כ המנהג יסודותיו בהררי קודש ברבוותא קמאי ע"ש'. לאחרונה דן בארוכה בדיני כתיבת סת"ם הר"מ שטרנבוך בספר מיוחד לכך, מצות היום⁸⁵, שנכתב בעקבות השאלה אם יכולין בני האשכנזים לעלות לספר-תורה הכתוב לפי מנהג בני תימן. בדיונו מקבל הר"מ שטרנבוך בפשטות את קיומו של המנהג הספרדי ומזכיר (כנראה על-פי צדקת הצדיק, אם כי אינו מזכירו בעניין זה⁸⁶) את ספר התורה של הר"ן. ר"מ שטרנבוך אף דן שם בשאלה ההיסטורית כיצד אירע הדבר שנפרדו ונחלקו המסורות בעניין יסודי ככתיבת האותיות בכתב האשורי שבסת"ם, וכורך עניין זה עם הדומה לו לגבי המחלוקת הידועה בין רש"י ור"ת בסדר הפרשיות של התפילין, ומבקש פתרון על יסוד ביאוריו ההלכתיים שחידש שם בדיני הכתיבה והשתלשלותה.

והנה עכשיו בידינו להוסיף עדות חדשה וברורה על המנהג האשכנזי דווקא, שאף בו נהגו רוב הסופרים לכתוב 'צ' הפוכה דווקא בספר-תורה, תפילין, מזוזות וגיתין. וכך כתב ר' יאיר חיים בכרך (מחבר שו"ת חות יאיר), בספרו על שו"ע שנתגלה ונתפרסם לא מכבר, מקור חיים, ירושלים תשמ"ב (בהוצאת מכון ירושלים). סי' לו ס"ק א: כתב עוד רמ"י (ר' מרדכי יפה מחבר הלבוש) שהשמאל של אות צדיק שיהי' כזיין, וזה תמוה, ועוד צל"ע בראש ימין דידה אם תהיה דיבוקו לאות נון מצד ימין כאות

79 לעיל הע' 63.

80 לעיל הע' 55.

81 לעיל הע' 6. קטעים מדיון זה נדפסו גם בתוך ס' חזון איש, כעת בחלק או"ח סי' ט' (=חלק יו"ד סי' קס"ב), ובקובץ אגרות מאת החזון איש, ח"א סי' ל"ג, ח"ב סי' כ"א (חלק מקטע זה נכפל בח"א סי' כ"ח).

82 לשאלתי מרא"ל פרידמן בירושלים אם הראה דברים אלו להחזון איש ומה אמר על כך, לא קיבלתי תשובה ברורה.

83 כך שמעתי מידידי הרד"צ הילמן מבני-ברק. [וראה השלמה להלן בסוף המאמר].

84 לעיל הע' 6.

85 ר"מ שטרנבוך, מצות היום (סתו"מ), ירושלים תשל"א, עמ' מ"ד, נ"א-ס"א.

86 שם, עמ' נ"ח: 'ועכשיו הגיע לידי ספר שלם צדקת הצדיק מהגרא"ל פרידמן...'

יו"ד ממש כזה: **צ** או בצד שמאל כזה: **י**, וכ"כ לפנינו בספר מקנה אברהם, וכן נהגו רוב הסופרים בס"ת תפילין מזוזות וגיטין. והרי לשונו של רבי אברהם די בלמש, מקנה אברהם, ונציה 1523 (ד"צ ירושלים תשל"ב), עמ' 18:

צ צדי כפופה יעשה היוד שבה לצד ימין שבצד פניה נוטה כלפי מעלה, ומושב הצדי ארוכה כמו הנון וזנב היוד ימשוך בצוארה, ומושב הצדי ימשוך למטה לחוץ לצד ימין, וכן ידביק היוד לצוארה ולא לקרקעיתה כדי שלא תדמה לעין כזה: **ע** וראה עוד שם בעמ' [13]:

ואולם צורת האותיות היא זאת אשר נכתוב, כי יש לדעת שמכתב האותיות אצל העברים הוא על פנים שונים לפי חלוף המדינות אך אמנם המשותף לכל הוא צורת האותיות שקוראים אשורית שהיא מיושרת באותיותיה ויצאה עמנו מאשור... שהיא הכתיבה שבה נכתבה התורה והיא כתיבת הקודש באמת. תירה מזו, לשונו של ר"א דיבלמש בקטע הראשון לקוחה מן תקון תפילין לר"א מזונשהיים, ושעליו מוסב החיבור ברוך שאמר, ומכאן נלמד כיצד פירש את דברי ר"א מזונשהיים, וכן כתב שם:

צד"י יכתוב כך **צ** היו"ד שבצד"י פניה לגמרי כלפי מעלה, שמורה על בורא עולם שהוא צדיק, והמושב של הצ' ימשוך ארוכה, והזנב של היו"ד ימשוך בצואר, ומושב הצ' ימשוך למטה לחוץ לצד ימין שלא תדמה לעי"ן כזה **ע** (קובץ ספרי סת"ם, תקון תפילין — ברוך שאמר, מהדורת רמ"מ משי זהב, עמ' קמט. הצירות שם עמ' 36, מס' 45, 46).

ברור איפוא שפירש את "...היו"ד שבצד"י פניה לגמרי כלפי מעלה", גם על צורת יו"ד הפוכה, ושעיקר הקפידא היא שיהיה יו"ד, שיהיה בצד ימין 'שבצד פניה נוטה כלפי מעלה' ושיודבק בצואר ולא בקרקעית, וכל זה מתקיים גם אם צורת היו"ד כשלעצמה הפוכה, כפי שמלמד בפירוש הציור שבמקנה אברהם, שנדפס על-ידי המחבר עצמו, וכפי שהוכיח ממנו ר"י בכרך, כמובא לעיל. פירוש זה מחזק את הטענה (לעיל הע' 64) שמתוך לשונם של בעל תקון תפילין ובעל ברוך שאמר אין להוכיח בהכרח לפסול יו"ד הפוכה בצד"י, ושהם רק שללו את צורת הצד"י שנהגו בו סופרים בארץ ביארן, שלא עשו כלל רגל ליו"ד ושהדביקו את פני היו"ד לצואר הצד"י.

הקדמנו לדון באות 'צ', לפי שעלתה כבר על שולחן מלכים ורבו בה הדיונים, אבל גם בשאר אותיות יש מקום לדון על-פי המונח עתה לפנינו. לגבי האות 'ק', כבר הסתייע הרשב"ץ, כאמור לעיל, מן צורתה שבספר-תורה זה, כדי להכשיר 'ק' שרגלה דבוקה ונוגעת בגגה העליון, וכך כתב:

והגיד לי ר' שמואל חלאי⁸⁷ שהיה ש"ץ של קהל מיורקא, וידעת כי קהל גדול היה שם עם רבנים וחכמים גדולים מפרובינציא וצרפת וקטלוניא, והיו שם יותר מששים ספרים חדשים גם ישנים. והעיד כי היו בהם הרבה שרגל הקו"ף היתה דבוקה. עוד שמעתי כי הרב ר' נסים גירונדי ז"ל שהיה רבם של רבותי, שכתב ס"ת לעצמו והיו רגלי הקו"ף דבוקות לגגם...⁸⁸.

87 ראה עליו: א' הירשמן (לעיל הע' 1), עמ' קכ"א.

88 שו"ת התשב"ץ, ח"א, סי' נ"א.

בספר שלפנינו אכן אותיות 'ק' רבות רגלן דבוקה לגנן⁸⁹. אלא שקצת קשה על כך, וממילא גם על עדותו של הרשב"ץ, מדברי הר"ן עצמו בחידושי למסכת שבת (שנדפסו על שם הריטב"א) ובפירושו לרי"ף, פרק הבונה שם (בדפי דפוס וילנא לז ע"ב), ולדברי הר"ן משמע מסוגיית מסכת שבת שאין לכתוב 'ק' כשרגלה דבוקה לגגה:

מאי טעמא כרעיה דקו"ף תליא, ומכאן שצריך להרחיק הרגל מן הקו"ף כזה: ק ולא שידביקוהו כזה: ק פ⁹⁰.

הקטעים בחידושי הר"ן ובפירושו לרי"ף המדברים בעניין צורת האותיות, ברובם הם על-פי חידושי הרמב"ן למסכת שבת (שם), אבל בעוד שהרמב"ן סיים את דבריו בקביעה שהצורות שקבע שם הן בדיוקא והן לעיכובא, ואם שינה מהן ולא כתבן כך הספר פסול, השמיטו הראשונים שכתבו על-פיו ובכללם הר"ן את סיום דבריו אלו. אפשר לומר אפוא, שלדעת רוב הראשונים הדיוקים היוצאים מסוגיית הגמרא במסכת שבת הם רק לכתחילה או לרווחא דמילתא, אבל אין לפסול ספר-תורה בגלל שינויים כאלו בצורות האותיות⁹¹, והרמב"ן כנראה יחיד בכך, וכבר העירו על כך⁹². ועיין עוד בחידושי המאירי למסכת שבת⁹³. עכשיו שהספר הזה לפנינו, אנו רואים שקושי זה עצמו חוזר אף בשאר אותיות שדיבר בהן הר"ן בחידושי ובפירושו לרי"ף לשבת, ואין צורתן בספר שלפנינו שווה למה שכתב שם, וצריך לומר גם בזה שהדיוקים מן הסוגיא לחוד והקבלה והמעשה בזה לחוד⁹⁴. כן הוא גם לגבי האות 'ח', שכתב שם הר"ן:

וצריך גם כן לעשות שני ראשין לגג החי"ת כגון זו וז' ולא סגי בראש אחד בלבד כגון זו וז' וראיה לדבר מדתנן בפירקין נתכוון לכתוב חי"ת וכתב שני זייני"ן ואמר' נמי בגמ' כגון שנטלו לגגו של חי"ת ועשאו שני זייני"ן דאלמא שני ראשין יש לו לגגו של חי"ת⁹⁵.

בספר שלפנינו ראשה של החי"ת פשוט וישר, והיינו לכאורה שנכתבת בראש אחד בלבד. אמנם אין הדברים נהירים כל-צורכם, שהרי גם אם ראשה של חי"ת ישר, אם נוטלים את החלק האמצעי של הגג ניתן לעשות ממנה שני זייני"ן, ויש מהראשונים שפירשו כך⁹⁶.

89 ראה בתצלומים המצורפים, ולמשל במלים 'מקדש', 'עקש', 'זקניך', 'כי חלק', 'מקרב באר', 'קנאוני', 'אקניאם', 'ברק חרבי' ו'נקם'.

90 על קושי זה עמד כבר הר"ע יוסף (לעיל הע' 6), ונשאר בצ"ע.

91 וראה מה שהאריך הרשב"ץ (לעיל הע' 88), להכשיר 'ק' דבוקה, ופירש את הראיות שמדובר בהן רק לכתחילה וספרי דווקא בלבד.

92 ובהערה שנוספה בתוך חידושי הרמב"ן לשבת (מר') יעקב אורינשטיין? הו"ל את חידושי הרמב"ן לשבת, אוצר נחמד, פרשבורג 1939): 'זהו דבר חדש והפוסקים כתבו דבדיעבד כשר בשאינו דומה לצורת אות אחר אף ששינה צורתה'. וראה לעיל הע' 72.

93 בית הבחירה לשבת, מהדור' י"ש לנגה. ירושלים תשכ"ה, קד ע"א.

94 ושם נלמד מכאן גם לעניין התמיהה על מרן הב"י (לעיל הע' 73–75), היינו שבחיבורו הביא על-פי היוצא מן המקורות לכתחילה, ואין הכרח לומר שכך נהגו בימיו ובמקומו גם למעשה, ואפשר שמסורת הכתיבה הספרדית שונה מן המתואר בחיבורו.

95 שם, ליד הע' 90.

96 עיין רש"י, מנחות כט ע"ב ד"ה חטרי, ותוס' שם ד"ה דחטריה, וברא"ש, הלכות קטנות הלכות ס"ח, סי' י"ב פירש את הנאמר בשבת קד ע"ב 'שנטלו לגגו של חי"ת ועשאו שני זייני"ן' גם לפירוש רש"י. וראה הדיון בזה: שו"ת אהלי יעקב, למהריק"ש, סי' קי"ג, ושו"ת דרכי נעם, אור"ח סי' א', ומה שציין ר"ד יונצנהיים, יד דוד, ירושלים תשמ"ה, חידושי מנחות כט, ע"ב ד"ה חזינא.

לגבי האות 'א' כתב הר"ן:

וגרסינן נמי בגמ' שלא יכתוב אלפי"ן עייני"ן כלומר שלא יכתוב האל"ף בענין שיראה ממנו צורת העי"ן הפוכה, שאם ירחיקו הרגל השמאל מן הקו האמצעי וכ"ש אם יעשה הירך האמצעי מעט עקום יראה כאילו היה עי"ן הפוכה כזה א' ומכאן יש ללמוד שצריך לזקוף מעט שאלמלא כן אפילו כשירחק ממנה הרגל שלה אינה כצורת עי"ן⁹⁷.

לגבי ה'ש' כתב הר"ן:

ואמר' נמי מ"ט ש"ן אחדא כרעא, כלומר שכל אות ואות שבהן עומדת על רגל אחת, ומכאן שצריך לעשות הש"ן חד, כגון זה ש' ו' ולא לעשותה רחב כגון זה ש' ש'⁹⁸.

לפנינו ה'ש' בדרך-כלל יש לה מושב רחב מלמטה. אלא שפעמים יש שיפוע קל שנראה כאילו יש לה לאות זו רגל כל שהיא מצדה השמאלי התחתון. ושמא לזה הכוונה. לגבי ה'ט' כתב הר"ן:

ואמר' נמי שלא יכתוב טיחי"ן פיפי"ן, כלומר שלא ירחיק הקו האחרון מן הטי"ת כגון זה ט' ו' ומכאן דקדק ר"ת ז"ל שצריך לכופ הקו האמצעי של טי"ת לתוכו כזה ט' שאם לא יכופ אותו אפילו שירחק הקו האחרון לא ידמה לפ"א שהרי קו האמצעי של פ"א כפוף לתוך האות⁹⁹.

כמדומה שב'ט' המצויה לפנינו אין הקו כפוף לתוכו הרבה.

בשולי דיון זה יש להעיר על עניין דומה שיש בו קושי מן דעת הר"ן עצמו, והוא עניין כתיבת המלה 'כדרלעמר' (בראשית יד, פס' א, יד, יז). במסכת חולין סה ע"א נאמר: 'אלא מעתה את כדר לעומר דפסק להו ספרא בתרי הכי נמי דתרחי שמי ניהו, אמרי התם בשתי חיבות פסיק להו בשני שיטין לא פסיק להו'. בפירושו לרי"ף הביא הר"ן שם את הקטע בגירסא הזאת שלפנינו. אבל הרמ"ה כתב: 'כדרלעמר חדא מלה כתי' ומס' עלה דחד' מלה כתיב והכי משמע במסכת חולין, ותמה עליו הר"מ די לונזאנו שהרי במסכת חולין משמע להיפך, וציין שכך פירשו שם הר"א מן ההר והר"ן על אתר, ופלפל הרבה בדבר זה (אור תורה, ערך כדרלעמר, ד ע"א). ר' ידידיה נורצי מעיר על כך: 'ובעל אור תורה נדחק מאד ליישב דברי הרמ"ה והמסורת שלא ינגדו לגמרתנו¹⁰⁰, וכוונתו רצויה אבל אין פירושו מחוור על לשון הגמרא, ואולי נסחא אחרת נודמנה להרמ"ה ז"ל בגמ' (מנחת שי, בראשית יד, א). לענייננו אין השערה זו מספיקה¹⁰¹, שהרי הר"ן עצמו מפרש בחולין שם לפי הגירסא

97 שם, ליד הע' 90.

98 שם.

99 שם.

100 לענין 'כדרלעמר' ראה עוד שו"ע אה"ע, סי' קכ"ט סעיף ל"ב: 'אין פוסקין שם האיש ולא שם האשה בב' שיטין אבל בשיטה א' אפשר שפוסקין קצת שמות שסובלין כן דומיא דכדר לעומר', ובבית שמואל, שם סוף סי' קכ"ט, סוף ליקוטי שמות; שו"ת שב יעקב, סי' נ"ו; מהר"ם ד' חביב, גט פשוט, סי' קכ"ט סעיף ל"ב ס"ק קל"ג; שו"ת חתם סופר, יו"ד סי' ע"ח ושם סי' רס"ב; פתחי תשובה, יו"ד סי' רע"ה ס"ק ח' (בציון לחתם סופר שם נפלה ט"ס).

101 בכתב-היד למסכת חולין שחילופים מהם נרשמו בדקדוקי סופרים, אין כל שינוי בעניין זה. וראה גם: רש"י טויסיק, מלאכת שלמה, מינוך 1879, שנו"ס מכ"י מינוך ומכ"י המבורג למס' חולין, ואף שם אין חילוף.

שלפנינו, ואילו בספר־התורה שלפנינו מלה זו 'כדלעמר' כתובה בתיבה אחת. אין לנו אלא לקבל את הביאור שהציע ר"י נורצי לפני־כן, שם:

אמנם בספרים כתבי־יד מדויקים הוא מלה אחת ומסורת עליו 'מלה חדא כתיב', וכן כתבו בהדיא הרמ"ה והמאירי ז"ל דחדא מלה כתיב וחסר דחסר וכולהו כתיבין כן דכוותיהו נקטינן בודאי דקו ואשכחו הכי בכולהו ספרי עתיקי, והכי אסהידו כלהו מסראתא, ובכל אתר דהמס' פליגא על הגמרא בתר המסרה אזלינן כדאשכחן בכמה דוכתי¹⁰².

צורת כתיבת שירת האזינו בתורה

עניין נוסף מלמדנו ספר זה, והוא צורת כתיבת שירת האזינו שבתורה. בידוע, ישנה מחלוקת בצורת הכתיבה של שירה זו, והיא נידונה הרבה לאחרונה. דעה אחת היא של מסכת סופרים ומנהג סופרים במקומות הרבה לכתוב השירה הזאת בשבעים שיטין¹⁰³, ודעה אחרת של הרמב"ם וכפי שנתברר בזמן האחרון מנוסח מדויק של ספרו ומן מקורו בכתר ארם צובה, היא לכתוב אותה בשישים ושבע שיטין¹⁰⁴. פרט זה שימש ראיה מכרעת לאותנטיות של ה'כתר', ובניגוד למה שסבר, ככל הנראה, פרופ' קאסוטו שפרט זה מכחיש את האותנטיות של ה'כתר', מפני שימוש בנוסח הדפוסים של משנה תורה, הוכח שאדרבה לפי כתבי־היד המדויקים זו ראיה גדולה לאותנטיות של ה'כתר' ולשימוש של רמב"ם בו¹⁰⁵. והנה, אף־על־

102 עניין זה — שאלת הניגודים והחילופים בין נוסח המסורה ונוסח המובאות בתלמוד — הוא נכבד מאוד, ואי"ה נדון בו לגופו במק"א. לפי שעה אציין כאן: תוס' שבת נה ע"ב ד"ה מעבירים והרשימה שבהערת ר"ע איגר שם, תוס' נדה לג ע"א ד"ה והנשא, שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' רלב' (ויש לתקן את נוסחה על־פי הנוסח שהובא בארחות חיים, ח"א הלכות קריאת התורה, כ"י בית־הספרים הלאומי בירושלים 4°12 [ואינו בדפוס], ובשו"ת הרדב"ז אלף קע"ב (ק"א)), שו"ת הרדב"ז שם ושם סי' אלף כ' (תקצ"ד), חי' המיוחסים לר"י, סנהדרין ד ע"א, המאירי, קרית ספר, י ע"ד, ובארוכה בספר יד מלאכי, סי' רפ"ג ערך 'חילוף נסחאות'. חשובה מאוד לעניין זה תשובת הר"א הלוי, שו"ת גינת ורדים, ח"ב, כלל ב' סי' ו', והכרעתו שם לעניין התוצאות ההלכתיות של הקביעה שבתלמוד (קידושין ל ע"א) שאין אנו בקיאים בחסירות ויתירות. דעה דומה, ובלא להזכיר את שו"ת גור ולא אחרים, גם בחידושי הרי"ד סולובייצקי מבוססות שליט"א, מ'בית מדרשו של הרב' (הוצאה פיראטית בשכפול), עמ' נ"ז—נ"ח. עיין עוד בציונים שבאנציקלופדיה התלמודית, ערך 'חסירות ויתירות', ומ' גושן־גוטשטיין, 'כתר ארם צובה' (לעיל הע' 48), עמ' תתפ"ב הע' 33 (אגב, איני יודע למה כוונתו בדבריו שם: 'כשהכל נאחזים [הקדמת יעקב בן חיים; בעל אור תורה; ובעל מנחת שין] בדברי רש"י שיש לקיים את המסורה במקום שהיא מנוגדת לדברי ש"ס ומדרש'. אם כוונתו לרש"י שבת נה ע"ב ד"ה והא כתיב, לא נאמר שם כדבר הזה).

103 מסכת סופרים, פרק י"ב ה"ט (הוצאת היגער, תרצ"ו, פי"ב ה"ח) וכמות שהעיר גושן־גוטשטיין, 'האותנטיות' (לעיל הע' 31) עמ' ל' הע' 86, אין להטיל ספק בגירסא שם, לפי שמספר זה מקושר ובצירוף שתי השיטין הריקות שלפני ואחרי השירה, למספר ע"ב הזקנים — שם פ"ב ה"ו, פי"ב ה"ח. את שיטת שבעים השיטין מצא הר"מ די לונזאנו, שתי ידות, נוציה שע"ח, פ' האזינו, בהללי, ובספרי הירושלמיים הקדומים ביותר מן ת"ק שנה, בעוד שספרי הספרדיים נחלקו בזה. כן נמסר על ספרי האשכנזים, 'אגרת ר' חסאן הסופר', הסגולה, נ"ד (תרצ"ח), עמ' 7 (ושבו בספונות, י"א (תשל"ח), עמ' קפ"ו ואילך). ב'תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהוין' שפרסמו ד"ש לוינגר וא' קופפר, סיני, ס' (תשכ"ז), עמ' רס"ב: 'ובמס' ובספר יריחו ובכל הספרים המדויקים' ובספרי תורות מצאתי ע' שורות...'

104 ראה את הברור המקיף בזה אצל גושן־גוטשטיין, 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), עמ' כ"ד—כ"ט, ל"ד.

105 גושן, שם, עמ' י"ח—כ"א.

פי שכבר האריכו לדון בפרשה זו, אבל מאחר שנשארו כמה וכמה דברים שלא נתבררו כל-צורכם, עלינו לחזור ולשנות פרק זה. מוצא הדברים — הודעת הרמב"ם הידועה בהלכות ספר תורה (פ"ח ה"ד):

ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסורת שכותבין ומחברים להודיע הפתוחות והסתומות נחלקים בדברים אלו במחלוקת הספרים סומכין עליהם, ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה הסתומות והפתוחות וצורות השירות, כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהם. וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע במצרים שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים, והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו ועליו סמכתי בספר תורה שכתבתי כהלכתו.

מסורת קדומה בידי אנשי קהילת חלב, שכתב-היד של המקרא שהיה בידם — כתר ארם צובה — הוא הספר שאליו נתכוון הרמב"ם בדבריו דלעיל, וכך קיבלו מסורה זו כמעט הכל, אולם בשעתו ביקר שם פרופ' קאסוטו לצורך הכנת הוצאה חדשה של התנ"ך, ראה את ה'כתר' והחליט כי כתב-יד זה אינו הספר שהזכיר הרמב"ם. אם כי לא פירש קאסוטו את נימוקיו, לנכון הראה מ' גושן-גוטשטיין¹⁰⁶ כי ככל הנראה נימוקו של קאסוטו היה הלכתי והוא בשל הסתירה כביכול שישנה בין צורת השירה ב'כתר' שהיא כתובה בשישים ושבע שיטין בעוד שהרמב"ם פסק כביכול:

צורת שירת האזינו כל שיטה ושיטה יש באמצעה רווח אחד כצורת הפרשה הסתומה, ונמצאת כל שיטה חלוקה לשתיים. וכותבין אותה בשבעים שיטות¹⁰⁷. ולא עוד אלא שהוסיף הרמב"ם ודקדק לרשום בפירוט את כל ראשי השיטין וראשי מחציות השיטין.

היטיב להראות מ' גושן-גוטשטיין¹⁰⁸, שהנוסח הנזכר מצוי רק בדפוסים אבל מעדותם של כתב-היד של משנה תורה, ובראשם כ"י אוקספורד 577 (הוטינגטון 80), כתב-היד הידוע מחתימת הרמב"ם עליו לאשר כי הוגה מספרו, ושהוא כתב-יד מעולה מכל הבחינות וכולל את הנוסח המדויק ביותר של הספרים מדע ואהבה מספר היד, הנוסח 'וכותבין אותה בשבע ושישים שיטות'¹⁰⁹. אדרבה טוען גושן-גוטשטיין: "לא ראינו" אינו ראיה אולם אם בין

106 לעיל הע' 105.

107 כך הוא לפי נוסח הדפוסים החל מדפוס רומא [רל"ו] ואילך, פרט לדפוס הספרדי של י' שאלתיאל קודם רנ"ב. ראה מה שכתבתי במבוא לדפוס-צילום של מהדורה זו, ירושלים תשל"ה, עמ' [4-6]; ודברי י' פנקובר Maimonides and the Aleppo Codex, *Textus*, Vol. IX (1981), p. 111: 'All the printed editions of the Code require seventy lines (and not sixty-seven)'. צריכים תיקון.

108 'האותנטיות' (לעיל הע' 31).

109 שם. וראה גם מ"ש במבוא (לעיל הע' 107), עמ' [5] הע' 28, לגבי הוצ' חיימסאהן, העשויה כביכול על-פי כ"י אוקספורד זה, נ"י תרצ"ו (ס' המדע), וירושלים תשכ"ב (ס' אהבה), ולא זו בלבד שהתרגום האנגלי הנדפס שם עמוד מול עמוד אינו על-פי כה"י אלא הוא על-פי נוסח דפוס ורשא-וילנא, אלא שגם הטקסט העברי מועתק כנראה מדפוס ורשא-וילנא! במקום זה אנו קוראים, 132 ע"ב: '...וכותבין אותה בשבעים שיטות', ולא די להם שהעידו עדות שקר אלא שאף העירו שם בתמיהה: 'בשבעים שיטות' — אבל בפרטן לא נמנו אלא שבע ושישים ובערכוב מתמיה' [!]; וראה גם: ד"ש לוינגר וא' קופפר (לעיל הע' 103), עמ' רמ"ט הע' 62.

מאות כ"י שעברתי עליהם לצרכי השואה לא נמצא אף אחד הדומה ל"כתר" — ואפילו יהא מאוחר ממנו בהרבה — הרי מותר לצרף עובדה זו למיוחדותו הבולטת של ה"כתר" שעליה ניתן לעמוד כבר מדברי ר' מאיר ב"ר טודרוס¹¹⁰.

עד כאן הדברים ברורים. מכאן ואילך דומה שהפריז גושן-גוטשטיין על המידה וביקש להפליג ולפתור שאלות הלכה שנתחבטו בהן גדולי הפוסקים ולעשותן עניין לתולדות ההלכה, והוסיף ואמר במאמר שהופיע לאחרונה:

המיוחדות הגמורה של סוגייתנו מבחינת תולדות ההלכה נתחווה במילואה רק במשך השנים¹¹¹.

בניגוד לכל סוגיא אחרת הרי כאן יש בימינו מציאות חדשה, עובדה מעולם הריאליה (ההדגשה במקור), במשך מאות בשנים נתפרנסה ספרות ההלכה מבחינת דברי הפוסקים כפי שנמסרו תוך מאמץ אופטימאלי ל"צאת את [יד] כולם", האמנם יש בחדירת המציאות כדי לחזור ולהשפיע על ההלכה?¹¹²

לצורך שקלא וטריא נניח, שהעובדות לגבי כה"י שעליו סמך אדוננו הרמב"ם אכן מאושרות בידינו. אם כן: מה משקלם היחסי של עקרונות הנחיה ואמרות סיסמטיות העשויים לעלות בדיון. האם יש משמעות ביצועית לעקרון "החזרת עטרה ליושנה"? האם לגבי הפרקטיקה של היום קיים "שכחום וחזרו ויסדום", או זה תירוץ היפה לכגון "מן צפף" בלבד? או שמא כך: שבשטא כיון דעל להלכה פסוקה שוב אין לתקן? היינו: אתם — אפילו שוגגין. בניסוח חיובי: כך נהגו דורות ברוב תפוצות ישראל בדרך עקיבה זה ארבע מאות שנה, ולכן: "שאל אביך ויגדך" ואל לנו ליטוש תורת אם. שהרי כבר כתב רבנו הב"י והסכים עמו רבנו הרמ"א — וכבר יצאה שגגה מלפני השליט. או בכל זאת: מאי חזית דסמכת אהני? ולכן: מאן דעביד כמר עביד ומאן דעביד כמר עביד. מה אם כן העקרון המנחה במקרה מיוחד כזה, אשר יקבע מאימתי נהפכת הוראה שבשגגה לבעלת תוקף ששוב אין להזיזה. היינו: לא רק שלא חובה עלינו לתקן את שבטעות נחשב להוראת רבנו הרמב"ם, אלא שאף לא מותר לנהוג על פיו מלכתחילה¹¹³.

הארכתי בהבאת הטיעונים, מפני שאמנם זו שאלה גדולה ונכבדה עד מאוד, אלא שנראה הדבר שלא זה המקרה המתאים להעלאת כל תוקפה של שאלה זו, היינו העניין ההלכתי שלפנינו אינו מקרה מובהק שיש בו בנותן עניין לתולדות ההלכה דווקא (לכשתמצא לומר, עניין זה שדיברנו עליו לעיל בדבר צורת האותיות שבספר-תורה יש בו הרבה מן הבעייתיות המתוארת כאן).

עיקרו של דבר כבר העלה גושן-גוטשטיין במאמר קודם¹¹⁴, ומאחר שלא הספיקה הערתנו בנידון¹¹⁵, יש לחזור גם על הדברים שמכבר.

110 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), עמ' כ"ח הע' 80.

111 'כתר ארכ צובא' (לעיל הע' 48), עמ' תתפ"ז.

112 שם, עמ' תתפ"ו. 113 שם, עמ' תתפ"ז.

114 'האותנטיות' (לעיל הע' 31).

115 במבוא לדפ' י' שאלחיאל (לעיל הע' 107), עמ' [6], הע' 31 ולהלן ליד הע' 122. אף-על-פי שי' פנקובר (לעיל הע' 107), עמ' 113–114, ציין להערה זו, הזכיר ממנה רק את עניין הפתרון ההלכתי על-פי דברי הפוסקים, וראה להלן הע' 125, ושחק לעניין הפתרון' שהציע גושן-גוטשטיין במאמרו 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), על-פי ה'כתר' ושחזר עליו עתה (לעיל הע' 48), וראה לעיל ולהלן.

שתי טענות הועלו בדין זה. האחת הפתרון כביכול שמצא גושן-גוטשטיין לקושיית האחרונים על שיטת הרמב"ם של ס"ז השיטין, והאחרת בירור שיטת הרמב"ם לאמיתה לפי נוסח מדויק של משנה תורה, וגילוי מקור דבריו בדינים אלו, היינו 'כתר ארם צובה'. ותחילה לעניין הקושיא. 'מסורת מקובלת חזקה'¹¹⁶ היא ששירת האזינו נכתבת בשבעים שיטין והיא על-פי מסכת סופרים ומנהג הסופרים¹¹⁷, ומסורת זו 'היתה לה האותיריטטה של מקור הלכתי קדום ומבוסס והיתה נפוצה ביותר'...¹¹⁸. לעומת זאת פסק הרמב"ם לכתוב את שירת האזינו בשישים ושבע שיטין, ושהקטע שלפניה המתחיל מן 'ואעידה', צריך להיכתב בשש שיטין, והקטע שלאחריה מן 'ויבא' עד 'אשר' בחמש שיטין. כל זה קשה ביותר וכמעט בלתי אפשרי לבצעו, שכן אם כותבין השירה בס"ז שיטין, נמצא שיש להגדיל שלוש שיטין, שביחד עם הרווח שבין חלקי השיטה — רווח של פרשה סתומה — מרחיב את שיעור הכתב ביריעה וממילא גם את שיעור הקטע שלפניה, ואין בכדי הכתוב לפניה ולאחריה למלא את השיטין כנדרש. מפני זה יש ששינו במספר השיטין שלפני או אחרי השירה, או שחזרו למנהג של שבעים שיטין¹¹⁹. ולא עוד אלא שמכוח זה 'תיקנו' לבסוף גם את שיטת הרמב"ם, לומר לך אף הוא בשיטת שבעים השיטין עומד¹²⁰. מעתה כיוון שנתברר שאכן נוסח הרמב"ם שישים ותשע שיטין חזרה הקושיא וגם ניצבה, כיצד אפשר לבצע שיטה זו הלכה למעשה. ראה גושן-גוטשטיין את המציאות — כתר ארם צובה — ונפל עליה לפתור מתוכה את הקושי:

הסתכלות בתצלום כ"ח [כ"י חלב] מלמדת אותנו לא רק שאכן זה המצב; היא מלמדת אותנו כיצד השיג הסופר התאמה זו של הטכסט לרוחב הדף הנתון על ידי האמצעי של 'מילוי שיטין' בסימנים חסרי-משמע הנדמים דמיון חיצוני קל לאותיות. ועוד נראה מה רבה חשיבותה של עובדה זו¹²¹. טיעונו של לונזאנו [רבי מנחם די לונזאנו] — לפי הנסיבות — מוצדק לחלוטין; הרי איש לא יכול היה לדעת — מה שגלוי עכשיו לעינינו — כי בכה"י שלעיני הרמב"ם לא היתה כל בעיה הודות לשיטת סימני מילואים בשיטין שלפני השירה. כתב היד היחיד המתאים לכל נתוני הרמב"ם — (ההדגשה במקור) ושיכול היה להתאים לו בגלל שיטת מלוי זו, ששוב לא היתה ידועה לפוסקים המאוחרים — הוא כתר חלב (הדגשה במקור)¹²². ראינו כיצד נתקשו הפוסקים (מאז ר' מאיר [הרמ"ה] והמאירי ועד ללונזאנו) בענין צורת היריעה של "האזינו" — עד שהוכרחו להניח, כי רק בשבעים שיטין תיתכן כתיבת יריעה כשרה, אשר באמצעה יהא רווח בין שתי מחציות השיטה כדי פרשה

116 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), עמ' כ"ג, כ"ח.

117 לעיל הע' 103.

118 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), עמ' ל"ו.

119 שם, עמ' כ"ח-כ"ט.

120 שם, עמ' כ"ג, כ"ו.

121 שם, עמ' כ"ח.

122 שם, עמ' ל"ב.

סתומה. פתרון הקושיא נתחוויר לנו (שם) ממציאות הסימנים למלוי השיטין המבטלת את כל חישובי הפוסקים (שכנראה לא ידעו על שיטת מלוי זו)¹²³. נקודה אחרת המסתברת יפה מתוך כה"י שלפנינו [=כ"י חלב] — וממנו יותר מכל כ"י ידוע אחר — נוגעת לדרך שבה פיתח הרמב"ם את ההלכה בדבר כתיבת מלים בסופי שיטין (הש' מנחות לא ע"א-ב') עם שנראה לכאורה, כי הרמב"ם רק מפתח את שיטת הגמרא בפסקו (הלכות ס"ת פ"ז ה"ה) שאם לא נשאר מן השיטה כדי לכתוב שלש אותיות מניח המקום (הדגשה במקור) פנוי ומתחיל מתחילת השיטה — הרי כבר הקשו המפרשים על דרך זו ואף תמהו משום מה אינו מזכיר מנהג סופרים של הרחבת אותיות אהלת"ם כדי להימנע מרווחים כאלה. שיטת מלוי השיטין — שכבר הוזכרנה לעיל (ר' הע' 93) יש בה כדי פתרון פשוט, אפילו נניח שהרמב"ם הכיר מנהגי סופרים אחרים. אמנם מנהג זה אינו מיוחד לכ"ח ואין להשתמש בו כהוכחה לעצם טענתנו. אולם לא ידוע כ"י שבו מפותחת שיטה זו כל כך כמו בכ"ח, ואפשר מאד — מתוך ניסוחו בענין אותם רווחים — שהרמב"ם ראה לנגד עיניו את שיטתו של כ"ח בענין זה¹²⁴.

הפיסקה האחרונה תמוהה שהרי הרמב"ם קובע שיש להניח המקום פנוי, ואם אינו מזכיר מנהג הסופרים בהרחבת האותיות, כל שכן שאינו מזכיר כלל שיטה של סימני מלוי? ! לגוף הפתרון הערתי (במבוא לדפוס-צילום של המהדורה הספרדית שהדפיס י' שאלתיאל, ירושלים תשל"ה):

יש לתקן במאמרו של גושן, עמ' כט פיסקה 32 שורה 5; עמ' לא פיסקה 35 שורה 1 וסוף הע' 92: ס"ז שיטין, במקום: ע"ז שיטין. אגב, שם הוא סותר את טיעוניו של הר"מ די לונזאנו שהקשה על שיטת ס"ז השיטין, שלפיה יש קושי בסידור השיטות שלמעלה משירת האזינו, שם עמ' לב: "טיעונו של לונזאנו היה — לפי הנסיבות — מוצדק לחלוטין; הרי איש לא יכול היה לדעת — מה שגלוי עכשיו לעינינו — כי בכה"י של עיני הרמב"ם לא היתה כל בעיה הודות לשיטת סימני מילואים בשיטין שלפני השירה" (הדגשה במקור), ור' גם הפקסימיליות שם. אמנם איני יודע מה תשובה יש בזה, שכן טיעוניו של הרמב"ם הם הלכתיים, וקשורים בהלכות כתיבת ספר-תורה, ואילו כ"י חלב אינו אלא מצחף! והלא אי אפשר לטעון שהרמב"ם שסמך על כ"י חלב בס"ת שכתב, נהג בו בשיטת סימני המילואים שבכ"י חלב! ור' שו"ע יו"ד סי' רע"ד סעיף ז וט"ז שם. ס"ק ז. ולגוף קושיית הרמב"ם ל"ל ע"פ הרחיד"א, לדוד אמת, סי' טו אות ו. לדבריו אם כתבו את ששת השורות הללו והניחו חצי רווח בתחילת השורה וחצי בסופה, אין חשש, משום שכולן זו תחת זו ואין נראות כפתוחות ומסתבר גם שאינן כסתומות¹²⁵.

אף-על-פי שלא פירש הרמב"ם בפירוש לפסול הוספה כל שהיא לכתב התורה כגון ניקוד וכיו"ב (וראה הלכות מזוזה פ"ה ה"ד שאין להוסיף דברים במזוזה), מכל מקום משמע מדבריו בהלכות ס"ת פ"ז ה"ה שאם נשאר מקום בסוף שיטה פחות מג' אותיות 'מניח המקום פנוי', כלומר שאין לנהוג במילוי השורה באיזה דבר שהוא.

123 שם, עמ' ל"ה.

124 שם, עמ' ל"ו.

125 לעיל הע' 112.

ד"ר י' פנקובר, במאמרו על הרמב"ם ו'כתר ארם צובה'¹²⁶, מעיר לעניין זה: 'מה חשב הרמב"ם על סידור שש השורות לפני והחמש אחרי השירה שכתובה בס"ז שיטין היא חידה', והוסיף בסוגריים: 'השווה כ"י חלב, אבל שם השורות לפני האזינו כתובות בעזרת מלויי שורה', ולא הזכיר כלל את ה'פתרון' על-פי כ"י חלב. לעומת זאת האריך בתיאור שיטת הפתרון שבפוסקים, וכפי שהבאתיה לעיל מדברי הרחיד"א¹²⁷ על-פי ר' יעקב אלגאזי, ותייח לו ל' פנקובר שהראה שדעה זו מצויה בפוסקים נוספים וכנראה שהם מקור דברי ר' יעקב אלגאזי, ועד לר' משה חלאווה¹²⁸.

מ' גושן-גוטשטיין חזר באחרונה לדון בדבר במאמר נוסף¹²⁹. המאמר ברובו עוסק בטענה השנייה, היינו בהשפעת בירור דברי הרמב"ם בהלכה זו ובתוצאות גילוי 'כתר ארם צובה' על תולדות ההלכה והשפעת גילוי זה על מעשי ההלכה למעשה. העניין הראשון נזכר בקיצור ואינו תופס מקום מרכזי כבמאמר הראשון¹³⁰, לא כ'פתרון קושיא' ולא כ'פתרון פשוט', ואף-על-פי-כן הוא חוזר עליו וכמעט בנוסח הראשון, ומתוך הסתייגות מה בהערת שוליים אך ללא המסקנה מכך, ואלו דבריו:

ואילו בנושא השירות לא זו בלבד שהיתה מסורת אלטרנטיבית מפורטת שנרשמה במקור שנחשב לרבים כבר-סמכא (היינו מסכת סופרים)¹³¹ אלא שנסיונות מבנה היריעה בהתאם למה שרשם רבינו בי"ד בענין שירת האזינו ושיטין שלפניה ושלאחריה לא עלו יפה. קולמוסים רבים נשברו בנסיונות ליישב קושיות שנראו נובעות מן הרוחב שהוכתב על ידי השטין המלאות ביותר שבשורה — ועוד נדרש באמצעות הפסק כצורת פרשה סתומה. או אז יצאו השטין שבראש ובסוף לקויות, שאי אפשר למשכן לרוחב השורה כולה — והקושיות מרובות. שהרי איש לא יכול היה להעלות בדעתו את המיוחדות של סימני המילוי בשיטי הכתר — ואיש לא יכול היה לתאר לעצמו שלכגון זה היה רבנו עשוי לכוון (ההדגשה שלי, שו"ה). מכאן שהספרות מלאה שאלות ותירוצים — במקום שלא אבד זכרה של המסורת האמתית של הוראת רבנו בחיבורו¹³².

ובהע' 42 הוסיף שם: 'לא נהיר עד עתה מה עשה הרמב"ם בספר תורה שכתב לעצמו כנגד אותם סימני מילוי שבכתר ארם צובה'. כלום אפשר להניח שהרמב"ם נהג בדרך 'מילוי השורות'? והלא דברי הרמב"ם הם בהלכות ספר תורה ומכוונים הם להורות כיצד לכתוב על-פיהם ספרי תורה, ומה חשיבות יש למצוי ב'כתר ארם צובה' בעניין זה? גם אנחנו לא נוכל להעלות על הדעת אפשרות זו, גם לאחר שרואים אנו כיצד נהג ה'כתר' בנקודה זו, ואין לנו

126 לעיל הע' 107, עמ' 112.

127 וחשיבות יש בדבר מפני הערת מ' גושן-גוטשטיין, 'האותנטיות' (לעיל הע' 31), עמ' ל"ה הע' 103: 'היחיד שלגביו איני משוכנע שלא הרגיש כי משהו בפסקו של לונזאנו בעצם אינו כשורה — אעפ"י שלא סטה ממנו — הוא החיד"א (ר' כסא רחמים, ליוורנו תקס"ג, מו ע"ב) בין כך ובין כך דבריו במרומם ואין להסיק ממנו מאומה'.

128 לעיל הע' 107, עמ' 112–113.

129 לעיל הע' 48, עמ' תתע"א–תתפ"ה.

130 'האותנטיות' (לעיל הע' 31).

131 לעיל הע' 103.

132 לעיל הע' 48, עמ' תתפ"ה.

אלא לחזור לאותו פתרון בדברי הפוסקים שהבאנוהו לעיל, ושהעידו עליו שכן נמצא בכמה וכמה ספרי תורה קדומים¹³³.

לעניין השני שהוא הראשון, והיינו בחינת תולדות ההלכה בעניין זה, דומה, כפי שהערנו לעיל, שאין זו בדיוק הדוגמא המובהקת לדיון זה, שכן נראה שאף אילו היו יודעים הפוסקים את הנוסח המדויק בדברי הרמב"ם — ויש מהם שידעו, על כל פנים, על קיומו של הנוסח הזה — לא היו בהכרח מכריעים כרמב"ם בהלכה זו, שנגדה עומדת שיטת מסכת סופרים ושעמה 'מסורת מקובלת חזקה', מסורת שאנו רואים אותה עתה לפנינו בספר תורה זה של הר"ן (ראה תצלום), ושעדיניות על קיומה גם ממקורות רבים אחרים¹³⁴. יתירה מזאת יש לשאול, לדידו של גושן-גוטשטיין שסבור כי המצב שבכתר ארם צובה הוא המיישב את הקושי, הכיצד משער הוא שתהיה איזו משמעות לכך מצד גלגול ההלכה גם לאחר 'שכיום יש לפנינו עובדות כתבידיות שלא היו לעיני דורות של בעלי הלכה ששקלו וטרו בסוגיה'¹³⁵, בשעה שעדיין אין אנו יודעים כיצד לנהוג למעשה בכתיבת פרשת האזינו בספר התורה ? !

מידות ושיעורים

ענין נוסף שיש בו חשיבות מרובה הוא מידותיו של הספר הזה, התואמות להפליא את פרטי עשיית ספר-תורה שבתלמוד ובפוסקים הראשונים, ושיש בהם כדי ללמד הלכה גדולה בענייני המידות והשיעורים בשיעורי התורה כולם.

ר"ב טולידאנו¹³⁶ ורא"ל פרידמן¹³⁷ בתיאורם הקצר לספר זה, הכתוב על הגויל, עמדו גם על הפרט המופלא שנתגלה בו, ש'ארכו כהיקפו', היינו שמידת גובהו של הספר (= 'ארכו' בלשון חז"ל) שווה ל'היקפו', והיא מידת היקף עוביו כשהוא גלול, אלא שהראשון לא דייק במדידתו ויצא לו שיעור של 46 ס"מ. וכן בקטלוג התערוכה בבית הספרים הלאומי בירושלים¹³⁸: 'גובהו (= "אורכו" במונח ההלכתי, שהוא בערך "כהיקפו" כשהוא גלול): 0.47 מטר'.

בבדיקה נוספת של הספר הזה¹³⁹ נוכחתי שהנכון הוא כדברי רא"ל פרידמן¹⁴⁰: 48 ס"מ. ההפרש הוא משום שישנן בו יריעות שנחתך מהם מעט, היריעות השלימות הן בשיעור של: 48 ס"מ.

133 לעיל הע' 128. בנוסף לכה"י התימני, בספרייה הבריטית משנת 1469 (OR. 2348) שציין לו פנקובר, שם, עמ' 113 (תצלום מן השירה בכ"י זה באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 16, מול עמ' 744 ועוד) ושבו השורות שמעל לשירה עשויות לפי פתרון הלכתי זה, יש להוסיף כי כך הוא גם בספר-תורה שבספרייה הבריטית (ראה לעיל הע' 50). מס' 1, ספר שזמנו משוער למאה ה"ד, השורות שמעל לשירה מוכנסות בשיעור של חמש אותיות, וכן מוכנסות משמאל, אך אינן מיושרות מן הצד השמאלי.

134 לעיל הע' 103.

135 'כתר ארם צובה' (לעיל הע' 48), עמ' תתע"ג.

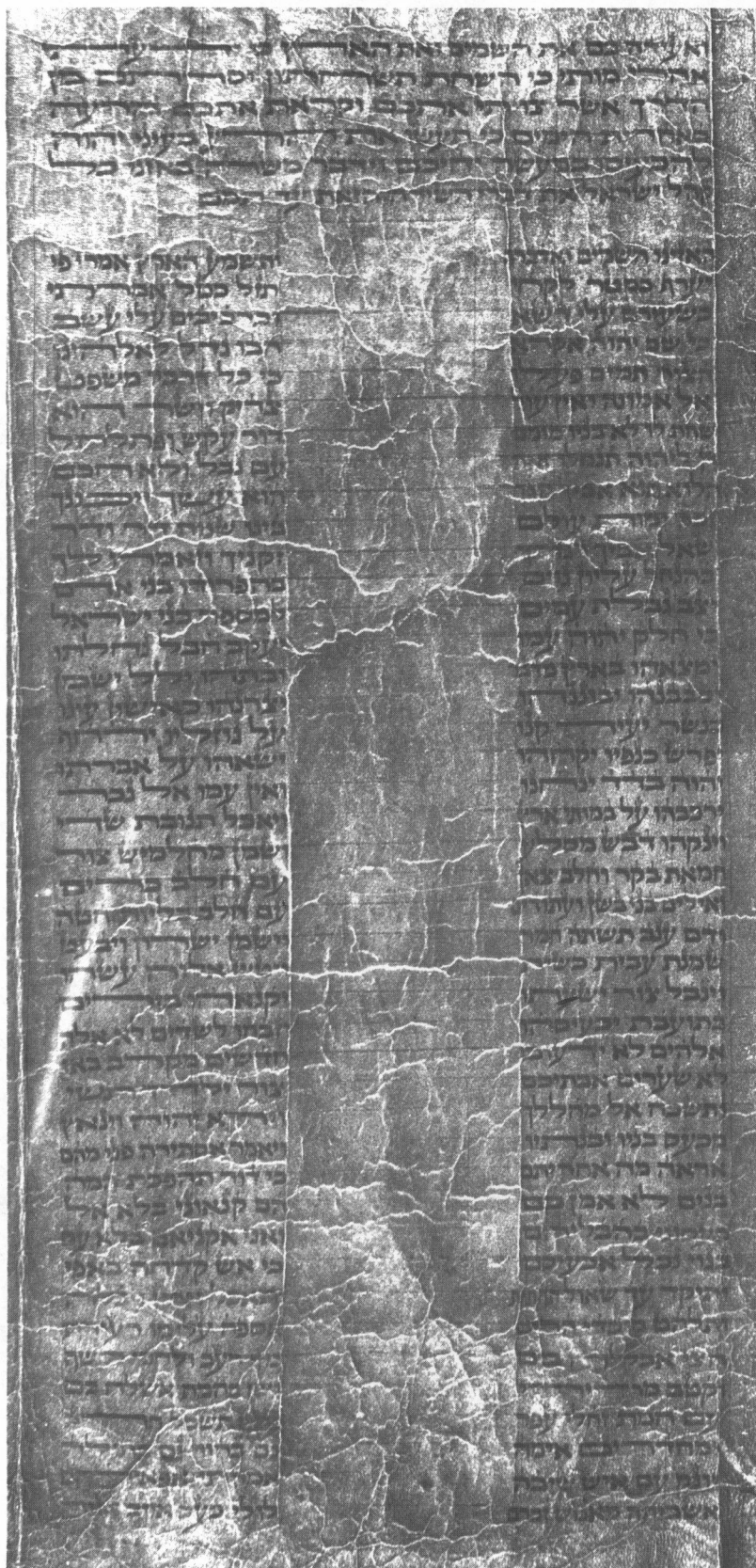
136 לעיל הע' 1.

137 לעיל ליד הע' 6, עמ' לו.

138 לעיל הע' 14, עמ' 36.

139 יחד עם ר' יהושע מונדשיין ור' דוד מצגר, וראה להלן את פרטי הבדיקה.

140 לעיל ליד הע' 6, עמ' לו.

שירת האזינו, דברים לא-כח, בספר תורה שכתב הר"ן לעצמו (כ"י ביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 5935). (4°)

שירת האזינו, דברים לז-לכ, בספר תורה שכתב הר"ן לעצמו (כ"י ביד"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 5935, 40).

מידות אלו מכוונות להלכה שנתבארה בברייתא שבמס' בבא בתרא יד ע"א :

תנו רבנן אין עושין ספר תורה לא ארכו יותר על היקפו, ולא היקפו יותר על ארכו. שאלו את רבי: שיעור ספר תורה בכמה? אמר להם: בגויל — ששה, בקלף כמה — איני יודע. רב הונא כתב שבעין ספרי דאורייתא ולא איתרמי ליה אלא חד...

טעם הדבר, שלפי המבואר בגמרא שם (ובנדירים לח ע"א) היה כך שיעור הלוחות, ברוחב ששה טפחים, בגובה ששה טפחים ועוביים שלשה טפחים¹⁴¹. וכך פסקו — שיש לעשות לכתחילה 'ארכו כהיקפו' ובמידת ששה טפחים — הרי"ף לבבא בתרא שם, ובהלכות קטנות הלכות ספר תורה סי' רלא; רמב"ם הלכות ספר תורה פ"ט ה"א — ה"י ובשו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, סי' קנא; טושו"ע יו"ד סי' רע"ב סעיף א ובשאר הפוסקים¹⁴².

הרמב"ם, תיאר שם בפרוטרוט את סדר ההכנות והמידות שיש לעשות כדי לכוון 'ארכו כהיקפו'. כדי להשיג מדה זו יש לעשות בגויל את היריעות בגובה של ששה טפחים וכמבואר בברייתא הנ"ל 'והם ארבע ועשרים אצבעות ברוחב הגודל של יד¹⁴³'. ועוד כתב שם:

'שיעור הגליון [היינו השוליים הריקים שמתחת לשטח הכתוב] מלמטה ארבע אצבעות ולמעלה שלש אצבעות, ובין דף לדף שתי אצבעות'¹⁴⁴.

'ספר תורה שכתבתי אני רוחב כל דף ודף מדפיו ארבע אצבעות ושירת הים ושירת האזינו רוחב כל דף משתיהן שש אצבעות ומנין השיטין שבכל דף ודף אחת וחמישים, ומנין הדפים של כל הספר מאתיים וששה ועשרים דף, ואורך כל הספר אלף ושלוש מאות וששים ושש אצבעות בקירוב. אלו השש אצבעות היתרות בחשבון גליון שבתחלת הספר וסופו'¹⁴⁵.

מידותיו של הספר שלפנינו כך הם: מידת השטח הכתוב בגובה מחזיקה 33,5 ס"מ בקירוב שהם כ-17 אצבעות. רוחב השטח הכתוב אין לו שיעור קבוע, וישנם דפים רחבים ודפים צרים. השטח הריק שמעל הכתב כ-5 ס"מ (כשתי אצבעות וחצי) ומתחת לכתב כ-10 ס"מ (כחמש אצבעות). בין דף לדף כ-2,5 ס"מ. מספר דפיו: 212 ב-57 יריעות, לפי הפירוט הבא: 44 יריעות של 4 דפים, 11 של 3 דפים, יריעה ראשונה של הספר בת 2 דפים והאחרונה של דף אחד. האורך הכללי של הספר כ-28 מטר (והוא קרוב למידות הרמב"ם הנ"ל: 1366 אצבעות = 27.32 מטר).

מכל הנ"ל, ובעיקר ממידת ארכו והיקפו, שהם 48 ס"מ, ששווים לששה טפחים, ראייה גדולה לקביעת שיעורי התורה במידות האורך, במונחים מטריים, והיינו שלפי זה האגודל = 2

141 וכ"ה בירוש' שקלים פ"ו ה"א; במדבר רבה פ"ד, שמות רבה פמ"ז וברייתא דמלאכת המשכן פ"ו, אבל עיין ירוש' תענית פ"ד ה"ה וסוטה פ"ח ה"ג, תנחומא כי תשא אות לו ועקב אות יא ושם שרחבן שלשה טפחים וכך הגיה הגר"א בירוש' שקלים הנ"ל. וראה עוד פרישה, יו"ד סי' רע"ב אות א, וטורי זהב, יו"ד סי' רע"ב סק"א. וראה עוד רי"ג וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ה, עמ' רטו הע' 8 ועמ' רמו הע' 34.

142 אבל אם לא עשו כך אין הס"ת פסול, וכן מפורש בשו"ע, יו"ד סי' רע"ב סעיף א. בשו"ת הרשב"ש סי' שכא נוטה לפסול ס"ת שאין באורכו ששה טפחים, ועל כל פנים אין זה לכבוד הציבור לקרוא בו ברבים.

143 הלכות ספר תורה פ"ט ט"א.

144 שם שם ה"ב.

145 שם שם ה"י והי"א.

ס"מ, הטפח = 8 ס"מ, והאמה = 48 ס"מ. כידוע נחלקו הדעות בדורות האחרונים בקביעת שיעורי התורה. בעקבות הסתירה שנתגלתה בין השיעורים שקבעו חז"ל לפי מידת האצבעות, וממילא גם הטפח והאמה, לענין שיעור מקוה¹⁴⁶, ובין השיעורים שמסרו לנו חז"ל במדידת הנפח על פי מידת הקמח¹⁴⁷ ושיעורו אותה במידת מ"ג ביצים וחומש¹⁴⁸, או במידות ובמשקל גרעיני השעורים והחרובים¹⁴⁹. על יסוד ההנחה שרוחב האצבע-האגודל 22–24 ס"מ נמצא שיעור הנפח של רביעית, אצבעיים על אצבעיים וחצי וחומש לפי מדידת האגודלים: 10.8 ס"מ אצבעות אגודל מעוקבות, ותהיה מידת הרביעית כפולה או כמעט כפולה ממה שיוצא מביצה וחצי מהביצים המצויות כיום.

יש מגדולי האחרונים שהסיקו מכך שהביצים שבימינו נתקטנו לכדי מחצית והעיקר הוא מידת האגודל, ולפי זה אמרו עוד שאף משקל הגרעינים היה בעבר כבד פי שנים ממשקלם כיום¹⁵⁰. אחרים קבעו על פי היוצא מדברי הגאונים, הרי"ף והרמב"ם שיש לחשב את האגודל 2 ס"מ, משקל שעורה 50 מ"ג והרביעית שהיא שוקלת לפי הרמב"ם 27 דרהם מצריים: 86 סמ"ק¹⁵¹. לאחרונה הועלתה הצעה חדשה שיש בה לפתור את הסתירה, והיא שיש למדוד את האגודל בעוביו ולא ברוחבו¹⁵², והיא מתאימה לשיטה המקטינה את האגודלים וממילא את הטפח, האמה וכיו"ב.

ההוכחה מהמידות שלפנינו בספר זה, היא הוכחה ישירה למידות האגודל, הטפח

146 פסחים קט ע"א: א"ר חסדא רביעית של תורה אצבעיים על אצבעיים וחצי אצבע וחומש אצבע וכו'.

147 חלה פ"ב מ"ו, עירובין פג ע"א.

148 רמב"ם, הלכות ביכורים פ"ו הט"ו.

149 הגאונים והרי"ף ראה רא"ח נאה, שיעור מקוה, עמ' יט–לג, רמב"ם הלכות שקלים פ"א ה"א–ה"ג, וראה לעיל הע' 148.

150 שיטה זו הועלתה על ידי ר"י לנדא, ציון לנפש חיה, פסחים קטו ע"ב ד"ה והואיל. בירורה של שיטה זו בספרי בעל החזון איש וגיסו הרי"י קנייבסקי: קונטרס השיעורים, לראשונה כנספח לחזון איש קדשים, ב, ירושלים תש"ז; ובהוספות ושינויים בתוך: חזון איש, שבת, ירושלים תש"ח; חזון איש, בני ברק תשי"ז, או"ח סי' לט; שיעורין דאורייתא, בני ברק תש"ח–תש"ט; שיעורין של תורה, ירושלים תשט"ז; הנ"ל, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ט; איפת צדק, בני ברק תש"י.

151 שיטה זו נתבררה בהיקף רחב על ידי בירור כל דעות הפוסקים הראשונים והאחרונים, בספרי הרא"ח נאה: שיעורי תורה, ירושלים תש"ג; הנ"ל, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ז; שיעורי ציון, ירושלים תש"ט; שיעור מקוה ואבני צדק, ירושלים תש"א. קונטרס השיעורים, ירושלים תשכ"ה. וראה גם ר"י מרצבך, על שיעורי חז"ל ומידותיהם, המעין, טבת תשכ"ו; ר"ק כהנא, חקר ועיון, תל-אביב תש"כ, עמ' רה–רל.

152 רא"י גרינפילד, מידה כנגד מידה, מוריה, יא (גל' ז–ח תמוז תשמ"ב), עמ' נט–פד; והשיבו עליו ר"ק כהנא, שם (גל' יא–י חשוון תשמ"ג), עמ' סז–עד; ר"י מנת, שם (שם) עמ' עה–פ, וכן הרי"י קנייבסקי בקונטרס מיוחד, הוספות לשיעורין של תורה, בני ברק תשמ"ג. וחזר רא"י גרינפילד והשיב על כך בקונטרס מידה כנגד מידה תוספות ודיוקים. סיכום מקיף לכל צנייני המידות והמשקלות תוך בירור הערכים במדינות שונות ולאורך כל התקופות וחילופיהן ומתוך השוואה ליחידות המטריות הנהוגות בימינו, בספרו של ר"ג וייס, מידות ומשקלות של תורה, ירושלים תשמ"ה. בחיבורים הנ"ל סוכם גם כל הנסיונות להוכיח את המידות וההשוואות ממימצאים ריאליים שונים שנתגלו ונדעו בימינו ועדיין אין הכרעה ברורה.

והאמה¹⁵³, ומעידה על קביעה הלכה למעשה בקיום בפועל של אחד מגדולי הפוסקים הראשונים, רבינו נסים מגירונדי, בנידון שלפנינו.
מן הענין לציין עוד כי אחד מעיקרי הדיון בשאלות אלו הוא פירוש דברי הרמב"ם לענייננו כאן:

רוחב הגדול האמור בכל השיעורין האלו ובשאר שיעורי תורה כולה הוא האצבע הבינוני; וכבר דקדקנו בשיעורו ומצאנוהו רחב שבע שעורות בינוניות זו בצד זו בדוחק והן כאורך שתי שעורות בריות, וכל טפח האמור בכל מקום הוא ארבע אצבעות מזו וכל אמה ששה טפחים¹⁵⁴.

מלים שנחלקות לשתיים
יש מלים בתורה שהן מלה אחת וכותבין אותה בשתי מלים¹⁵⁵, ומהן שנחלקו המסורות בכתיבתן. נציין לאחדות מהן שנידונו בספרי המסורה ועל-פי עדויות מתחלפות. וכך נמסר במסורה הגדולה לבראשית מו, כ:
'פוטי פרע', 'ומלכי צדק', 'בעל חנן', 'צפנת פענח', אלין כל' כתיב תרין מלין וקריין

153 עיין קונטרס השיעורים, חזו"א או"ח סי' לט אות ד ואות ח, שאין להוכיח באופן בטוח ממידות שנמסרו במשקל למידות שנמסרו באורך או בנפח, ושהשוואות שבפוסקים אינן אלא כסימן למקומן ושעתן, ויש לחשוש לשינויים 'בחילוף צבא הטבעיים', וכנגד זה 'ומיהו אילו היתה ידועה לנו שיעור חלה מהרמב"ם במידה היתה קביעות הרמב"ם לכל ישראל...'. לפנינו איפוא קביעה של פוסק גדול לכל ישראל בשיעורי האגודל והטפח במידות אורך.

154 אף בזה מצאו גדולי האחרונים אי-התאמה בין המידה היוצאת מרוחב שבע שעורות בינוניות זו בצד זו בדוחק לבין המידה היוצאת מאורך שתי שעורות בריות, שכן לפי מדידותיהם אורך שתי שעורות שווה לרוחב שש שעורות בלבד, ועל כן פירשו את דברי הרמב"ם במידת רוחב שבע שעורות כשהן על צידן ותעלה המידה הזו לכדי 2 ס"מ, ראה על כך בשיעור מקוה, לעיל הע' 151, עמ' מז-מו, מח, עח-פו, צח-קה וקיד-קטז. בענין זה יש להעיר הערה ביבליוגרפית שיש לה תוצאות הלכתיות וחשובה לבידור ההלכתי גופו. לענין שיטת אדמו"ר הגרש"ז מלאדי בשו"ע שלו, חלק יו"ד סי' ק"צ סק"ג, העיד אחיו הגר"ל בס' שארית יהודה, וילנא תר"א, יו"ד סי' י"א ששמע ממנו שחזר בו, ואחרי שמדד בעצמו את האגודלים והשעורות מצא כי אין האגודל מחזיק אלא שש שעורות, ועל כן פירש בדברי הרמב"ם שמדבר בשבע שעורות על צידן, וכן נמסר בשו"ת צמח צדק, וילנא תרל"ד, סי' ק"ב בשם דודו הנ"ל. בקונטרס השיעורים, חזון איש, או"ח סי' לט אות יא כתב על זה:

...בזמן שהגרש"ז עצמו קבע בספרו כהמרובין, ולא כתב הדבר בספר שחזר בו, וגם לא פירסם חזרתו, וגם לא יתכן (כצ"ל, וכך העתיק רא"ח נאה, ראה להלן. בחזו"א או"ח מהדורת בני ברק תשי"ז בטעות דפוס: וגם יתכן) שכל ימיו התיר את הכתמים האסורים והתיר את הפרצות האסורות אבל קרוב הדבר...

ועל זה כתב הרא"ח נאה, שיעור מקוה, לעיל הע' 151, עמ' פב שידוע כי הרבה כתבים שלו בהלכה נעלמו מאתנו. והנה יש להעיר כי הגרש"ז מלאדי לא פירסם כלל בחייו גם את דעתו הראשונה, וממילא אין מקום לשאלה מדוע לא פירסם את חזרתו, שהרי ספר השולחן ערוך שלו לחלק יו"ד לא נדפס בחייו והופיע לראשונה בקאפוסט ("סאדילקוב") תקפ"ו! (העירני לזה ידידי הרד"צ הילמן שליט"א).

155 מס' סופרים פ"ה ה"י וה"א, מהדורת הגער, תרצ"ז, פ"ה ה"ב וה"ג; ירוש' מגילה פ"א ה"א, ע"ב ע"א; האשכול הלכות ס"ח סי' י"ז עמ' 56; המאירי, קרית ספר, איזמיר תרכ"ג, ח ע"א ועוד. וראה עוד להרחיב, ברכי יוסף, יו"ד סי' רע"ו אות כ"ז. תשובת ר' גבריאל קונפורטי על כתיבת המלים בית אל

ואיננו חד שמא. 'תובל קין' למדינחאי מילתא חדא כתי' וקריין, למערבאי תרין מלין כתיב וקריין.
 כדרלעמר — מלה זו נידונה לעיל ליד הע' 100.
 תובל קין (בראשית ד כב) — ראה לעיל בדברי המסורה, ובמנחת שי:
 כתיב במסורת פרשת ויגש על פסוק ויולד ליוסף תובל קין למדינחאי מלתא חדא כתיב וקריין למערבאי תרין מלין כתיב וקריין, ואנן קיימא לן כמערבאי וכ"כ הרמ"ה ז"ל
 תובל קין תרין מלין כתיב וקריין.
 ברשימת החילופין שבין מערבאי ומדינחאי שבסוף המקראות הגדולות ועוד, ליתא חילוף זה.

בספר שלפנינו מלה זו כתובה בשתי מלים.
 ומלכי צדק (בראשית יד יח) — במנחת שי:
 מצאתי כתוב בספר תורה מוגה מלה חדא, ובתקון ר"ת תרי תיבות בחד שיטה, וכן בנסחא ספרדית כתיב עליו תרין מלין, ובמסורת הדפוס פרשת ויגש נמנה עם השמות דכתיבין ב' מלין וקריין חד כמו צפנת פענח וחביריו. והרמ"ה הביא שתי הדעות ולא הכריע, וז"ל: ומלכי צדק מלך שלם, בנוסחי דוקי חדא מלה כתיב ומלא יו"ד, ובמסורת תרתין כתיב ובחד שיטה צריך ע"כ. ול"נ שעל המסורת יש לסמוך שכן אומרת: ומלכי צדק לית וחד על דברתי מלכי צדק, תילים סימן ק"י. ורבותינו דרשו שניהם לפי קבלתם על שם בן נח כדאיתא בפרק ארבעה נדרים וב"ר פ' נ"ו. ואמרו ג"כ בב"ר פ' מ"ג כי מלכי צדק ר"ל מלך ירושלם הנקרא צדק ילין בה וכמוהו אדני צדק מלך ירושלם, יהושע י', ושלם היא ירושלם, בטעם ויהי בשלם סוכו, וכיון שמצאנו אותו דתילים תרתין מילין בכל הספרים יש לנו לומר דשקולים הם ויבאו שניהם. וכן בס' ישן כתב יד כתיב ומלכי צדק ונמסר עליו לא ליפסוק בתרין שיטין.

בספר שלפנינו נכתבה מלה זו בשתי מלים ובשני שיטין!
 בעל חנו (בראשית לו לח; לו לט) — במנחת שי (בר' לו לט):
 בעל חנו בתרין מלין כתבן וקריין ואיננו חד שמא. הרמ"ה ז"ל.
 בספר שלפנינו מלה זו כתובה בשתי מלים.
 פוטי פרע (בראשית מא מה, שם מא נ, ושם מו כ) — במנחת שי (בר' מא מה):
 פוטי פרע תרתין מלין ובלא מקף ביניהם במקצת ספרי מדויקים והכי איתא בירושלמי פ' קמ' דמגילה ואתיא אליבא דת"ק דמסכת סופרים, וכן כתב הרמ"ה בהדיא פוטי לחוד פרע לחוד כתיב וקריין מלה חדא וכל פוטי פרע דכותא עכ"ל, וכן כתב המאירי בק"ס שלו, ובמסורת ג' ותרי מילין ור"ל שנים שבפרשה וא' בפרשת ויגש ועיין עוד במסורת שם בויגש.
 בספר שלפנינו מלה זו כתובה בשתי מלים.

בספר תורה, שנוכרה בברכי יוסף שצויין כאן, נתפרסמה עתה בידי ידידי ר"י שפיגל, בנספח למאמרו 'ר' גבריאל קונפורטי וחיבורו יסוד עולם', ספונות, סדרה חדשה, ספר ג (יח), ירושלים תשמ"ה, עמ' 275–269. בכ"י ספריית הסמינר ע"ש שכטר בני-יריורק, אוסף אדלר, מס' 1319 (R 1595), שממנו פורסמה תשובה זו, מצוייה גם (עמ' 339 ואילך) תשובת ר' ישועה שבאבו ידידיע זיין בענין זה, שנוכרה אף היא בברכי יוסף.

צפנת פענח (בראשית מא מה) — במנחת שי:
 והרמ"ה כתב צפנת פענח איננו חד שמא ובתריין מלין כתבן וקריין ובחומש קדמון
 כתוב שצריך לכותבה בשיטה אחת.
 בספר שלפנינו מלה זו כתובה בשתי מלים.

השלמה להע' 55, 63, 80, 83:

לגבי סמיכתו של החזון-איש על השמועה שיוחסה לגר"א כדי לפסול ועל חזרתו מכך, מצאתי עכשיו עדות נוספת, בספרו של ר' יוסף ב"ר שמואל היילפרין, פירוש החסיד ר' יוסף יעבץ למגילת רות ועוד, חמ"ד תשמ"ה, ליקוטים בסוף הספר, עמ' 28:

כשבאתי לבקר את אבי מורי זצ"ל הרב ר' שמואל היילפרין הרב הראשון בוררן מאיר לפני כמה שנים, אמר לי שאחיו ר' יעקב היילפרין מייסדו של זכרון מאיר בא לביתו ואמר לו שבקש מהסופר לכתוב לו תפלין מחדש (התפלין שלו היו בירושה מאביו הוא זקני ר' יוסף היילפרין ז"ל ונמצאים אצלי היום והכתוב בתכלית היופי). בתשובתו לשאלת אבי מדוע ומה נתחדש, אמר מפני שבעל החזון איש זצ"ל אמר מפני שהצדיק נכתב ביד הפוכה המה פסולין. אמר לו אבי תן אותם לי ואני אניחם. וכן עשה. ועל שאלת אבי מבעל החזון איש טעם הדבר השיב לו מפני שהגר"א אמר שאות צדיק כזה נתחדש על-ידי כת שבתי צבי ימ"ש. אמר לו אבי הלא צורת הצדיק כזה נמצא בספר הזוהר, השיב גם שם בס' הזוהר הכניסו הם את הצדיק הזה. הלך אבי והביא לו את ס' הזוהר הנדפס בשנת שי"ח בעיר קרימונה וזה לערך מאה שנה לפני השבתי צבי ימ"ש.

השיב, זה צורת האות מלפני בריאת העולם. אמר לו אבי שיש לו ספר עם פירוש הגר"א על מאמרי הזוהר וגם על מאמר זה נמצא שם פירושו, אבל הגר"א לא כתב שם פירושו זה. וכשהייתי עוד הפעם בזכרון מאיר אחר פטירת אבי ז"ל אמר לי דודי ר' יעקב הנ"ל, שאחד הבעלי בתים (אני שכחתי שמו) אמר לו שהיתה לו שאלה על פרשה אחת מן התפלין שלו שמצא בה נקב ובדעתו לילך לשאול את החזון איש, וחשב בלבו שבין כך ובין כך יפסול החזון"א את התפלין מפני הצדיק שנכתבה עם יו"ד הפוכה, ואמר בלבו החזון"א מרא דאתרא שלי ואם יפסול אקנה תפלין חדשים. וכשבא לחזון"א אמר לו הנקב אינו פוסל מפני שיש גויל מקיף, ואודות הצדיק מפני שראה שהחתם סופר כותב שלמד צורת האותיות והצדיק עם יו"ד הפוכה, יש לסמוך עליו.

חיים מיליקובסקי

לדפוסי סדר עולם

אקדמות למהדורה מדעית של סדר עולם, א

מאז הדפוס הראשון של סדר עולם¹, מנטובה רע"ד, נדפס ספר זה עשרים ושבע פעמים. עותקים של עשרים ושישה דפוסים ראיתי בספרייה הלאומית בירושלים, ודפוס קושטא רע"ז, שרק צילום שלו נמצא בירושלים, ראיתי בלונדון (הספרייה הבריטית) ובניו-יורק (בית-המדרש לרבנים באמריקה).

פרידברג מציין שלושה דפוסים נוספים של סדר עולם²; ברם דפוסים אלו אינם נמצאים, לא בספרייה הלאומית בירושלים, לא בבית-המדרש לרבנים בניו-יורק ולא בספרייה הבריטית בלונדון, ואין זכר להם בקטלוגים הנדפסים של היברו יוניון קולג' והספרייה הציבורית של ניו-יורק³. על-כן מטיל אני ספק בקיומם של דפוסים אלו.

לחמישה דפוסים יש חשיבות מיוחדת לחוקר של סדר עולם. מכיוון שאין לנו כתב-היד שממנו נדפס הדפוס הראשון, יש להחשיב דפוס זה ככתב-היד, וכפי שעוד נראה, נוסחאותיו חשובות מאוד. מבדיקת הדפוס השני, קושטא רע"ז, יוצא שנדפס על-פי כתב-יד (בעצם כתב-יד, ראה למטה), והמדפיסים לא השתמשו בדפוס ראשון. גם לו אפוא חשיבות כמו כתב-יד. לקראת סופה של הרשימה נמצאים שלושה דפוסים שהשתמשו, בצורה זו או אחרת, בעדויות כתב-היד של סדר עולם, ונקדיש גם להם דיון יותר מפורט. כל שאר הדפוסים הם צאצאים ישירים של הדפוס הראשון (אף דפוס מאוחר לא השתמש בדפוס השני עד המאה העשרים, ראה למטה), וכל שינוי או תיקון אינו אלא הגהה על-פי הסברה. רוב הדפוסים נדפסו על-פי מהדורה אחת קודמת, ברם כמה השתמשו ביותר מדפוס אחד⁴.

1 שם החיבור הוא סדר עולם, וכך הוא נקרא בתלמוד בבלי ובכל ספרי חכמי ימי הביניים, חוץ מבמקומות ספורים. ההופעה הראשונה של השם סדר עולם רבה הוא בקטע מן הגאונים שנדפס על-ידי גינצבורג, גנזי שכטר, ספר ב', ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 249. נראה שהמלה 'רבה' נוספה כדי להבחין בין סדר עולם והכרונולוגיה שחבורה בתקופת הגאונים, סדר עולם זוטא, השם החדש הפך להיות הרגיל בהשפעת דפוס הראשון, שם מופיע שם זה בסוף החיבור (אם כי לא בתחילתו), משום שמיד אחריו נדפס סדר עולם זוטא.

2 ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, חל-אביב חש"ל, עמ' 747. שלושת הדפוסים הם: חמ"ד תק"ו, חמ"ד תקע"ה, ורשא תרס"ה. אם כי משתמע מרשימותיו שפרידברג ראה את האחרון, אין אני רושם אותו. בטעות כלל פרידברג 'פרס רל"ב ע"ת לרומית', אבל יש שם רק תרגום ולא טקסט.

3 *Dictionary Catalog of the Klau Library*, Hebrew Union College — Jewish Institute of Religion, Cincinnati, Boston, 1964; *Dictionary Catalog of the Jewish Collection*, The New York Public Library, Reference Department, Boston 1960; and *First Supplement*, Boston, 1975.

4 ראה מספרים 5, 10, 24 ברשימה למטה.

ואלו דפוסי סדר עולם:

1. מנטובה רע"ד. אין שער. מכיל סדר עולם, סדר עולם זוטא, מגלת תענית, וספר הקבלה של ר' אברהם אבן דוד (אבן דאוד). [101] עמוד. קולופון בסוף: 'נשלם ספר הקבלה להראב"ד פה מנטובה ד' מרחשון שנת ושכ ה' אלדיך את שביתך ורחמך ושכ וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה אמן ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה'. [דפוס שמואל לטיף]⁵.

בתחילת ס"ע כתוב 'עמי עשו ובאו אליה', ומתחת לזה — סדר עולם, ואחר-כך מתחיל הפרק הראשון. בין פרק לפרק כתוב 'פרק' ומספר (באותיות) של הפרק הבא, אחרי הפרק העשירי כתוב 'סליק פרקא ובבא קמא'⁶, אחרי הפרק העשרים — 'סליק פרקא ובבא מצינא', ובסוף — 'סליק לה תניא דסדר עולם רבא'.

הטקסט של ס"ע הנמצא בדפוס זה (ובכתבי-היד הקרובים אליו)⁷ מעניין ביותר. מצד אחד נראה שנוסח זה של ס"ע הוא הטוב ביותר מכל הנוסחאות ששרדו בשלמות, ומצד שני יש בו הוספות ועיבודים מאוחרים. כפי שאראה אי"ה במקום אחר, כל כתבי-היד השלמים של ס"ע הנמצאים בספריות השונות בעולם, מתייחסים למשפחה אחת (שנקרא לה משפחת A) ותלויים בכתב-יד אחד שהוא 'אב המשפחה' (hyperarchetype) שלהם⁸. אב המשפחה אינו בנמצא, אבל אפשר לשחזר את עיקרו על-ידי כתבי-היד ממשפחתו. הסופר של כתב-יד זה, שבמרוצת הזמן הפך להיות אב למשפחה ענפה — בכל יבשת אירופה לא מצאתי אלא מסורת נוסח אחת, זו הנמצאת בדפוס ראשון, שלא הושפעה ממנה — לא רק העתיק את סדר עולם אלא גם עיבד אותו במקצת. יש יותר ממאה שינויים, כמה בכל פרק ופרק, בין כתבי-היד של משפחה זו לשאר עדויות הנוסח.

הדגשתי שכל כתבי-היד השלמים שייכים למשפחת A חוץ ממסורת הנוסח המתועדת בדפוס ראשון. ואמנם, כאשר אנו מכניסים למעגל הדיון גם את קטעי הגניזה, משתנה התמונה בהרבה. מעשרת כתבי-היד שקטעים מהם נמצאו בגניזה, רק לשניים יש קריאות משותפות עם משפחת A. רואים אפוא, שדפוס ראשון קרוב לקטעי גניזה. נכון הוא שקרבה זו רק שלילית; ברם העובדה, שרק בטקסט זה של ס"ע נשתמרו קריאות שהיו שגורות במזרח בתקופה היותר קדומה ושלא הושפעו מהטקסט שהיה נפוץ באירופה, חשובה לנו. אולם, כאמור גירסת ס"ע בדפוס ראשון אינה נקייה מעיבודים של יד מאוחרת. יש בערך חמש-עשרה הוספות, רובן ממקורות שונים בספרות חז"ל, כחמש הפיכות סדר של פסקאות שונות, ועשרות שינויי נוסחאות בינה לבין כתבי-היד האחרים.

- 5 שם המדפיס מופיע בקולופון בסוף ספר התניא, מנטובה רע"ד. שמואל בן מאיר לטיף היה המגיה של מסכתות כתובות וגטיין בשביל דפוס שונצין; ראה הקולופונים אצל: בח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה — פורטוגליה ותוגרמה, תל-אביב תשט"ז, עמ' 17.
- 6 החלוקה לבבות נמצאת בכמה כתבי-יד. על חלוקות כעין זו בספרות חז"ל, ראה: "לוי, מבוא ופירוש לתלמוד ירושלמי. בבא קמא פרקים א-י, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' 22; ש' אלבק, ספר האשכול של ר' אברהם בן יצחק, ירושלים תשד"ם, מבוא, עמ' ע"ד ואילך; ח' אלבק, ששה סדרי משנה: נזיקין, ירושלים ותל-אביב תשי"ג, עמ' 10; י"נ אפשטיין, מבוא לספרות התנאים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 469.
- 7 כתב-יד אחד מפרמה (Parma MS, Palatina 2787), וכ"י נוסף ממילאנו (Milan MS, Ambrosiana) T66, Sup), פרקים אחד-עשר עד שלושים.
- 8 לעז עתה, ראה מה שכתבתי בדיסרטציה: C. Milikowsky, *Seder Olam: A Rabbinic Chronography*, Ph.D. diss., Yale University 1981, pp. 141-149 (להלן: מיליקובסקי, סדר עולם).

לאור עובדה זו, כדאי לעמוד על סיבת העדפת טקסט זה מן הטקסט של משפחה A, אף-על-פי ששניהם עברו עיבוד⁹. השוואה בין שתי נוסחאות אלו מראה שבנוסח של דפוס ראשון שונה הטקסט המקורי של ס"ע פחות, גם בכמות וגם באיכות, מהטקסט שנמצא במשפחה A. ראשית כל, מספר השינויים בדפוס ראשון ודומיו הם פחות ממחצית הנמצאים במשפחה A. ועוד, ההוספות שניתוספו בטקסט של דפוס ראשון יושבות כגוף זר בס"ע, והכנסתן כמעט שלא גרמה שינויים בטקסט המקורי של ס"ע. לעומת זאת, הרבה מן השינויים במשפחה A משנים את המשמעות המקורית של סדר עולם.

נדמה לי שאנו עדים כאן להבדלי גישה בעיבוד חיבורים על-ידי סופרים בימי הביניים. אב המשפחה של A נכתב לא יאוחר מן המאה השמינית, וייתכן מאוד שבתחילתה או לפניה — מכיוון שכמה מכתבי-יד ממשפחה זו שומרים תאריכים קדומים על-פי חורבן בית שני¹⁰ — והסופר של אותו אב המשפחה הרשה לעצמו חופש מסוים להשמיט, לשנות לשונות והרצאת הדברים, וגם לפעמים משמעויות. לעומת זאת, לא נראה שהעיבוד של גירסת הדפוס נעשה לפני המאה השתים-עשרה, או המאה השלוש-עשרה¹¹; הסופר-המעבד של נוסח הדפוס שמר יותר על הלשון המקורית, אבל הכניס לתוכו כמה משפטים ממקורות אחרים, ובמיוחד 'תיקן' מה שנראה לו כ'טעות'.

מארכס, במהדורה שלו לס"ע, החליט לא להכניס במדור שינויי נוסחאות שינויים מן דפוס ראשון. הוא כותב שהטקסט שם מקוצר, פסוקי מקרא הושמטו בחלקם או במלואם, והוכנו בו הרבה תוספות שאינן בשאר העדויות¹².

טענותיו אלו אינן עומדות בפני הביקורת: הראשונה אינה נכונה, השנייה חלק ממנה נכון אבל מטעה, והשלישית נכונה אבל אינה סיבה להתעלם מנוסחאותיו החשובות של הדפוס הראשון. הטקסט אינו מקוצר; אין בו נטייה אפילו קלה שבקלה להשמיט או לקצר בדברים. לא הושמטו בו פסוקים באופן עקרוני, ובוודאי לא יותר מנוסחאות אחרות של ס"ע. נכון הוא שהרבה פסוקים מובאים על-פי מלה אחת או שתיים, אבל זו דרכם של הרבה סופרי-כתבי-יד, לציין לפסוק שלם על-ידי מלה אחת או שתיים. במיוחד נפוץ מנהג זה בכתבי-יד קדומים, וכך בקטעי גניזה רבים של ספרות חז"ל. לגבי הטענה השלישית, כבר אמרנו למעלה שהוכנסו לטקסט הזה של ס"ע כמה וכמה הוספות, אבל בוודאי לא יותר מכתבי-יד אחרים שמארכס כן כלל במהדורתו, ושיש בהם הרבה פחות קריאות משותפות עם קטעי הגניזה.

במהדורה החדשה שאני מכין לדפוס, החלטתי, לאור עובדות אלו, להשתמש בדפוס הראשון לפני של הטקסט כאשר אין קטע גניזה 'טוב' לאותו קטע, וכך יוצא שבערך חמישית ממהדורתי מבוססת על הדפוס הראשון.

הטקסט של דפוס ראשון מבוסס על יותר מ'Vorlage' אחד. אין בכוונתי לומר שיש כאן ערבוב גירסאות של מסורות שונות. ההיפך הוא הנכון. המדפיס דייק לא לשנות אף מלה

9 וכך אני נוהג במהדורה מדעית של סדר עולם שאני מכין לדפוס.

10 ראה: מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 160 ואילך.

11 הציטוטים הראשונים, הכלולים את טעויות גירסת הדפוס, נמצאים בחיבורים של ר' ישעיה מטרני ואולי של ר' אברהם אבן עזרא; ראה: מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 184.

12 A. Marx, *Seder 'Olam (Cap. 1-10) noch Handschriften und Druckwerken herausgeben*, 12. übersetzt und erklärt, Berlin 1903, pp. xxvi-xxvii.

מכתב-היד שהוא השתמש בו להדפסה על-פי כתב-יד אחר. ברם, ניתן להוכיח ששלושה קטעים די ארוכים נדפסו על-פי כתב-יד אחר מכתב-היד העיקרי.

את זה אפשר להוכיח על-ידי ניתוח היחסים בין הדפוס הראשון ושני כתב-היד הדומים לו. בדרך-כלל מסכים הדפוס הראשון עם האחד נגד השני; ברם, מאמצע פרק עשרים ושש עד אמצע פרק עשרים ושבע, שני כתב-יד אלו מסכימים תמיד נגד דפ"ר. ועוד, הערנו למעלה שדפ"ר מצטט בקביעות פסוקים בקיצור נמרץ, אבל בחלק זה הפסוקים מצוטטים בשלמותם. ברור אפוא שקטע זה נדפס על-פי כתב-יד אחר.

אפשר גם להוכיח, שמסורת נוסח זו הוכנסה לטקסט של הדפוס הראשון בעת ההדפסה ולא על-ידי הסופר של אחד מאבות הדפוס הראשון. באמצע פרק עשרים ושש, בדיוק לפני הקטע שבו מסכימים שני כתב-היד נגד דפ"ר, נקטע הטקסט באמצע שורה; הטקסט מתחיל מחדש רק בשורה הבאה וחצי שורה נשארה ריקה. תופעה זו אין לה אחות בדפ"ר, ונראה שזה מלמד על הפסקה בעת ההדפסה שנגרמה על-ידי המעבר מכתב-יד אחד לשני.

גם בפרק עשרים ושני כתב-היד הדומים לדפ"ר מסכימים זה עם זה נגד דפ"ר; נראה שגם שם השתמש המדפיס באב אחר מזה שממנו הדפיס את כל הפרקים האחרים (אין אפשרות להוכיח אם כתב-היד שהשתמש בו לפרקים עשרים ושש ועשרים ושבע הוא אותו כתב-היד שהשתמש בו לפרק עשרים).

הקטע השלישי שנלקח מכתב-יד אחר, הוא ההוספה הנמצאת בדפוסים ובכמה כתב-יד בסוף פרק רביעי. הוספה זו נמצאת רק בכתב-יד השייכים למשפחת A, ואפילו בכתב-יד אלו רק בחלקם ישנה הוספה זו. כלומר, ההוספה הוכנסה לטקסט של ס"ע על-ידי סופר כתב-היד שהפך, במרוצת הזמן, להיות אב המשפחה של ענף משפחתי אחד בתוך משפחת A. לא ייתכן, מבחינת ניתוח מסורת הנוסח, שהטקסט של דפ"ר שייך למשפחה זו, ובאמת בכתב-היד הקרוב מאוד לדפ"ר ההוספה איננה. נראה אפוא שאין זו אלא הוספה שהכניס המדפיס עצמו לתוך הטקסט מעותק אחר של ס"ע.

לגבי שני המקרים הראשונים שרשמנו — הפרקים עשרים ושש ועשרים ושבע ופרק עשרים — אין אנו יודעים למה המדפיס של דפ"ר השתמש בכ"י אחר. מסתבר להניח שכה"י העיקרי היה חסר במקומות אלו.

2. קושטא רע"ז¹³. אין שער. מכיל סדר עולם. [28] עמוד. קולופון: 'ותשלם מלאכת שמים יפה וצרופה מזוקקת שבעתים בקושטנטינ רבתי אשר היא תחת ממשלת אדונינו המלך שולטן סלים ירום הודו ביום רביעי שלשה ימים לחדש כסליו חמשת אלפים ומאתים ושבעים ושבע לבריאת עולם. בימיו ובימינו הושע יהודה וישראל תשכון לבטח ובא לציון גואל וכן יהי רצון ונאמר אמן'. בתחילת ס"ע כתוב סדר עולם, ובין הפרקים — 'סליק פירקא'. כאמור לעיל, דפוס זה אינו מבוסס על הדפוס הראשון, ולכן גם ערכו שווה לכתב-יד. המדפיסים של דפוס קושטא השתמשו ביותר מכ"י אחד, ולעומת נהוגו של ר' שמואל לטיף, המדפיס של דפ"ר, הם ערבבו יחד נוסחאות מכמה כ"י כרצונם החופשי¹⁴. כתב-היד הבסיסי

13 א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 76, מס' 55, רשם דפוס זה אבל לא ראה עותק.
14 ראה: מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 159 ואילך. גם דפוס קושטא של בראשית רבה וויקרא רבה נדפסו על-פי יותר מכתב-יד אחד; עיין במבואו של ח' אלבק לבראשית רבה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 117 ואילך, ובמבואו של מ' מרגליות לויקרא רבה, ירושלים תשל"ב, עמ' 37 ואילך.

שעליו מבוססת מהדורה זו שייך למשפחת A, אולם ההתאמות בין הקריאות בדפוס קושטא לאלו של כ"י אחרים — גם קטעי גניזה וגם כ"י ממוצא אשכנזי מובהק — מראות לכלל הפחות שלושה כ"י ממסורות נוסח שונות היו בשימוש על-ידי המדפיסים.

כדאי להביא דוגמה אחת לבלבול שקונפליציה זו גרמה: לקראת סוף הפרק השביעי בס"ע, אחרי 'בשנים בניסן שרף אלעזר פרת החטאת', כתוב בכמה כ"י: 'והזו כל ישראל'¹⁵, ובכ"י אחרים: 'וטהר כל ישראל ממעשה העגל'. בדפוס קושטא: 'והזו כל ישראל ממעשה העגל', משפט שאין לו מובן.

מארכס השתמש בכ"י זה ונותן רשימה ארוכה של טעויותיו. הטקסט מלא טעויות, ומכיוון שראינו שהמדפיסים השתמשו בכמה כ"י, מסתבר להסיק שרשלנות ההדפסה גרמה את ריבוי הטעויות. מארכס כבר שם לב לעובדה שהטקסט מסכים עם כ"י שונים במקומות שונים, אבל הנחתו שכתב-היד הבסיסי של המדפיס היה חסר אינה נכונה. ההעברות התכופות בין מסורת נוסח אחת לשנייה והימצאותן של מסורות-נוסח שונות במשפט אחד, מראים באופן ברור שהסיבה לא היתה שימוש בכמה כ"י.

3. ונציה ש"ה — ו' 1. תוכנו זהה לדפוס הראשון. השער: 'סדר עולם רבא סדר עולם זוטא מגלת תענית ספר הקבלה להראב"ד ז"ל ויש בו סדר תנאים ואמוראים זכרון דברי רומי מיום הכנרת עד תחלת מלכות ישמעאל דברי מלכות ישראל בבית שני נדפס בויניציאה העיר הגדולה המהוללה אשר תחת ממשלת השררה יר"ה תגדל ותנשא מלכותה. אמן. בשנת ש"ה לפ"ק בבית בן משק בית האדון עארקו אנטוניאו יושטיניאן'. 62 דף. קולופון: 'תם ונשלם ספר הקבלה להראב"ד ז"ל ומגילת תענית וסדר עולם רבא וסדר עולם זוטא היום יום ששי בשבת ראש חדש כסליו שנת חמשת אלפים ושלש מאות וששה פה בויניציאה'. כאמור לעיל, דפוס זה וכל הבאים אחריו תלויים בדפוס הראשון. מצאתי בו מעט מאוד שינויים או תיקונים.

4. באסל ש"ס¹⁶. שתי מהדורות של ס"ע נדפסו באותו זמן בבאסל. סידור הטקסט של ס"ע זהה בשניהם ומבוסס על דפ"ר (ולא על דפוס ונציה).

א. תוכנו זהה לדפ"ר. שער: 'סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא ומגילת תענית וספר הקבלה להראב"ד ז"ל נדפס בעיר בסיליאה הגדולה במצות השר אמברוסיו פרוביניאו ובביתו שנת בשל"ח לפ"ק בס"ד'. 132 דף.

ב. כולל סדר עולם וסדר עולם זוטא עם תרגום לרומית. שער: 'סדר עולם רבא *Hoc est chronologia hebraeorum maior cvi accessit e regione gil. genebrardi... versio latina basileae apud ambros. Froben 1580*'. עמודים. אף-על-פי שלא מוזכר בשער, כולל גם סדר עולם זוטא עם תרגום של גנברארד¹⁷.

5. אמסטרדם תנ"ט. כולל סדר עולם וסדר עולם זוטא ותרגומיהם לרומית ופירוש. שער: 'סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא *Chronicon hebraeorum majus et minus Latine vertit, & commentatio perpetuo... Johannes Meyer... Amstelaedami apud Joannem*

15 זוהי הגירסה הנכונה; ועיין: ספרי במדבר, מ"ד (עמ' 49), גם שם מוזכרת הצעה זו (גירסת הדפוסים שם אינה מובנת ועיין בכתב-יד).

16 ראה: J. Prijs, *Die Basler Hebräischen Druck (1492–1866)*, ed. B. Prijs, Olten and Freiburg in Br. 1964, pp. 216–219.

17 התרגום נדפס לראשונה בפריס של"ב.

Wolters, M. DC XCIX. (20) + 1283 עמוד. מאיר השתמש בדפוס ונציה ובאסל (מס' 3, 4) ופעמים מביא שינויי נוסחאות ('ס"א') בגליון. שש פעמים מציע הוא תיקונים לס"ע; גם הם נמצאים בגליון והוא רושם לפניהם 'צ"ל'. סדר עולם זוטא הנדפס כאן אינו מבוסס על הדפוסים הקדומים של סדר עולם אלא לקוח מדפוס קראקא ש"מ-ש"א של ספר יוחסין, שבו הוסיף המדפיס לקראת הסוף, קסה ע"ב עד קסה ע"ב, סדר עולם זוטא¹⁸.

6. אמסטרדם תע"א. תוכנו זהה לדפ"ר. שער: 'סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא ומגילת תענית וספר הקבלה להראב"ד ז"ל ודברי מלכי בית ישראל וזכרי דברי רומים נדפס באמסטרדם בדפוס ובבית כהר"ר שלמה בן כהר"ר יוסף כ"ץ וצ"ל פרופס מוכר ספרים בשנת מלאת אחרי ה' לפ"ק'. 79 דף. המדפיס השתמש בדפוס באסל ש"מ (מס' 4).

7. המבורג תקי"ז. כולל סדר עולם, סדר עולם זוטא ומגילת תענית עם הערות לשלושתם מאת ר' יעקב עמדין. בסוף הספר חיבור על ברכת החמה, הערה על הנצרות וכמה מכתבים ועדויות על-אודות שבתאות. שער: 'ספר סדר עולם רבה וזוטא ומגילת תענית מוגהים ומבוארים בס"ד ובסופו ענין הברכה שצ"ל השנה זו תקופת ניסן הבא"ל נדפס מחדש In Hamburg ben Christian Simon Schroder מתנה טובה נאם יעב"ץ א"צ לפרסם שבח ספר הלז סדר עולם [...]'. 36 דף. הגהותיו של יעב"ץ מסומנות בדרך-כלל בכוכבית¹⁹.

8. קארעץ תקמ"ה-תקמ"ו. כולל סדר עולם, סדר עולם זוטא, וספר הקבלה²⁰. שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל וסדר מלכי ישראל זה ספר קטן הכמות ורב האכיות מפרש והולך מימות אדם הראשון עד ימות התנאים כאשר הובא בפנים באריכות וזהו הסדר עולם המובא בגמרא וכן ברש"י [...] ותבין איך הש"י מנהיג עולמו בחסד ולה' הישועה ולעמך ברכות נדפס פה ק"ב קארעץ תחת ממשלת אדונינו המיוחס הגדול החסיד הדוכס יוזף טשארטריסקי סטאלניק ליטעווסקי לאצקי יר"ה אין דער פראוולגירטי דרוקריי פון דיין הערץ יאהן אנטאן קריגער אויש ווארשי בשנת ד"ב צוה לאלף דור לפ"ק' (=תקמ"ה). 34 דף. קולופון: 'סליק להראב"ד סדר הקבלה בעזר וסיוע אשר לו הכח והממשלה ביום ג' לסדר בהעלותך את הנרות וזכותו יעמוד לנו להצילנו מכל צרות ולפרט אהבת עולם אהבתך על כן משכתיך חסד' (=תקמ"ה). בטופס אחד בספרייה הלאומית נדפס בשער: 'דבר צוה לאלף דור' (=תקמ"ו), ברם הקולופון אינו שונה מזה שבשאר הטפסים. הטקסט מבוסס על דפוס ונציה (מס' 3), והיה הבסיס לרוב דפוסים מזרח אירופה הבאים אחריו²¹.

9. פראג תקנ"ה. תוכנו זהה לדפ"ר. שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא ומגילת תענית וספר הקבלה להראב"ד ז"ל ודברי מלכות בית שני וזכרי דברי רומים נדפס

18 עמד לפני המדפיס של ספר יוחסין, קראקא ש"מ-ש"א, כתב"ד או כתב"ד של סדר עולם זוטא, אם כי מסתבר שהשתמש גם בדפוסים קדומים; ראה: ח' מיליקובסקי, 'פרה אדומה לפני סיני' — מסורת קדומה או טעות סופרים', בתוך: עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 270.

19 ראה הערתו של ר' יעקב עמדין בסוף מגילת תענית, דף ל"א ע"ב.

20 זוהי המהדורה הראשונה הכוללת סדר עולם זוטא וספר הקבלה ואינה כוללת מגילת תענית או הנספחים לספר הקבלה.

21 דפוסים מס' 11, 12, 14, 15, 16, 18 העתיקו את הקולופון בסוף דפוס קארעץ מלה במלה עם התאריך. בכל אלו, וגם במס' 17, השער קרוב מאוד לזה של דפוס קארעץ.

פה פראג שנת תקנ"ה לפ"ק. בלי שם המדפיס. כולל משפט מהצנזור Carolus Fischer המזכיר את החיבורים הקדומים של גנברארד ומאיר והמתוארך לעשרים ליוני שנת 1795. 95 דף. הטקסט לקוח מאמסטרדם תרל"ז.

10. שקלאוו תקס"א. כולל סדר עולם עם הגהות מר' אליהו מוילנא. שערי סדר עולם רבא מהתנא רבי יוסי בן חלפתא מימות אדם הראשון [...] וכבר נדפס בכמה מקומות [...] אך כולם מלאים קמשונים [...] עד שבא רבינו [...] מוהר"ר אלי' מוילנא [...] והגיה אותו עפ"י בקיאותו בענין הנוסחאות והגירסאות ועשה עליו ביאור ופירוש [...] וכעת הובא לבית הדפוס ע"י תלמידו [...] הרב מופלא מוהר"מ מענדל בהר' מוהר"ב בענדט נ"י בשקלאוו בשנת תקס"א לפ"ק מיט בעוילגונג אייני העבשט מכרארדענען צענזור צו ריגע ע"י המדפיסים מה' שבתי במ' בן ציון ומה' ארי' במ' מנחם ומוהרר אברהם במ' יעקב סג"ל. הסכמה של חנוך הענוך בן שמואל שיק וצבי הירש בן הרב מוהר"ם, שניהם משקלאוו, והקדמה של מנחם מענדל בן ברוך בענדט; שניהם מתוארכים ל"א תשרי תקס"א. [49] דף. ההגהות של ר' אליהו מוילנא הוכנסו לטקסט בתוך סוגריים מרובעים והנוסחא הישנה סומנה בסוגריים עגולים. אולם המגיה, יעקב בן שלום שכנא, מעיד בעמוד האחרון של הספר שאת הפסוקים תיקנו בלי לסמן. בשני פרקים, שש-עשרה ועשרים ואחד, גרם ריבוי ההגהות למדפיסים להדפיס במקביל שתי נוסחאות של סדר עולם: 'הנוסח' הישנה [...] והנוסחא חדשה (!) המתוקנת'. מדברי ר' מנחם מענדל בהקדמתו ומדברי המגיה בסוף הספר נראה שעמד לפנייהם עותק של ס"ע, שהשתמש בו ר' אליהו מוילנא ושעליו רשם הגהותיו וביאוריו.²² ברם, ברור שיותר מדפוס אחד עמד לפני המדפיסים.²³

11. [אוסטרהא תק"פ לערך]²⁴. תוכנו זהה לדפוס קארעץ (מס') 8. שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וספר הקבלה להראב"ד ז"ל וספר מלכי ישראל [...] תחת ממשלת אדונינו [...] הקיסר [...] אלכסנדר פאולאויטש ראסיסקי בשנת דבר צוה לאלף דור לפ"ק (בלי אותיות מובלטות)' ²⁵. [32] דף. הקולופון בסוף זהה במלה לקולופון של דפוס קארעץ. האותיות המובלטות בקולופון שוות לסכום של חמש מאות וחמישים, אבל אין זה תאריך ההדפסה.²⁶

12. קראקא תק"פ. תוכנו זהה לדפוס קארעץ (מס') 8. שער: 'ספר סדר עולם רבא

22 מכיוון שר' מנחם מענדל התקין לדפוס הרבה מכתבי הגר"א, נראה שיושגי הגר"א סמכו עליו בעבודתו זו. ד"ב רטנר, במבואו לסדר עולם רבא, וילנא תרנ"ד, עמ' 150 ואילך, מטיל ספק אם נכון הוא הייחוס של כל הביאורים לגאון, אבל טיעוניו חלשים ביותר.

23 נראה שלעתים מגיה הגר"א על-פי דפוסים נוספים. בפרק עשרים ואחד ב'נוסחא הישנה' כתוב: 'אלא כל נבואה שהיתה לצורך התורה נכתבה', וכך דפוס ונציה וקארעץ, וב'נוסחא החדשה' שהיא כאמור מבוססת על הגהות הגר"א כתוב 'לצורך הדורות', וכך גורסים כל שאר הדפוסים שנדפסו לפני תקס"א.

24 מידע זה לקוח מהכרססת של הספרייה הלאומית בירושלים, וכך גם: 'י' ידלוב, "הדפוס העברי באוסטרהא": הוספות ותיקונים', עלי ספר, ג' (תשרי תשל"ז), עמ' 136.

25 זה הפסוק המובא בשער של דפוס קארעץ, מס' 8.

26 בשנה זו אלכסנדר פאולאויטש טרם היה קיסר. באופן עקרוני, המדפיסים של דפוס אוסטרהא העתיקו את הקולופון של דפוס קארעץ (מס' 8) עם ההבלטות שלו. ברם, בדפוס קארעץ, האות 'ה' ב'אהבתך' נדפסה מעל השורה (שעות טכנית); המדפיסים של דפוס אוסטרהא חשבו שכוונתם של מדפיסי קארעץ היתה להבליט אותה ולכן הבליטוה.

סדר עולם זוטא סדר הקבלה להראב"ד ז"ל וסדר מלכי ישראל [...] קראקא Seyder Oylom w drukarnie rafala spiry w krakowie בבית ובדפוס הגבירים מוהר"ר רפאל נפתלי הירץ ובנו אהרן שלמה כהנא שפירא שנת תק"פ לפ"ק. 30 דף. הקולופון בסוף זהו מלה במלה לקולופון בסוף דפוס קארעץ, ברם מובלטות עוד אותיות (אם כי לא שונה היום והפרשה), כך שסך הכל של האותיות המובלטות מגיע לחמש מאות ושמונים.

13. וילנא תר"ה. מכיל סדר עולם עם ביאורים ומראה מקומות מאת חנוך זונדל. שער: 'ספר סדר עולם רבא מהתנא רבי יוסי בן חלפתא [...] עם שני ביאורים אהובים וברורים שמם עץ יוסף וענף יוסף נדפס בוילנא שנת הר"ת לפ"ק [...] 1845'. דפוס ראם (רשום באותיות רוסיט בשער).

בשער שני: 'ספר סדר עולם רבא [...] עם שני ביאורים [...] שמם עץ יוסף [...] ענף יוסף [...] עוד ציינתי המאמרים מקומם אין [...] נקרא בשם יד יוסף [...] מאתי חנוך זונדל בהמנוח מוה' יוסף [...] ווילנא בדפוס ר' מנחם מן בר' ברוך ז"ל, ור' שמחה זימל בר' מנחם נחום ז"ל. הסכמות מר' שילם בן ישראל כ"ץ אב"ד פרוזנא ור' אליקים געציל מאיר בן יצחק. 44 דף. בסוף 'דרוש מענייני תשובה'. דפוס זה מבוסס על דפוס שקלאוו (מס' 10), אולם הגהות הגר"א הוצאו מהטקסט ונמצאים רק בפירושו של חנוך זונדל.

14. לעמברג תר"י. תוכנו זהו לדפוס קארעץ (מס' 8). שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל וסדר מלכי ישראל וזה הספר קטן הכמות [...] לעמבערג בשנת תר"י לפ"ק געדרוקט בייא מיחאל פ' פארעמבע. [28] דף. הקולופון בסוף זהו לקולופון של דפוס קארעץ; כמה אותיות מובלטות, אבל סכומם מגיע לארבע מאות שבעים וחמש.

15. [לעמברג ? תרי"ב] 27. כולל סדר עולם, סדר עולם זוטא וספר הקבלה עם הגהות וביאורי הגר"א לסדר עולם בתחילת הספר. שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל וסדר מלכי ישראל ספר קטן הכמות [...] וזהו סדר עולם המובא בגמרא וכבר נדפס בכמה מקומות [...] אך כולם מלאים קמשונים [...] עד שבא רבינו [...] מוהרר אלי' מוויילנא [...] והגיה אותו [...] ולאשר כי כבר ספו תמו ורבים משתוקקים לו לכן הבאותיו עוד הפעם לבית הדפוס יפה ומהדר כמש"נ באמסטרדם (!)'. נמצאת הסכמה של חנוך העניך שיק [ח ע"ב] — לקוחה מדפוס שקלאוו (מס' 10) — ואחריה מודעה של המדפיס: 'להוי ידוע לאחינו בני ישראל שיש הסכמות על זה הספר שלא יודפס משך ששה שנים עד שנת תרי"ח לפ"ק'. פגינציה (המתחילה אחרי הגהות וביאורי הגר"א) משובשת. [39] דף. הקולופון בסוף זהו לזה של קארעץ. כמה אותיות מובלטות, אבל סכומם מגיע למאה ארבעים וחמש.

16. ורשא תרכ"ב. תוכנו זהו לדפוס הקדם (מס' 15). שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל וסדר מלכי ישראל ספר קטן הכמות [...] וזהו סדר עולם [...] וכבר נדפס [...] עד שבא [...] מוהרר אלי' מוויילנא [...] ווארשווא בדפוס ר' יואל נ"י בהמנוח מו' אביגדור ז"ל לעבענזאהן בשנת תרכ"ב לפ"ק [...] Sefer Seder Olam [...] Warszawa 1862 w Drukarni J. Lebensohna'. [7]+[28]+[1] דף. קולופון בדף כח ע"ב:

27 התאריך ידוע מהמודעה של המדפיס המובאת מיד בסמוך. המקום לקוח מהכרססת של הספרייה הלאומית בירושלים.

'סליק להראב"ד סדר קבלה בעזר וסיוע אשר לו הכח והממשלה ביום ג' לסדר נצבים וילך זכותו יעמוד לנו להצילנו מכל צרה ולפרט אהבת עולם אהבתך על כן משכתך חסד' (=תרכ"ב). בעמוד אחרון יש 'דברי המביא לבית הדפוס', ובו הוא כותב: '[...] ואתם אחי בני ישראל [...] וגם לכם יהיה חלק במצוה זו [...] נאום יהושע כ"ץ בהרב מ' יעקב ז"ל נכד הרב מ' צבי וצ"ל שהיה מ"ץ בק"ק ביאלסטוק[...]'.

17. לעמברג תרכ"ה. תוכנו זהה לדפוס קארעץ (מס' 8). שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל [...] בדפוס של הרבני הנגיד מו' אברהם יוסף בהמנוח מוהר"ר אהרן מדפיס סג"ל וצ"ל לעמבערג בשנת תרכ"ה לפ"ק 'Lemberg gedruckt bei A.J. Matfus 1863(!) [28] דף. קולופון בסוף: 'סליק סדר הקבלה להראב"ד'.

18. ורשא תרל"ז. תוכנו זהה לדפוס לעמבערג תרי"ב (מס' 15) וורשא תרכ"ב (מס' 16), אולם ביאור והגהות הגר"א נדפסו עם סדר עולם ולא לפניו. שער: 'ספר סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וסדר הקבלה להראב"ד ז"ל[...]' עם פירוש יקר מאת הרב[...]. אליהו מווילנא[...]. וורשא. בדפוס החדש ר' ישראל אלאפין נ"י שנת תרל"ז לפ"ק[...]. 1877. 96 עמוד. הקולופון בסוף זהה לקולופון של דפוס קארעץ (מס' 8), והאותיות המובלטות הן אותן אותיות שמובלטות בדפוס לעמבערג תרי"ב (מס' 15).

19. אוקספורד תרנ"ג. מהדורת נויבאור, כולל סדר עולם עם שינויי נוסחאות. שער: 'סדר החכמים וקורות הימים. מגלת תענית סדר עולם. כתאב אלתאריך. ספר... [1] יוחסין. ועוד לקטים אחרים. חלק שני. אוקספורד בבית דפוס קלארינדון. תרנ"ג לפ"ק'. שער נוסף באנגלית בסוף הספר: A.D. *Medieval Jewish Chronicles* edited by Neubauer. II. Oxford, at the Clarendon Press 1895(!). 26-67. במבואו (באנגלית), עמ' VII ואילך, מתאר נויבאור דרכו בהכנת המהדורה ורושם את כתב-היד שבהם השתמש. הטקסט עצמו מבוסס על דפוס אמסטרדם תע"א (מס' 6) וכ"י אוקספורד, אופ' 317, ושינויי נוסחאות מובאים מעוד תשעה עדויות²⁸, שלושה מהם קטעי גניזה. אין ספק שמהדורה זו היתה תרומה ניכרת בזמנה; ברם מגרעותיה של המהדורה מרובות: רק חלק קטן מהשינויים של כתב-היד מובאים; אין הקפדה מספקת בהבאת השינויים; המתודה שבה הוא השתמש בטקסט ובאפארט בעייתית ביותר. וכן לא השתמש בכלל בהרבה כ"י, ומחמשת כתב-היד השלמים שהוא מזכיר במבואו, שלושה לא היו לפניו, לא כתב-היד ולא העתק ממנו, והם מיוצגים על-ידי שינויים בודדים בלבד. בכל זאת יש חשיבות מסוימת למהדורה זו עד ימינו, משתי סיבות: טיב מהדורת רטנר (ראה מיד למטה); העובדה שזו המהדורה היחידה עד עכשיו שיש בה שינויים מקטעי גניזה באוקספורד מפרק אחד-עשר ואילך²⁹.

20. וילנא תרנ"ז. מהדורת רטנר, כולל סדר עולם עם הערות. שער: 'סדר עולם רבה עם הערות ותקונים ומראה מקומות והגהות [...] השלמתי החסרונות עפ"י שני התלמודים [...] ועפ"י כתבי היד מאוצר הספרים מאקספארד [...] ממינכען [...] ועוד כת"י [...] ממני [...]'

28 ברם, (1) משלושה כ"י מביא הוא רק שינויים בודדים שנשלחו לו, (2) כ"י אחד אינו אלא העתקה של הדפוס (ראה: מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 58 ואילך); עד אחד הוא הדפוס הראשון שכמעט לא שונה מדפוס אמסטרדם, ואם כן נשאר רק כ"י אחד שלם שמביא ממנו נויבאור שינויי נוסחאות לס"ע.

29 מארכס (מס' 21) מביא את השינויים לקטעים אלו בעשרת הפרקים הראשונים.

בער ראטנער [...] ווילנא בדפוס האלמנה והאחים ראם שנת תרנ"ז לפ"ק. שער נוסף בגרמנית: *'Seder Olam Rabba. Die grosse weltchronik nach handschriften und druckwerken herausgeben mit kritischen noten und erklärungen versehen von B. Ratner. Subventionnirt von der "Zunz-Stiftung" in Berlin'*. Wilna buchdruckerei V. W-We & Gebr Rom 1897. זאת היא המהדורה שרגילים לצטט ממנה כיום. בעמוד 160 ואילך במבואו, רושם רטנר את כתב-היד שעמדו לרשותו: כ"י אוקספורד, כ"י מינכן ורשימה חלקית מהשינויים של כ"י הלברשטם. לרטנר היה הרבה פחות חומר מכ"י מאשר היה לנויבאור, אולם בכתב-יד שבהם השתמש, שימושו בשינויי גירסאות מלא הרבה יותר מזה של נויבאור³⁰.

חשיבות מיוחדת נודעת למהדורה זו בגלל הערותיו של רטנר. אם כי לעתים דרכו אינה נראית לנו, ידיעותיו בספרות היהודית של תקופת חז"ל ושל ימי הביניים היו מרובות, ורשימות המקבילות והציטוטים שלו הן כלי-עזר בל יסוער בלימוד סדר עולם. הבעיה המרכזית במהדורה זו היא הטקסט. בשום מקום במבואו אין רטנר מגלה לנו את שיטתו בהכנת מהדורתו, כלומר באיזה דפוס או דפוסים השתמש. עיון בנוסחאותיו הביא אותי למסקנה שהוא השתמש בכמה דפוסים מאוחרים, ובעיקר דפוס שקלאוו (מס' 10), ששם הטקסט כבר רחוק מדפוס ראשון.

כאמור לעיל, בשני הפרקים של דפוס שקלאוו, ששעשרה ועשרים ואחד, מובאים שני נוסחים: 'הישן' על-פי הדפוסים הקדומים, ו'החדש' על-פי הגהותיו של ר' אליהו מוילנא. רטנר, אף-על-פי שאין הוא נוהג להכניס הגהות לפנים מהדורתו, לא הגהות שלו ולא של ר' אליהו מוילנא, בפרקים אלו הוא מדפיס את הטקסט 'החדש' של שקלאוו³¹. וגרוע מכל, אין הוא מספר לנו בהערותיו מה הוא עשה, וכך טמן פת לחוקרים המצטטים קריאות מפרקים אלו ואינם יודעים שמצטטים הם את הגהותיו של ר' אליהו מוילנא.

בסיכום, אם כי מהדורת רטנר משמשת בסיס לכל עיון בסדר עולם, הטקסט שלו, בלי להזכיר מיעוט כתב-יד שהיו לפניו, אינו מספק צרכינו.

21. ברלין תרס"ג. מהדורת מארכס, סדר עולם, פרקים א"י, עם שינויי נוסחאות, תרגום לגרמנית והערות ומבוא קצר בגרמנית. שער: 'סדר עולם (פרק א"י) יוצא לאור על פי כ"י ודפוסים ישנים [...] מאתי אלכסנדר מארכס, ברלין, בדפוס צבי הירש בר' יצחק איטצקאווסקי תרס"ג. שער נוסף בגרמנית בסוף הספר: *'Seder Olam handschriften und druckwerken hebrausgeben, übersetzt und erklärt inaugural-dissertation [...] der Albertus Universität zu Königsberg I. Pr. [...] 15 Juni 1903 [...] von Alexander Marx [...] Berlin druck von H. Itzkowski [...] 1903'* במהדורת מארכס יש התקדמות

30 אולם אין שם מדור מיוחד של שינויי גירסאות, אלא מובלעים הם בתוך פירושו. בנוסף לאי-הנוחות שנגרמה, נוהג רטנר לקבץ יחד גירסאות של כ"י שונים הדומים זה לזה, אפילו כשאין זהות; לפיכך אי-אפשר לדעת מה בדיוק כתוב בכל כתב-יד.

31 כך, בעשרים ושמונה פרקים האחרים בס"ע לא מצאתי עוד מקרה שרטנר הגיה על-פי הגהת הגר"א (אם כי נוהג הוא בפירושו לציין שחייבים לתקן את הטקסט). ובשני פרקים אלו הולך הוא בעקבות כמעט מוחלטת אחרי 'הנוסחא החדשה'. מארכס, בביקורתו על מהדורתו של רטנר, *ZfHB*, 3 (1899), p. 69, כותב שרטנר הדפיס תחילתם של פרקים עשר ועשרים ואחד על-פי הגהות הגר"א, ולא שם לב שהפרקים כולם נדפסו על-פי הגהות הגר"א.

ממשית לקראת מהדורה מדעית לעומת הנסיונות הקודמים. הבסיס לטקסט שלו הוא כ"י הלברשטס-אפשטיין, כ"י חשוב ממשפחת A³². הרבה יותר כתבי-יד צמדו לפניו מאשר לפני נויבאוייר ורטנר; הוא השתמש בכל עדויות הנוסח שבהן השתמשו שני חכמים אלו ועוד. ובנוסף, הוא היה הראשון שהשתמש בדפוס קושטא.

ברם, מהדורת מארכס אינה יכולה להיחשב מהדורה מספקת אפילו לעשרת פרקים הראשונים (שרק אותם הספיק להדיר). כבר ציינו למעלה שאין הוא מביא את שינויי הנוסחאות מדפוס ראשון, ושללנו טיעוניו³³. כך יוצא לפעמים שהגירסא הנכונה נמצאת בפנים של מהדורות נויבאוייר ורטנר, ואינה מופיעה אפילו במדור שינויי נוסחאות של מארכס³⁴.

יש בעיה קשה עוד יותר במהדורת מארכס: לעתים קרובות שינויי נוסחאות רשומים בצורה מטעה, והרבה שינויים בכלל לא מובאים. במידה מסוימת, אין זה מפתיע למצוא טעויות רבות כאשר החוקר עובד על-פי העתקות ורישומים שנעשו במשך ביקורים קצרים בספריות שונות; בכל זאת, מספר כה רב של טעויות שולל את האפשרות לראות את המהדורה הזו כסמכותית³⁵.

ועוד, מאז הכין מארכס את מהדורתו, הגיעו לידיעתנו עוד כמה כתבי-יד, רובם קטעי גניזה. החשיבות שאנו מייחסים לכתבי-יד אלו (וגם לאלה שמארכס הכיר אבל בטעות לא החשיבם כראוי) כפולה היא: האחת, נמצאות בהם הרבה קריאות מקוריות; השנייה, הם עוזרים לנו לשחזר את תולדות מסירת הנוסח של סדר עולם, וכך מאפשרים לנו לקבוע אמות-מידה מדעיות בבחירת הנוסח המועדף.

לאור כל האמור, אין ספק שכל מהדורה חדשה חייבת לכלול גם את עשרת הפרקים הראשונים של ס"ע.

22. ורשא תרס"ה. כולל סדר עולם עם ביאוריהם של ר' יעקב עמדין — לקוח מדפוס המבורג (מס' 7), ור' אליהו מוילנא — המופיע בהרבה דפוסים קדומים, ור' שמואל ליינר, עורך מהדורה זו. שער: 'סדר עולם הלא הוא ספר סדר עולם להתנא רבי יוסי בר רבי חלפתא עם ביאורים והגהות מהרב הגאון האמתי רבינו יעקב עמדין ומהרב הגאון האמתי המפורסם רבינו אליהו מוילנא עם הגהות, הערות ותקונים בשם מאיר עין אונתיו [...] אני [...] ירחם מאיר ליינער [...] ווארשא תרס"ה בדפוס שמעון בער לנדא [...] Warshaw 1904 (באותיות רוסיות) [...]'. + 94 עמוד. הקדמות של ר' ירוחם ליינר ושל ר' יעקב עמדין, מפתח לכל השמות המופיעים בס"ע, ומפתח לקטעי ס"ע בילקוט שמעוני, ואחר-כך מתחיל ס"ע.

32 מאז מלחמת העולם השנייה נחשב כ"י חשוב זה כאבוד. מלפנים היה ברשותה של הקהילה היהודית בווינה, ומהספרייה שם שדדו אותו הנאצים יש"ו. העתקת-יד של סדר עולם מכ"י זה, שעשה מארכס, עם שינויים מכ"י אחרים, נמצאת בספרייה של בית-המדרש לרבנים של אמריקה, ניו-יורק (אני מודה לפרופ' ג' כהן, נגיד בית המדרש, שהעתיקה היתה ברשותו, על ששלח לי תצלום ממנה).

33 יחסו המוטעה לדפוס ראשון גרם לו לא להכיר בחשיבותם של כ"י אחרים. על-פי עדותו של ספרן הספרייה בפרמה, פירי, שני כ"י שם, די-רוסי מס' 80 ומס' 117, דומים לדפוס ראשון (ראה: מארכס 'הע' 12 לעיל), עמ' xxvi ואילך). באמת רק הראשון דומה לדפוס ראשון, ובשניהם יש גירסאות חשובות.

34 דוגמה טובה נמצאת בשורה השנייה של ס"ע: רק בדפ"ר ובכ"י פרמה כתוב 'מתושלח מיצה ימיו עד המבול'.

35 לא בדקתי בקפדנות את המהדורה, אולם עשרות טעויות נחגלו בשעת הכנת המהדורה החדשה. ראה רשימה מדגימה: מיליקובסקי, סדר עולם, עמ' 122, הע' 271.

הטקסט אינו מבוסס על דפוס קארעץ (מס' 8), ולכן שונה הוא לפעמים מדפוס מזורח אירופה אחרים. נראה שליינר השתמש בעיקר בדפוס המבורג תקי"ז (מס' 7), אבל זה לא היה הדפוס היחיד שעל-פיו הדפיס את מהדורתו. לפעמים מתקן ליינר את הטקסט, אבל הוא עושה את זה על-ידי שימוש בסוגריים עגולים ומרובעים³⁶.

23. ניו-יורק תשי"ב. דפוס-צילום של מהדורת ליינר, ורשא תרס"ה (מס' 22) עם סדר עולם זוטא, ספר הקבלה ועוד הוספות. שער: ספר 'סדר עולם הלא הוא' [...] עם ביאורים והגהות מהרב [...] יעקב עמדין יעב"ץ ומהרב... אליהו מוילנא ועם... מאיר עין מאת הג"ה הרב ר' ירחם מאיר ליינער בהרב הגאון הקדוש מאיזביצא זצלה"ה ועתה נוסף בהוצאה זו סדר עולם זוטא וספר הקבלה להראב"ד הובא לבית הדפוס ע"י הרב שמואל וואקסמאן באאמו"ר הרב אשר אנשיל זצוק"ל איש ירושלים ניו-יורק, תשי"ב'. [176] עמוד. 'מכתבים וחזון דעת גאוני ישראל שרי התורה', 'הקדמת המו"ל הרב שמואל וואקסמאן', הקדמות של ר' ירחם ליינר ושל ר' יעקב עמדין, תולדות רבי יוסי בן חלפתא (צולם מתולדות תנאים ואמוראים של אהרן היימאן, לונדון תר"ע-תרע"א), סדר עולם, המפתחות לשמות ולילקוט שמעוני (המופיעים במהדורת ליינר לפני סדר עולם), סדר עולם זוטא (צולם מספר יוחסין, קראקא ש"מ-ש"א), סדר הקבלה (צולם מסדר עולם, לעמבערג תרכ"ה, מס' 17), לוח סדר שנות השופטים והמלכים (צולם מפירושו ר' אליהו מוילנא לדברי הימים, וילנא תק"פ), וסדר תנאים ואמוראים (צולם מספר יוחסין השלם, מהדורת פילפאווסקי, לונדון תרי"ז).

24. ירושלים תשט"ו. תוכנו זהה לדפוס ורשא תרל"ז (מס' 18) ועוד דפוסים. בנוסף לביאור הגר"א כולל מראי-מקום והערות של העורך הרב מ"ד ירושלמי. בספרייה הלאומית נמצאים טפסים עם שני שערים, השונים בפרטים קטנים, הראשון מקורי והשני הודבק אחרי גמר ההדפסה. שער מקורי: 'סדר עולם רבא להתנא האלקי רבי יוסי בן חלפתא זי"ע עם ביאור והגהות מרבנו רשכבה"ג הגאון החסיד מרן אליהו זצוקלה"ה מוילנא בצורף מראי-מקומות הארות והערות ערוך ע"י הרב מ.ד. ירושלמי ומחבר לטהור סדר עולם זוטא לרבנו יוסף טוב עלם (כ"ה בס' יוחסין [...]) וסדר הקבלה להראב"ד שנת תשט"ו. בעמוד מאחורי השער: 'יוצא לאור ע"י הוצאת ספרים "גיל" שע"י "ארגון הנוער החרדי" בסיוע "מעין חכמה" ירושלים מפעל עזר מרכזי להוצאת ספרים וסיוע למחברים'. [7] + 114 + 53 עמוד. לפעמים הטקסט מוגה בלי להעיר על זה. המהדורה מבוססת על יותר ממהדורה אחת קודמת. הקדמות מר' מנחם מנדל משקלאוו (נדפס לראשונה בדפוס שקלאוו, מס' 10) ומ.ד.ל. איש ירושלים (העורך).

25. ירושלים תשט"ז-1965. שלושה חלקים. כולל סדר עולם עם פירושים של משה יאיר וויינשטאק. שער חלק א': 'ב"ה סדר עולם רבא השלם להתנא רבי יוסי בן רבי חלפתא דברי הימים מימות אדם הראשון עד הבית השני ועליו שני ביאורים א. ימות עולם ביאור מספיק [...] ב. סדר זמנים השוואות ושינויי נוסחאות [...] ג. מסורת הסדר עולם מראה מקומות [...] בצירוף טבלאות, תולדות רבי יוסי בן חלפתא ומבואות כל אלה חובר ע"י הרב משה יאיר וויינשטאק נכד החוזה מלובלין זי"ע"א מופיע בהדפסה מהדורת בהוצאת מעין החכמה מפעל עזר מרכזי להוצאת ספרים ירושלים ת.ד. 752 ירושלים סיון תשט"ו. קמ"ו עמוד. חלק ב', עיקר השער וזה: 'סדר' [...] זי"ע"א חלק שני מפרק י"א עד פרק כ' ירושלים'.

36 הוא עושה זאת אפילו כאשר הוא מתקן פסוקי מקרא כדי שיתאימו לטקסט המקובל.

בעמוד מאחורי השער '1965'. עמודים קמ"ז-של"ד. חלק ג', עיקר השער זהה: 'סדר... זיע"א חלק שלישי מפרק כ"א עד פרק ל' תשלום הספר הוצאת מתיבתא תורת חסד ת.ד. 551 ירושלים ארץ ישראל ירושלים סיון תשכ"ב'. עמודים של"ז-תפ"ד.

26. ניו-יורק תשכ"ו. דפוס-צילום של מהדורת רטנר (מס' 20) ומבואו עם הוספות. שער: 'מדרש סדר עולם גוף המדרש עם המבוא והערות של דוב בר רטנר וסקירה מדעית על טיב המדרש, מהדורותיו השונות ותגובות חכמים על מהדורה זו בשעתה ובתוספות המדרש הקטן עשר גלויות השלמה לסדר עולם מאת שמואל ק. מירסקי ונוספו עליהם: תולדות ר' יוסי בן חלפתא להרב אהרן היימן ומאמר על דוב בר רטנר מאת טוביה פרשל מכון טל אורות ניו יורק תשכ"ו'. שער נוסף בסוף הספר: *'Midrash Seder Olam. A photostatic reproduction of Ber Ratner's edition of the text, notes and introduction. Published with the permission of his daughter-heiress Mrs. Sara Slonimsky. With a prefatory scholarly survey... by Samuel K. Mirsky Professor of Rabbinics Yeshiva University. Published by the Talmudical Research Institute Rabbi Dr. Bernard Bergman, President. New York 1966' כ"ו + 162 + 152 + [17] עמוד.*

27. ירושלים תשל"א. צילום של דפוס ירושלים תשט"ו (מס' 24). השער, כמו התוכן, זהה, רק תשל"א במקום תשט"ו. בעמוד השני אין מידע על ההוצאה לאור, ובעמוד השלישי נמצא כתוב: 'לעילוי נשמות' והוצאת ספרים ע"י גמילת חסד "חסדי ברוך" וקרן לצנחן[!].

אילן אלדר

האמנם נמצאו בגניזה שרידי החיבורים האבודים כתאב אלמצותאת, ניקוד רב סעדיה ומחברת עלי בן יהודה הנזיר

הקדמה

הטקסטים הדקדוקיים הקדומים שנתגלו בגניזה קאהיר, העשירו את ידיעותינו על הספרות הבלשנית היהודית בימי הביניים, בתקופה שמרכזו החקירה הבלשנית היה בארץ-ישראל וסביבותיה.

כתבי-היד הדקדוקיים של הגניזה נמצאו קרועים ומפוררים דפים-דפים, והקטעים שבידינו הריהם ברובם המכריע נטולי כותרת וחתימה. באותן יצירות מזרחיות, שהגיעו אלינו רק בזכות ממצאי הגניזה, ברי שזיהויים של הקטעים נעזרי סימני ההיכר החיצוניים היא משימה בלתי אפשרית. עם זאת עשוי להיפתח למחקר פתח צר לשם פתרון בעיות ביו-ביליוגרפיות הנוגעות לזיהוי של הטקסט על-ידי עדויות ממקורות חיצוניים (רשימות ספרים, הזכרות והבאות בדברי מחברים מאוחרים).

במאמר זה מבקשים אנו לשקול את אמיתות ייחוסם של שלושה טקסטים דקדוקיים של הגניזה לשלושה חכמים מסוימים, שזכרם וזכר ספריהם נשתמרו במקורות קדומים (אף כי הספרים גופם נחשבו עד עתה אבודים)¹.

1 הקיצורים הנוהגים במאמר זה:

אלוני 1 = נ' אלוני, 'ספר הקולות למשה בן-אשר', ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 271–291.
אלוני 2 = הנ"ל, 'ספר הקולות' — כתאב אלמצותאת למשה בן-אשר, לשוננו, כ"ט (תשכ"ה), עמ' 23–9, 136–159.

אלוני 3 = הנ"ל, 'ספר הקולות' (כתאב אלמצותאת) למשה בן-אשר — קטע חדש, לשוננו, מ"ז (תשמ"ג), עמ' 85–124.

אלוני 4 = הנ"ל, 'ספר הניקוד לרב סעדיה גאון', בית מקרא, מ' (תש"ל), עמ' 19–67.
אלוני 5 = הנ"ל, 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"', לשוננו, מ"ד (תש"ל) עמ' 75–105, 187–209.

דוּתן, דקה"ט = ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן-משה בן-אשר (על-פי כתבי-יד עתיקים), הוציאו עם מבואות ומחקרים אהרן דוּתן, ג' חלקים, ירושלים תשכ"ז.
הערה: ציון זה משמש רק למבואות.

דקה"ט/בו"ש = ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן-משה בן-אשר עם מסורות עתיקות אחרות, מהדורת יצחק בער והרמאן שטראק, לייפציג 1879.

כתאב אללמע = ר' יונה בן ג'נאח, כתאב אללמע, מהדורת דרנבורג, פאריס 1886.

ס' הרקמה = ר' יונה בן ג'נאח, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ירושלים תשכ"ד.

1. כתאב אלמצותא
- א. על מציאותו של חיבור דקדוקי הנושא את השם כתאב אלמצותא נמסרה לנו עדות מפי שלושה חכמים קדמונים: ר' יונה אבן ג'נאח, רב נסים גאון ומדקדק אלמוני². ריב"ג הזכירו בעילום שם מחברו והביא מתוכו דברים בנוגע לשלושה עניינים³:
 1. ההגייה הכפולה של הרי"ש בקריאתם של הטברנים⁴.
 2. שינויי ניקוד בסמיכות: השתנות קמץ לפתח מכאן וסגול לצירי מכאן⁵.
 3. פירוש דרשני לניקוד הוי"ו של תיבת 'וְאֶמְתָּהוּ' (שמ"ב א:י) בפתח במקום קמץ הראוי להיות⁶.
- רב נסים גאון, בספרו מגילת סתרים⁷, ייחס את כתאב אלמצותא לבן-אשר, ואילו בקטע הדקדוק האנונימי נתייחס חיבור זה לרב סעדיה גאון⁸. בספר הרקמה לריב"ג מיוחס הספר ל'אלסופרים'⁹ ובאגרת הקירוב והיישור שלו מכונה מחברו 'צאחב כתאב אלמצותאח'.
- ב. מבין שני הייחוסים המפורשים הללו נראה יותר לקרב את הייחוס לבן-אשר, שכן רב נסים גאון היה קרוב יותר בזמנו ובמקומו לספר הנידון, ומסורתו אל-נכון היא מאוששת יותר מזו של המדקדק האלמוני, שחי בספרד במאה השתיים-עשרה (והרי כבר מריב"ג, הקודם למדקדק הספרדי הזה, נתעלם שם מחברו של כתאב אלמצותאח).
- אם לא נפקפק בנכונות עדותו של רב נסים עומדת אפוא השאלה לאיזה בן-אשר נתכוון החכם הקירואני הזה. נראים הדברים, שבזמנו של רב נסים גאון, במחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה, סתם בן-אשר אינו אלא האחרון בשושלת אשר, בעל המסורה והמדקדק המפורסם ביותר במשפחתו: אהרן בן-אשר (להלן: אב"א); וכך, כידוע, נזכר אב"א בהרבה מקורות, ואכמ"ל¹⁰. ב"ז באכר¹¹ כיוון למסקנה זו מבלי שהכיר את עדותו של רב נסים, בהניחו שהכינוי 'אלסופרים', שבו מכנה ריב"ג את מחבר הספר, משמעו בעלי המסורה¹² והוא מוסב על אב"א.
- 2 מחיבורו של המדקדק האלמוני נשתמר רק קטע קטן ונדפס בידי פונזנסקי, ZfHB, כרך 1 (1987), עמ' 97. (ספר הדקדוק שלו מכון נגד ר' יהודה בן בלעם הספרדי).
- 3 ראה: ש' אברמסון, לשוננו, כ"ו (תשכ"ב), עמ' 24.
- 4 כתאב אללמע, (שער ב), עמ' 29; ספר הרקמה, עמ' ל"ט. השם 'כתאב אלמצותאח' ניתרגם בידי ר' יהודה אבן-תיבון 'ספר הקולות'; וראה: אברמסון, שם, עמ' 25.
- 5 כתאב אללמע (שער יח), עמ' 219; הרקמה, עמ' רל"ח.
- 6 רסאלת אלתקריב ואלתסהיל, מהדורת י"ו וה' דרנבורג, Opusculs et traités, פאריס 1880, עמ' 342-341.
- 7 בחשובה על שאלה בעניין שורשה וביאורה של תיבת 'טרביה'. ראה: אברמסון (הע' 3 לעיל), עמ' 26; הנ"ל, ארבעה ספרים של רב נסים גאון, ירושלים 1965, עמ' 318-324.
- 8 ראה: אברמסון (הע' 3 לעיל), עמ' 26. הרי הפסקה בתרגומו: 'ואולם האשמתו [של ר' יהודה בן בלעם] את רבינו סעדיה ו"ל באמרו: אלא אם חשבה בשני קמצים (מלת "חרש" בישע' מד, יב), וזו טעות גדולה, וכיצד ייעלם ממנו [מרס"ג] דבר זה ויש לו ספר מופלא בדקדוק ובטעמים כתאב אלמצותאח'.
- 9 דותן (דקה"ט, עמ' 313 הע' 72) מעיר בצדק, שהכינוי 'הסופרים' מוסב על כמה ספרים וביניהם 'כתאב אלמצותאח'.
- 10 ראה: דותן, דקה"ט, עמ' 21; ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 288.
- 11 W. Bacher, *Die hebräische Sprachwissenschaft*, Trier 1892, pp. 10-11
- 12 וראה גם: ספר הרקמה, עמ' רל"ח הע' 2.

ג. ש' אברמסון סבור¹³ שהשם 'כתאב אלמצותא' אינו שמו העצמי של הספר, כי אם כינוי כללי המתאר את תוכנו ומכוון בעיצומו של דבר לכל ספר העוסק בענייני קריאה, טעמים וניקוד, ושעל כן ספרו של בן-אשר, שנתכנה בידי רב נסים גאון בשם הזה, אינו אלא הספר הידוע בשמו הפרטי ספר דקדוקי הטעמים. המקבילות שמצא אברמסון לדברים המובאים אצל ריב"ג בשם כתאב אלמצותא בס' דקדוקי הטעמים (הכוונה לספר במהדורת בער ושטראק) מביאות אותו למסקנה, שהכינוי 'אלסופרים', שבו מכונה המחבר באחת ההבאות אצל ריב"ג (הרקמה, שער יח) מכוון לאב"א¹⁴, ומכאן עולה גם, ש'כתאב אלמצותא' הוא ס' דקדוקי הטעמים.

את הזיהוי עם דקה"ט דוחה א' דותן¹⁵. דותן פרסם, כידוע, מהדורה מדעית חדשה של דקה"ט, שבינה לבין מהדורת בער ושטראק (שעל יסודה נקבעה הצעת הזיהוי של אברמסון) יש הבדל עקרוני בכל הנוגע למספר פרקיו של החיבור, לסדרם ולנוסחיהם. ומאחר שס' דקה"ט, בהיקפו ובתוכנו שנקבעו לו במהדורת דותן, אינו מחזיק את שלושת העניינים, שהביא ריב"ג משמו של 'כתאב אלמצותא', ממילא, סבור דותן, שניטל היסוד לזיהוי של ספר זה עם דקה"ט לאב"א. לדעתו¹⁶ מותר להגות, ש'כתאב אלמצותא' יצא אכן מידי אב"א, אך אין הוא ס' דקה"ט, כי אם חיבור אחר משלו, שלא נודע ממנו לפי שעה שום כתב-יד.

ד. שלושה קטעי גניזה, שזוהו כשרידי החיבור האבוד כתאב אלמצותא פורסמו לאחרונה בידי נ' אלוני¹⁷. בהסתמך על ידיעה חיצונית (טקסט דקדוקי מן הגניזה המכונה סדר הסימנים)¹⁸, המוסרת שם בן-אשר (להלן: מב"א) חיבר 'ספר גדול' בענייני דקדוק¹⁹, ביקש אלוני לייחס את 'כתאב אלמצותא' הנזכר בדברי ריב"ג, לחכם המסורה הזה²⁰. זיהויים של קטעי הגניזה, הנטולים סימן היכר חיצוני לחיבור שהם מחזיקים ולמחברו, נתייסד על שני נימוקים בלבד:

1. המונח הדקדוקי 'מצותה' בהוראת 'תנועה' מצוי בטקסט הגניזה כמה פעמים²¹.
 2. הדברים על שינויי קמץ-פתח וצירי-סגול בסמיכות, שמביא ריב"ג בס' הרקמה, נמצא בעניינים דיון בטקסט של שניים מקטעי הגניזה²².
- ואולם, נימוקים אלה של מהדיר שלושת הקטעים אין בהם משום הוכחה לזיהוי המוצע של

13 לשוננו, כ"ו (תשכ"ב), עמ' 26–27.

14 הזיהוי הזה כבר הוצע, כאמור (למעלה ב), בידי ב"ז באכר.

15 דותן, דקה"ט, עמ' 16.

16 שם, עמ' 17.

17 אלוני 2 (שני קטעים): 1. כ"י ספריית כ"ח בפאריס IX. A24. דף אחד; 2. כ"י הספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג' T-S. Ar. 31/32, ארבעה דפים). אלוני 3 (קטע אחד: כ"י הספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג' T-S. Ar. 33/6. שני דפים). גילויים של שני קטעי קיימברידג' נזקף לזכותו של י' ייבין.

18 כ"י הספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג' T-S. Ar. 9/5. פורסם על-ידי נ' אלוני בשנתון HUCA, כרך 35 (1964), עמ' א'–ל"ה (הטקסט בעמ' ט'–ט"ו).

19 במקור (אלוני, שם, עמ' ט'): 'וקד כאן משה ברבי אשר רחמה אלד' עמל כתאב כביר'.

20 אלוני 1, עמ' 275; אלוני 2, עמ' 19; אלוני 3, עמ' 89–90.

21 אלוני 1, עמ' 276–277, 281–282; אלוני 2, עמ' 9; אלוני 3, עמ' 91. ועיי' גם: אלוני, לשוננו, כ"ו (תשכ"ב), עמ' 271.

22 אלוני 1, עמ' 276, 282; אלוני 3, עמ' 88–89.

טקסט הגניזה עם כתאב אלמצותאת, ואין בכוחם להפקיע את הקטעים האלה מאלמוניותם, כפי שיתברר לקמן בסמוך (סעיפים ה–ז).

ה. המונח 'מצותה' משמש במינוח הדקדוקי של טקסטים לא מעטים ואינו מיוחד את הטקסט שלפנינו לבדו²³. יתר על כן, מעדותו של המחבר האנונימי בעל מאמר השווא²⁴ למדים אנו במפורש, שחכמי טבריה היו נוהגים לכנות את שבע התנועות העבריות בכינוי 'אלמצותאת' (בנוסף כמובן, למונחים: 'מלוך' = 'מלכים', 'סימנים', 'נגמאת' = נעימות). וזה לשונו: 'ואעני בקולי אלסבעה מלוך אלסבעה סימנים אלדין יסמונה אלטבראנין אלמצותאת והיא אָ אָ אָ אָ אָ' (ובעברית: ואני מתכוון באמרי שבעת המלכים לשבעת הסימנים אשר הטברנים קוראים להם 'אלמצותאת' — תנועות, והן...). אם כן, ברי שכל חיבור (הכתוב ערבית) שיצא מחוגי הדקדוק הטברני עשוי היה לעשות שימוש במונח 'מצותה' (לציון 'תנועה'), ואי־אפשר בשום אופן לטעון על יסוד הימצאותו בטקסט של קטע גניזה הנוקק לזיהוי (ולענייננו אין זה משנה מה מספר היקירותיו בטקסט) ש'הוא בבחינת סמך וראיה לכוונת הכתוב לחיבורנו'²⁶, היינו ל'כתאב אלמצותאת'. (אלא אם כן תניח, כדעת אברמסון²⁷, שהשם הזה אינו שם פרטי לספר מסוים, אלא כינוי כללי לספרים בענייני קריאה, ניקוד וטעמים).

ועוד זאת לעניין המונח 'מצותה'. כאמור (למעלן ראש סעיף ד) קובע אלוני, כי ספרו של מב"א, הנוכח בסדר הסימנים, אינו אלא כתאב אלמצותאת, ששרידיו נתגלגלו בקטעי הגניזה שההדירם. והנה ראיה אחת, שבכוחה לאושש את בעלותו של מב"א על הטקסט של קטעי הגניזה, עשויה לבוא ממציאותו של המונח הזה באותו 'ספר גדול', שאת תוכן עניינותיו מפרט בעל סדר הסימנים²⁸. ואולם, כשנעיין בדבריו נמצא, שהפרק על התנועות בספרו של מב"א נקרא²⁹ בשם 'אלכלאם פי אלז' מלוך' (הדיבור בעניין שבעת המלכים); הווי אומר, שמב"א עצמו, על אף היותו איש טבריה, השתמש במונח 'מלוך' ולא במונח־המפתח 'מצותה', ומכאן שאין לפי שעה שום ראיה לקשור את הטקסט של שלושת קטעי הגניזה בשמו של מב"א, וממילא אין מקום להסמיק על עדותו של סדר הסימנים את תוכנו של כתאב אלמצותאת³⁰.

ו. דיון על חילופי תנועות עקב השתנות השמות מצורת הנפרד לצורת הנסמך אינו מיוחד כל עיקר ל'כתאב אלמצותאת', שהרי נושא זה הוא מעיקרי תורת הקריאה במקרא (דקדוק

23 לפירושו ולמקורותיו של המונח 'מצותה' (=תנועה) עיין: ש' מורג, לשוננו, כ"ו (תשכ"ב), עמ' 273–278; הנ"ל, pp. 85–87 (1979), Janes, 11.

24 מהדורה מדעית: K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart, 1936. לדעת לוי נכתב 'מאמר השווא' באמצע המאה העשירית בקירוב (שם, עמ' 40).

25 על-פי נוסח קטע גניזה של 'מאמר השווא', כ"י הספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג' Or. 1080, Box 13/1 (תצלומו של הקטע נתפרסם במאמר של אלוני, בית מקרא, נ"ג [תשל"ג], עמ' 251–261). בכ"י לינגרדאד, שעליו בעיקר מושתתת מהדורת 'מאמר השווא' של קורט לוי, הפסקה המובאת למעלה פגומה בגלל ליקוי טכני. ועיין: אלוני 1, עמ' 280.

26 אלוני 1, שם.

27 ראה לעיל סעיף ג'.

28 אלוני (הע' 18 לעיל), עמ' ט' ש' 15 — י' ש' 23.

29 שם, עמ' י' ש' 23.

30 אלוני 1, עמ' 279.

המסורה), ואי אתה רשאי להכריז על חיבור גניזה העומד לזיהוי, שמכוח דברים האמורים בו בעניין חילופי התנועות הוא-הוא 'כתאב אלמצותאת' החשוב כאבוד. ועוד נעיר, כי בטקסט הגניזה נידונים שינויי צירי-סגול הן ביחסי נפרד-נסמך (שינוי סגול לצירי בכגון מחסה, בונה וכד'³¹, ושינוי צירי לסגול בכגון הן, בן³²) והן ביחסי צורה מוקפת — צורה העומדת בטעם (בכגון לך כנגד לך-לך)³³, ואילו דברי ר' יונה אבן ג'נאח משם 'כתאב אלמצותאת' מוסבים במפורש רק על השינויים בסמיכות ('ענד אלאצאפה'), החלים בכיוון אחד מסגול לצירי³⁴.

ז. ראייה פנימית, שיש בה לשלול את אפשרות הזיקה שבין קטעי הגניזה לבין כתאב אלמצותאת יוצאת מעניין ניקוד וי"ו המהפכת עתיד לעבר, שמסרו ריב"ג ברסאלת אלתקריב ואלתסהיל³⁵; לפי דברי ריב"ג גרס בעל כתאב אלמצותאת, שבכל צורות העתיד בגוף הראשון מנוקדת וי"ו ההיפוך בקמץ חוץ מתיבה אחת 'וְאַמְתָּהוּ' (שמ"ב א: י), שבה הוי"ו בפתח, והביא הסבר דרשני לניקוד הזה³⁶. עניין ניקוד וי"ו ההיפוך בקמץ מצוי אמנם באחד מקטעי הגניזה³⁷, ואולם החריג היחיד המובא משם בעל כתאב אלמצותאת וההסבר המיוחד שנדרש בו אינם נזכרים בקטע כל עיקר³⁸.

הואיל ואין אחיזה לזיהויו של טקסט הגניזה עם כתאב אלמצותאת, הנזכר בדברי חכמים קדמונים, והואיל ואין ראייה של ממש להצדיק את בעלותו של משה בן-אשר על כתאב אלמצותאת או על טקסט הגניזה, עדיין נותרת שאלת זהותו של טקסט הגניזה בסיתומה ועדיין צריך כתאב אלמצותאת להיחשב בגדר חיבור אבוד.

2. ניקוד רב סעדיה

א. דף גניזה (פגום ומטושטש) מספריית האוני' בקיימברידג' (סימונו: T-S. NS. 312/33) ובו קטע מחיבור כתוב ערבית המיוחס על-ידי מעתיקו ל'סעדיה אלפיומי'. נ' אלוני, שהוציא לאור את הקטע הזה³⁹, זיהה אותו כשריד של החיבור ספר הניקוד לרב סעדיה גאון, שהעדות עליו מגיעה ממקור חיצוני, מפירושו רש"י לתהלים מה: י: 'ראיתי בניקוד רב סעדיה

31 אלוני 2, עמ' 11; אלוני 3, עמ' 89.

32 אלוני 3, עמ' 106 ש' 108–10 ש' 17.

33 אלוני 2, עמ' 148 ש' 80–84.

34 ספר הרקמה, עמ' רל"ח. וראה: אלוני 1, עמ' 282.

35 ראה הע' 6 לעיל.

36 לפירוש הדרשני של 'צאחב כתאב אלמצותאת' מתנגד ר' יונה אבן ג'נאח. עיין: דותן, דקה"ט, עמ' 16, 312 הע' 67.

37 אלוני 2, עמ' 140 ש' 30–32.

38 גם עניין ההגייה הכפולה של הרי"ש, שהביאו ריב"ג מתוך 'כתאב אלמצותאת', אינו נזכר בקטעי הגניזה שפרסם אלוני.

39 אלוני 4. המהדיר צירף לטקסט מבוא רבי-היקף ונספח, שנדפסו בו כמה קטעי גניזה בנושא חוק אוי"ה ובגדכפ"ח. הטקסט עצמו נדפס בעמ' 44–46 (בלא תרגום מלא) והדיון בו נמצא בעמ' 34–35, 39.

תיבה זו ("בִּיקְרוֹחֶיךָ") סדורה עם 'מי נתן לְמִשְׁפָּה יַעֲקֹב' (ישעיה מד: כד⁴⁰). ומאחר שרש"י לא ידע ערבית, סבור אלוני, שחיבורו של רס"ג — שלפי תוכנו הריהו מטיפוס דקדוק המסורה⁴¹ — תורגם מערבית לעברית באחת מארצות אירופה, ובנוסחו העברי התגלגל לצרפת הצפונית, לידיו של רש"י⁴². אף הוא משער, ששמו הערבי המקורי של ספר הניקוד היה צריך להיות 'כתאב אלתנקיט' או 'אלארשאד'⁴³.

בהצעת זיהוי זו מסתפק המהדיר בהסמכת כותרת מעתיק קטע הגניזה אל האמור בפירוש רש"י; אבל כדי לאשש את ההשערה שרס"ג כתב ספר בדקדוק-מסורה, מטריח הוא ממרחקים את ר' יונה אבן ג'נאח וטוען⁴⁴, שדבריו בספר הרקמה⁴⁵ בעניין הבלעת הנו"ן בצירוף 'בן-נון' (וראתי מאמר שמיחשים אותו אל ראש הישיבה רבינו סעדיה הפיתומי ז"ל, אמר בו שיש מן העברים מי שמבליע נו"ן בן בנו"ן נון) מעידים על חיבור בדקדוק-המסורה לרס"ג, שכונה בשם כללי 'מאמר' (במקור: 'מקאלה').

ב. כנגד טיעוניו של המהדיר, מן הדין להעלות את ההשגות הבאות:

1. קטע הגניזה שלפנינו אינו עוסק בניקודן הזר של שתי המלים הנזכרות בפירוש רש"י משם 'ניקוד רב סעדיה'.

2. ברשימות הספרים המרובות שעלו מן הגניזה — המשקפות את הספרייה של יהדות המזרח — ובהן רשימות של ספרי רס"ג, לא נזכר, ככל הידוע, חיבור של רס"ג בשם מן השמות הנזכרים ולא בשם קרוב אחר שעשוי להעיד על תוכנו כחיבור דקדוקי.

3. חיבורי רס"ג נשאו שמות פרטיים ולא נקראו בשם הכללי 'מקאלה'. אבל גם אם כונה אחד מחיבוריו, או חלק של חיבורו, בשם הזה, בכל-זאת קשה לראות כיצד אפשר לקשור אותו ב'ניקוד רב סעדיה' שבפירש"י, מחד גיסא, ובקטע הגניזה דידן, שאין בו זכר לעניין הבלעת הנו"ן, מאידך גיסא.

יש אפוא מקום להטיל ספק בנסיין לזהות את 'ניקוד רב סעדיה' עם קטע הגניזה, שפרסם אלוני (זיהוי שאינו מאושש משום ראייה פנימית), ולפקפק בנסיין לייחס לדבריו הנזכרים של ריב"ג משקל של עדות מסייעת.

ג. אשר לייחוסו של שריד חיבור הגניזה לרס"ג. כבר המהדיר מצא לנכון לחזק את עדותו של המעתיק בראיה מתוכנו של הדף שנשתתיר: 'הנמצא בעמוד ב' על דיני בגדכפרת'⁴⁶ הוא ראייה ברורה, כי הוא [מחבר הקטע והחיבור כולו — א"א] רס"ג, כי יש לנו עדות עליהם מחיבור אחר לרס"ג, והוא פירוש ספר יצירה⁴⁷. ברם העובדה, שבפירושו של רס"ג לספר

40 על הנסיונות השונים, שניסו חכמים לזהות את החיבור של רס"ג הנזכר בדברי רש"י, ראה: אלוני 4, עמ' 20–21. יוער כאן, כי ברלינר ושטיינשניידר סברו, שהדברים שבציטט המובא למעלה לא יצאו מתחת ידו של רש"י אלא תוספת מעתיקים היא. אין לדעת אם הצדק עמם, אבל עובדה היא, שדברי רש"י כבר היו ידועים במאה השלוש-עשרה למדקדק האשכנזי ר' שמעון הנקדן. ראה: א' אלדר, לשוננו, מ"ג (תשל"ט), עמ' 108.

41 אלוני 4, עמ' 19.

42 שם, עמ' 41.

43 שם, עמ' 22–23.

44 שם, עמ' 23.

45 ספר הרקמה, עמ' רנ"ב; המקור הערבי: כתאב אללמע, עמ' 236.

46 על סמך הכתוב שנשתתיר בקטע הגניזה ראוי לדייק ולומר: דיני הרי"ש הכפולה.

47 אלוני 4, עמ' 24, ועוד הוא מוסיף שם, שאת כללי בג"ד כפר"ת 'המציא מורו ורבו של רס"ג, עלי בן יהודה הנזיר'. ועיי' להלן הע' 80.

יצירה (להלן: ס"י) ובקטע חיבור הגניזה, שמהימנות ייחסו לרס"ג נזקקת להוכחה, נידונו דיני הרי"ש הכפולה — עובדה זו לעצמה אינה, כמובן, ראייה חד-משמעית להוכיח שרס"ג הוא אכן מחברו של החיבור שלפנינו (דיון בנושא זה מצוי בכמה מקורות קדומים, מזוהים ואנונימיים). יתר על כן, אפילו במעט שנשתייר בדף הגניזה⁴⁸ מן הדין על הרי"ש הכפולה, אתה מוצא הבדלים של ממש בינו לבין הנאמר על סוגיה זו בפירוש ס"י לרס"ג⁴⁹. והרי שלושה הבדלים, שבכוחם להכחיש את בעלותו של רס"ג על החיבור הכלול בקטע הגניזה שלפנינו:

1. לפי הנמסר בפירוש ס"י תהא הרי"ש רפה ('כאן אלריש רפי'), כאשר סמוכה לה מלפניה אחת מן האותיות דזטסצ"ת ויש ביניהן חציצה של תנועה (דוגמת 'ךך'). כנגד כן מדובר בקטע הגניזה⁵⁰ על חציצת תנועה וגם על חציצת שווא מתוג⁵¹, והדוגמאות הנכנסות בכלל זה מנוקדות דווקא בדגש, כגון ערים, תרים⁵².
 2. אף לא מלת הדגמה אחת משותפת לשני המקורות הנדונים.
 3. המונח המשמש לציון תנועה בפירוש ס"י הוא המונח 'נגמה' (=נעימה) השגור בכתביו של רס"ג, ואילו מחבר הקטע עושה שימוש במונח הטברני 'מצותה'⁵³, שאינו מצוי כלל באוצר המונחים של רס"ג.
 - ד. עניין אחר המצוי בדף הגניזה (בעמוד א' שלו) הוא כלל הריפוי של אותיות בגדכפ"ת שאחרי אותיות אוי"ה. המחבר מצטט, תוך שינויים מסוימים, פסקה אחת מ'סימן אוי"ה ובגדכפ"ת' שהוא מן השערים הכלולים בילקוטי דקדוק-המסורה (=קונטרסי המסורה)⁵⁴. המובאה, שלשונה עברית, מוצעת בערבית במלים: 'ודלך (שרט אלאוי)ה אן תרפי בגד כפת אל (אלף ואלויו) ואלהי', ונמסר בה הכלל בדבר המימוש הכפול של אותיות הו"י בסופי חיבות, שפעמים הן נסתרות בהגייה ('פעם יפלא'), כלומר הגויות כתנועות, ופועלות להרפות את אותיות בגדכפ"ת הסמוכות להן בראש התיבה הבאה, ופעמים הן הגויות כעיצורים ('פעם בשפה יעלה', 'פעם יגלה') ואז דינן להרפות.
- בשני קטעי גניזה, המחזיקים כל אחד את 'סימן אוי"ה ובגדכפ"ת' (=דקה"ט/בו"ש, שער

48 בגלל ליקויי הטכניים של קטע הגניזה נתמעט שנשתייר בדף הבחוד.
49 מהדורת מ' למברט, פאריס 1891, עמ' 45, 79; ראה: אלוני 4, עמ' 37–38 (מקור ערבי ותרגום עברי). לדיון בסוגיית הרי"ש הכפולה על יסוד פירוש ספר יצירה לרס"ג, ראה: י"ג גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 114–117, 131–141. והביקורת עליו: ז' בן-חיים, קרית ספר, ל' (תשט"ו), עמ' 168–169. ועיין גם מאמרי 'ההגייה הכפולה של הרי"ש הטברנית' (יתפרסם בקרוב בלשוננו).

50 אלוני 4, עמ' 45 ש' 21–25.

51 שווא מתוג (=שווא געיה) נחשב כתנועה שלמה מבחינה כמותית (אבל בקטע שלפנינו לא מצאנו דוגמה המכוונת לחציצת שווא מתוג).

52 הניקוד בדגש תואם למינוח של שער 7 ('סימן ריש') בדקה"ט/בו"ש, שכן הרי"ש הנקראת בדברי רס"ג 'רפה' נקראת בדקה"ט 'דגש'. תימה הוא, שטרם אלוני להשוות את דברי רס"ג בפירוש ספר יצירה עם טקסט שהוא מייחסו לעלי בן יהודה הנזיר (שם, עמ' 37–39), אבל לא השווה אותם לטקסט של קטע הגניזה דידן.

53 ראה לעיל 1, ה.

54 על השערים הכלולים בילקוטי דקדוק-המסורה של כ"י לנינגראד B19a ושל כתר ארם צובא, ראה: נ' אלוני, 'תורת הבלשנות הטברנית ודקדוק המסורה', בית מקרא, ס"א (תשל"ה), עמ' 241–248.

29) מיוחס חוק זה לאהרן בן-אשר⁵⁵, ואם ייחוסו של חיבור הגניזה דידן לרס"ג אמת, על כורחנו לשער, כי רס"ג שאל וציטט מבן-אשר. וכבר הודה אלוני, כי השערה זו אינה מניחה את הדעת, אבל לא רק משום שרחוק להניח, כדעתו, שרס"ג 'שאל מובאותיו ממתנגדו'⁵⁶, הוא אהרן בן-אשר⁵⁷, אלא בעיקר משום ששיטתו של רב סעדיה בהצעת חוק אוי"ה ובגדכפ"ת (כפי שהיא עולה מדינויו בפרק השני של פירושו לס"י⁵⁸ ובפרק הרביעי של ספר הדקדוק צחות לשון הקודש⁵⁹), שונה לחלוטין משל אהרן בן-אשר⁶⁰. המסקנה העולה מכאן — והיא זהה עם המסקנה שהעלינו למעלה בעקבות בירור נושא הרי"ש הכפולה — היא, שלא רס"ג כתב את הדברים בטקסט של קטע הגניזה הנידון כאן, וממילא אי-אפשר לו שיהיה 'ספר הניקוד' האבוד (אם בכלל היה ספר כזה משל רס"ג בעולם). ולפי שמתערערת זיקתו של רס"ג אל הקטע הזה, חשוב עלינו ייחוסו לסעדיה אלפיומי כפרי המצאה שרירותית או כטעות של מעתיק מאוחר.

ה. אפשר ששמו של המחבר היה סעדיה והמעתיק סבר לתומו שהוא הגאון סעדיה, ואפשר שידע המעתיק, שרס"ג חיבר כללים לרי"ש כפולת-ההגייה ולפיכך ייחס לו את החיבור האנונימי שהעתיקו. בין כך ובין כך, האפשרות שמעתיק מאוחר קרא את שמו של חכם מפורסם על העתק חיבור אנונימי חייבת להיות מובאת בחשבון שיקוליהם של מהדירי טקסטים עתיקים. ומכל-מקום, אין בכוחה של כתובת המעתיק לבדה, מבלי שהיא מסתייעת בבחינה פנימית מדקדקת של תוכן החיבור ושיטת המחבר ומינוחו, לייחס לאותו חכם ספר לא-נודע.

הפתגם האידי 'רש"י איז נישט משוגע, רש"י ווייס וואס ער זאגט' (רש"י אינו משוגע והוא יודע מה שהוא אומר), פתגם זה שאלוני מסתייע בו⁶¹, אין בכוחו לעשות את דברי רש"י ('ראיתי בניקוד רב סעדיה') לעדות מהימנה או רלוונטית באשר לקיומו של חיבור דקדוק-מסורה לרס"ג, ש'נפוץ והגיע למרחקים... תורגם לעברית באחת מארצות אירופה והשתמשו במקור ובתרגום העברי בספרד, צרפת ואשכנז'⁶².

אף אין להעלות על הדעת, שהעובדה, שכללי אוי"ה ובגדכפ"ת הנמצאים במחברת התיג'אן הערבית⁶³, יכולה היא לבדה להוליך אל המסקנה 'כי הגיע החיבור אף לארץ

55 ראה: דותן, דקה"ט, עמ' 21–22.

56 אלוני 4, עמ' 35.

57 הדיעה שרס"ג היה בר-פלוגתא של אהרן בן-אשר מיוסדת על ההנחה, שכנגד אב"א כיוון רס"ג את פיוטו הפולמוסי (האנטי-קראי) 'אשא משלי'. ראה: ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשי"ד, עמ' 281–295. לדחיית ראיותיו של קלאר ראה: מ' צוקר, תרביץ, כ"ו (תשי"ח), עמ' 61–75; A. Dotan, Ben ; 55–64. Asher's Creed, Missoula 1977, pp.

58 ראה לעיל הע' 49.

59 הפרק הרביעי מדקדוקו של רס"ג טרם נחפרסם. על תוכנו עיי': S. L. Skoss, Saadia Gaon, The Earliest ; 18–26. Hebrew Grammarian, Philadelphia 1955, pp.

60 שיטתם של מחבר 'סימן אויה ובגדכפ"ת' ושל רב סעדיה נידונה במאמרי 'חוק אוי"ה ובגדכפ"ת' שיתפרסם בקרוב.

61 אלוני 4, עמ' 41.

62 שם, שם.

63 מהדורת א' נויבאוואר, Petite grammaire hébraïque, לייפציג 1891 עמ' 10–14.

תִּימָן⁶⁴. בדיקה פנימית, אפילו שטחית, של דברי המחברת הערבית (ואחותה מחברת התיג'אן העברית) מגלה, כי אין כל תלות, משום בחינה שהיא, לא בין כלליה לבין כללי קטע הגניזה — ויהא מחברם מי שיהיה — ולא בינם לבין כללי רס"ג בחיבוריו הידועים⁶⁵.

3. מחברת עלי בן יהודה הנזיר

א. שריד מחיבור דקדוקי הכתוב ערבית, שנשתמר בקטע גניזה בן דף אחד מספריית האוניברסיטה בקיימברידג' (סימונו: T-S. Ar. 32/17), נתגלה ונתפרסם בידי נ' אלוני בשנת תשל"ד⁶⁶. הדף הבודד מחזיק חלק מפרק הדן בדיגושן ובריפויין של האותיות (ראשו וסופו חסרים), ועיקרו מוקדש לכללי הרי"ש הכפולה⁶⁷.

המהדיר ייחס את החיבור לעלי בן יהודה הנזיר (להלן: עב"י), הנזכר בספר מכלול לר' דוד קמחי כמי שכתב על סוגיית הרי"ש הכפולה⁶⁸. אמנם אין לך דבר קל מייחוס זה, אלא שאין הדבר כך, בעיקר משום שדברי מחבר הקטע דידן אינם עולים בקנה אחד עם הדברים המובאים אצל רד"ק בשם עב"י. אומר רד"ק:

אבל מצאתי במחברת עלי בן יהודה הנזיר: זה סימן ריש הדגוש והרך לבני מעזיה — היא טבריה — בלבד, כי הם מדברים וקוראים במקרא ובדבריהם והוא בפי האנשים, ונשים וטף...⁶⁹

וכנגד כן נכתב בקטע חיבור הגניזה המיוחס לעב"י:

ידענו כי הראשונים [=אלאולין] לא הוסיפוהו [את הרי"ש] יחד עם השש [אותיות בגדכפ"ת] אלא מתוך חכמה ויסוד חזק, על כן הארכתי את העיון ואת המחקר והתחלתי לחקור את קריאת המקרא [=אלקראן⁷⁰] ואת הלשון המדוברת [=כלאם

64 אלוני 4, עמ' 41, וראה גם דבריו בעמ' 33.

65 כללי או"ה ובגדכפ"ת במחברות התיג'אן הערבית והעברית שאובים, בלא נדנוד של ספק, מן החיבור הארץ-ישראלי 'האדיה אלקאר' (=הורית הקורא). לעניין מקורותיהן של המחברות עיין במאמרי: 'טיבן של מחברות התיג'אן מתימן ומקורותיה של המחברת העברית' (יתפרסם בקרוב במסורות [מפרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, האוניברסיטה העברית ירושלים]).

66 אלוני 5. הטקסט הערבי ותרגומו העברי בעמ' 98–105. סעיף י"ד של המבוא, 'הנוסח וגלגוליו' (עמ' 187–204), הוא כעין נספח, ומובאים בו תשעה מקורות לנושא 'שבע כפולות בגדכפר"ת'. על קטע הגניזה הנ"ל עיין גם: אלוני 3, עמ' 86–92.

67 המהדיר סבור, שבידנו קטע מתוך הפרק על האותיות וחלוקתן למוצאות (אלוני 5, עמ' 85) והוא מבסס את הנחתו על השלמה בלתי דאית של הטקסט (שם, עמ' 100 שורה 18, והע' 134). קשר העניינים הקרוב — והטקסט של הקטע כולו — אין בו סיוע להנחה, שמדובר בקטע על חלוקת האותיות לפי מקומות החיתוך שלהן.

68 אלוני 5, עמ' 76, 80.

69 מכלול, מהדורת ריטנברג, ליק 1872, דף פ"ה ע"ב. ההדגשות במובאה הן משלי — א"א.

70 על סמך מלת 'אלקראן' למד המהדיר, כי קָלַל עב"י בחיבורו גם ענייני מסורה רבים, מאחר שדן בלשון המקרא (אלוני 5, עמ' 86 הע' 45). אבל באמת אין הכוונה כאן בתיבה זו אלא לקריאה במקרא (כנגד לשון הדיבור הנוכרת בהמשך הדברים), ואין ללמוד ממנה יותר ממה שיש בה.

אלאסתעמאל', כלומר המלים העבריות בלשון היהודית המשמשת בדיבור החי⁷¹... בדקתי והקבלתי בעניין זה [הרי"ש הכפולה] בכל המקרא ובלשון המדוברת והייתי מאריך לשבת בככרות העיר טבריה וברחובותיה מקשיב לדיבור פשוטי העם וההמון⁷².

ובהמשך:

ונשאר הדגש והרפה האמיתיים למה שביטאו אותם הקדמונים, כלומר בג"ד כפר"ת — שבע האותיות, ואין האנשים מבטאים אותן [כלומר, בזמנו של המחבר] אלא בשש. ומה שנוגע לרי"ש אין אף אדם אחד מבטא אותה [בדיבור⁷³] כלל וכלל⁷⁴.

הווי אומר: חקירותיו של המחבר העלו, שההגייה הכפולה של הרי"ש בלשון הדיבור של בני טבריה — שעליה העידו, כדבריו, 'הראשונים' — עברה מן העולם. תוצאות החקירה עומדות אפוא בסתירה גלויה לנמסר משם מחברת עב"י בספרו של רד"ק.

מכאן שאין שום הצדקה להכריז על טקסט הגניזה הנידון שהוא 'מתאים התאמה מלאה לכתוב ב"מכלול" לרד"ק'⁷⁵. כל עוד המובא אצל רד"ק הוא העדות היחידה לכללי הרי"ש הכפולה של עב"י הנזיר, אי-אפשר להקנות לחכם הטברני הזה⁷⁶ בעלות על שרידי החיבור הכלול בקטע הגניזה, ואי-אפשר לראות בדף הגניזה 'דף אחד מחיבורו של עלי בן יהודה'⁷⁷, בין שנתקרא בשם הסתמי 'מחברת' (כנוכר בדברי רד"ק) ובין שנתקרא בשם המשוער (כהצעת אלוני⁷⁸) 'כתאב אצול אללגה אלעבראניה' (ספר יסודות הלשון העברית).

71 כפי שעולה מדברי המחבר עצמו (אלוני 5, עמ' 100 ש' 14), לשון הדיבור שנהגה בטבריה בזמנו היא הארמית ללהגיה (=אלסריאני ואנועה); אבל אם לדוק בדבריו, הרי שהארמית-היהודית שימשה בדיבורם של פשוטי עם בכיכרות. סביר להניח, שמלבדה כבר היתה מקוימת בדיבורם של אנשי טבריה (וארץ-ישראל בכלל) גם הערבית-היהודית, אלא שפשוטי העם דבקים היו בלשון הארמית הוותיקה זמן רב אחרי הכיבוש הערבי של ארץ-ישראל. הדבקות בלשון הארמית (המזרחית) ידועה לנו יפה גם אצל יהודי בבל (ועיראק הרי היא ממרכזי השלטון המדיני והתרבותי של הערבים), ומתועדת בדברים מפורשים שאמרם רב האיי גאון, ראש ישיבת פומבדיתא (מת 1038). ראה: ח"ז הירשברג, תרביץ, ל"א (תשכ"ב), עמ' 414–415.

72 בתרגומו של אלוני, שם, עמ' 99 ש' 4–11.

73 שהכוונה היא ללשון דיבורם של בני טבריה, עולה בבירור הן מן הפתיחה, שציטט מתוכה הובא למעלה, והן מן ההקשר. בהמשכם של דברי הקטע מוסר המחבר את כללי הרי"ש הכפולה בקריאת המקרא.

74 אלוני 5, עמ' 103 ש' 36–39. ההדגשות משלי — א"א. מפסקה זו — והיא נקודת העיקר בחיבור הגניזה — התעלם המהדיר לחלוטין (הן במבואו והן בפירושו).

75 אלוני 5, עמ' 76.

76 טברניותו של עלי בן יהודה הנזיר מיוסדת על ההנחה, שהוא אחד עם יהודה בן עלאן הטברני (הנוכר אצל החכמים הקראים לוי בן יפת ויהודה הדסי ובספר הדקדוק לר' דוד היווני, שהוציא לאור ש' פוננסקי [ברלין תרנ"ד]). על היהודי הזה העמידו: י"ל דוקס, קונטרס המסורת, טבינגן תר"ו, עמ' 1–2 הע' 1; א' גייגר, אוצר נחמד, ב (תר"ז), עמ' 157–158; ש' פינסקי, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' ק"ה–ק"ו.

77 אלוני 4, עמ' 36.

78 אלוני 5, עמ' 83.

ג. דברי המחבר האנונימי של קטע הגניזה על הרי"ש הטברנית מתאימים לעדותו של רב סעדיה גאון בפרק השני של פירושו על ספר יצירה⁷⁹ (נכתב בשנת 931), שכפילות המבטא של הרי"ש בפי בני טבריה מצויה רק בקריאת המקרא (כנגד בני בבל המקיימים אותה כפילות הן בדיבורם והן בקריאת המקרא שלהם⁸⁰), ואילו המובא ממחברתו של עב"י הנזיר (במכלול של רד"ק) נמצא מכוון לגמרי לשער 7 בדק"ט/בו"ש ('סימן ריש') ובאמת אינו אלא אחד מנוסחיו השונים של השער הזה. 'סימן ריש', הכלול בילקוטי דקדוק-המסורה שמן המזרח⁸¹, נתייחס אפוא בזמנים קדומים לעב"י; ואם אנו מקבלים שהיחוס הזה נכון הוא (ואין שום סיבה לפקפק בו), הרי שאין מקום, כאמור, לקרוא את שמו של עב"י על שרידי חיבור הגניזה דידן⁸². מחברת עלי בן יהודה הנזיר היא אפוא עדיין בחזקת חיבור אבוד.

79 מהדורת למברט (הע' 49 לעיל), עמ' 46; הטקסט של רס"ג ותרגומו מובאים אצל אלוני 5 (עמ' 94–95).
80 אלוני (שם, עמ' 83–84) עשה את עב"י למורו של רס"ג בדקדוק בתקופת שהותו של האחרון בטבריה (בשנים 915–920), וזאת על סמך האפשרות לזהות את עלי בן יהודה עם אבו כתיר יחיי בן זכריא הסופר הטברני, הנוכח אצל מסעדי (היסטוריון ערבי מן המאה העשירית) כמי שעסק בתרגום המקרא (ואולי גם בפירושו). אבל מדברי מסעדי ברור, שאבו כתיר היה מורו של רב סעדיה במלאכת התרגום, ואין מקום להפליג ולומר שהיה גם מורו בתחומי הבלשנות רק משום 'שהעוסק במקרא ותרגומו ובפירושו יעסוק גם בדקדוק וגם במסורה'. על-כורחונדח אלוני להשלים את הכתוב בפירושו של רס"ג לס' יצירה כדי להתאימו לדברי מורו (שם, עמ' 189), אבל באמת אין להשלמתו ('פי כלאמהם', היינו בדיבורם של הטברנים) שום יסוד. אגב יוער, כי הראשון שהציע לזהות את עב"י הנזיר עם אבו כתיר היה ש' פינסקר (הע' 76 לעיל), עמ' ה'.
81 מקורו של דק"ט/בו"ש שער 7 בילקוטי דקדוק-המסורה של כ"י לינגראד של המקרא משנת 1008 ושל כ"י קאהיר של המקרא משנת 1028, ובמחברת התיג'אן העברית (שאינה אלא חיבור לקטני).
82 קטע הגניזה מסתיים בהצעת המסיבות הפוניטיות של ההגיייה הכפולה של הרי"ש בקריאת המקרא (אלוני 5, עמ' 104 ש' 51–54).

ירמיהו מלחי

'נוסח אחר' של פירוש רש"י למסכת ברכות

במאמר זה נציע את הטענה, כי נוסח פירוש רש"י למסכת ברכות המצוי בידינו כיום, שהוא נוסח הדפוסים שבידינו¹, אינו הנוסח היחיד של פירוש רש"י, וכי לצד נוסח זה היו קיימים נוסחים אחרים במקומות השונים שבהם נתפשט פירוש רש"י (אפשר שכך הוא גם ביחס לפירוש רש"י לתלמוד כולו, אך הממצאים שבידי הם ממסכת ברכות בלבד). קשה לקבוע כמה נוסחאות כאלה היו לפירוש רש"י, אך במידה גבוהה של סבירות אפשר להצביע על שני אבות-נוסח, שאותם נכנה בהמשך 'הנוסח הצרפתי-אשכנזי' ו'הנוסח הספרדי-איטלקי'. להלן נשתדל לבסס את הטענה, בראיות מכריעות כי הסטנדרטיזציה של נוסח פירוש רש"י החלה רק כשהוחל בהדפסת התלמוד עם פירוש רש"י לצדו בסוף המאה החמש עשרה ובתחילת המאה השש-עשרה (דפוס שונצינו 1483 ואילך, ואחריו דפוס ונציה 1520 ואילך). קודם לכן, כשפירוש רש"י היה בכתב-יד (נפרדים ולא צמודים לטקסט התלמודי), משקפים כתב-היד ששרדו בידינו ממקומות שונים נוסחים שונים של פירוש רש"י. כשנדפס לראשונה פירוש רש"י צמוד לטקסט התלמודי, מטבע הדברים הוא נדפס באחד הנוסחים שהיו מצויים. המספר הגדול (יחסית!) של הספרים שנדפסו לעומת כתב-היד, וכן ההקלה הגדולה שבאה ללומדים, שמעתה יכולים היו ללמוד גמרא עם פירוש רש"י מתוך ספר אחד, גרמו שהסופרים הפסיקו כמעט להעתיק את כתב-היד. אלה הישנים הלכו וכלו מן העולם במשך השנים, ויחד עם אבדנם של כתב-היד אבדו לנו גם אותם נוסחים אחרים שהיו לפירוש רש"י.

הממצא הסטטיסטי

קודם שאנו עוברים לדיון מפורט ומלווה בדוגמאות, נציע כמה מספרים מאלפים כשלעצמם.

במסכת ברכות יש 3105 דיבורי רש"י — פסקאות קצרות שאנו רגילים לכתות 'דיבור המתחיל'. במסגרת עבודתי עברתי בזהירות על כל דיבורי רש"י המצויים במסכת ברכות. השוויתי את נוסח הדפוסים שבידינו עם הנוסח שבמקורות האחרים (שיפורטו להלן) ורשמתי את כל שינויי הנוסח, בין גדולים ובין קטנים, חוץ משינויים של חסרות ויתירות או חילוף של מ' בנ' וכדומה. סיכום ההשוואה: מתוך 3105 דיבורי רש"י למסכת ברכות יש שינוי נוסח

* מאמר זה מציג בצורה תמציתית ביותר כמה מן המסקנות העיקריות שבדיסרטציה שלי 'פירוש רש"י למסכת ברכות הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות' שהוגשה לסינאט של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, כסלו תשמ"ג, ושנעשתה בהדרכתו של מורי פרופ' ד' שפרבר. בהזמנות זו אני שב ומודה לו על עזרתו רבת-הערך.

1 הדפוסים המצויים בידינו כיום, כמעט כולם הם מהדורות-צילום מדפוס האלמנה והאחים ראם. וילנא תר"מ-תרמ"ו.

כלשהו ב-1372 מהם, לעומת המקורות האחרים. שינויי נוסח אלה, מהם שינויים 'קלים' כמו מלה חסרה או יתירה, או היפוך סדרן של מלים במשפט וכדומה; אך גם שינויים מהותיים כמו תוספת פירוש שני או שלישי, תוספת של משפטים שלמים או חלקי משפטים, תוספת של ראיות, דוגמאות וכו' ועד שינויים גמורים שבמקור האחר הפירוש שונה או אף סותר את הפירוש שבמקור הראשון (אם כי שינויים כאלה מעטים מאוד).

שני המספרים הללו הם, לעניות דעתי, רבי-משמעות כשלעצמם, כיוון שמהם עולה שכל דיבור שני או שלישי בפירוש רש"י אין אנו בטוחים בנוסחו, משום שיש בו יותר מנוסח אחד. היקף מספרי כזה, כשלעצמו, יש בו כדי להצביע על כך שאי-אפשר להתייחס לשאלת השינויים והחילופים כאל בעיה של טעויות בהעתקה, 'תיקוני סופרים', שיבושי כתיבה, השמטות, צנוורה וכדומה, אלא בעיה של 'נוסח אחר' לפנינו. בכך מתכוונים אנו לומר, כי כבר מן הימים הראשונים של הפצת פירושי רש"י בארצות השונות היו קיימים נוסחים חלוקים של הפירוש. להלן נצביע על העובדה כי כבר במאה השלוש עשרה, כמאה וחמישים שנה אחרי שהופץ פירושו של רש"י, יש מן הראשונים המצטטים את אותם דיבורי רש"י בשני נוסחים.

זאת ועוד. מן ההשוואה עם המקורות האחרים למדים אנו על קיומם של דיבורי רש"י חדשים המופיעים בנוסח אחד וחסרים לגמרי בנוסח האחר. כך למשל, מן המקורות האחרים ליקטתי כחמישים דיבורי רש"י החסרים בנוסח הדפוסים שלנו. וכן קיימת תופעה הפוכה, אם כי בהיקף קטן יותר: יש דיבורים המצויים בנוסח הדפוסים שלנו וחסרים בנוסחים האחרים. פירוט יבוא להלן.

חלק מן השינויים והחילופים מקורם במה שניתן לכנות 'טעויות של העתקה' ולא דווקא בקיומו של 'נוסח אחר'. במונח זה 'טעויות של העתקה' אנו משתמשים כאן במשמעותו הרחבה ביותר. חיבור רחב-היקף שכזה, שהופץ במהירות והגיע לארצות רבות שבהם ישבו יהודים שלמדו את התלמוד הבבלי, הועתק בכתיבת יד במשך מאות שנים. חיבור כזה, אי-אפשר שלא יפלו בהעתקתו טעויות הנופלות אגב כל העתקה, והן מסוגים שונים: שיבושי העתקה, חילופים בשל אותיות דומות או מלים דומות, השמטות, דילוגים משורה לשורה במלים דומות, פענוח לא נכון של קיצורים וראשי-תיבות, העתקה לא נכונה של מלות הלעז, פירושים שנכתבו בגליון ונכנסו לגוף הפירוש מדעת ושלא מדעת, 'תיקוני' מעתיקים ואף של מדפיסים שביקשו לתקן ונמצאו מקלקלים, תיקוני צנוורה חיצונית ואפילו צנוורה פנימית של היהודים עצמם. ואף-על-פי-כן עדיין טענתנו עומדת, שיש מספר מרובה של שינויים וחילופים שאי-אפשר להסבירם רק כ'טעויות של העתקה', וניתן לדבר על 'נוסחים' שונים של פירוש רש"י למסכת ברכות. שורשיהם של נוסחים אלו מגיעים עד לימים קדומים מאוד, סמוך מאוד לזמן שנתחבר והופץ הפירוש בכל תפוצות ישראל.

פירוט המקורות

בארבעה סוגים של מקורות השתמשתי להשוואה עם נוסח הדפוסים שבידינו: כתבי-יד, דפוסים ראשונים, מובאות מדברי רש"י שאצל הראשונים, ספרי הלקט.

1. כתבי-יד

במכון לתצלומי כתבי-יד שבבית-הספרים הלאומי בירושלים נמצאים מיקרופילמים של

שני כתבי־יד שלמים של פירוש רש"י למסכת ברכות ועוד שישה כתבי־יד הכוללים חלקים מפירוש רש"י לכמה דפים.
שני כתבי־יד הכוללים את כל פירוש רש"י הם:

- א. כ"י המוזיאון הבריטי מס' 409. כינויו כאן יהיה בקיצור: כ"י ל. בכתובה רבנית ספרדית, וזמנו המשוער: המאות 14–15.²
 - ב. כ"י הספריה הפלטינית בפרמה מס' 1309, ובקיצור: כ"י פ. בכתובה רבנית איטלקית, ואף הוא, לפי עדות מומחים, מן המאה ה־14 או ה־15. בכ"י זה רבה ההשפעה האיטלקית, ובייחוד ניכר הדבר במלות הלעז.
כתבי־יד הכוללים חלקים מפירוש רש"י הם:
 - ג. כ"י וטיקן. כולל את פירוש רש"י לברכות מדף ט"ו עד דף כ"ב. לפי עדות המומחים הוא כ"י איטלקי או ביזנטיני מן המאה ה־14 בערך. לפי הקולופון שבסופו היה כ"י זה רכושו של שבתי כהן מבני בלבו בקנדיאה.
 - ד. כ"י בודיליאנה (אוקספורד). כולל את פירוש רש"י מדף כ"ג עד דף ל"ד. זה קטע גניזה. אך שלא כמו רוב קטעי הגניזה, הוא כתוב בכתובה ביזנטינית ומקורו הוא, כנראה, מדרום איטליה וזמן כתיבתו המשוער הוא המאה ה־14.
 - ה. כ"י קיימברידג'. יש בו פירוש רש"י לדף אחד (נ' ע"ב ונ"א ע"א). קטע מאוחר (אחרי הדפוס) וכתוב בכתובה מזרחית. כיוון שהוא אחרי הדפוס אין ערך רב לנוסחיו וכן בשל קטנות הקטע.
 - ו. כ"י מילק (אוסטריה). כולל את פירוש רש"י מדף ל"ג עד דף ל"ו וכן מדף נ"א עד דף נ"ב. כ"י זה כתוב בכתובה אשכנזית (ניכרת בו ההשפעה הגותית בכתובה). אפשר שהוא אשכנזי ממש, אך אפשר גם שנכתב בצפון איטליה, מקום שאליו הגיעו סופרים אשכנזים. זמנו הוא המאה ה־14 בערך.
 - ז. כ"י הסמינר התיאולוגי ניו־יורק מס' 844. כולל את פירוש רש"י מדף ה' עד דף ז'. כתוב בכתובה מזרחית וזמנו, כנראה, המאה ה־16.
 - ח. כ"י הסמינר התיאולוגי ניו־יורק מס' 846. כולל את פירוש רש"י לברכות כ"ח–ל'. כתוב בכתב משיטא ספרדי וזמנו, כנראה, המאה ה־15.
- כתבי־יד הראשונים. כ"י ל וכו"י פ, הם כתבי־יד העיקריים שבידינו, וחלק הארי משינויי הנוסח שרשמתי הם בין שני כתבי־יד אלה לבין נוסח הדפוסים שלנו. והרי כמה פרטים על טיב הנוסח של שני כתבי־יד אלה ויחסם זה לזה.
- ניתן לכנות את נוסח פירוש רש"י של שני כתבי־יד אלה 'נוסח ספרדי־איטלקי'. בערך ב־800 דיבורי רש"י יש שינויי נוסח בין נוסח הדפוסים שבידינו לבין נוסח שני כתבי־יד אלה. כמעט תמיד מתאים נוסח זה עם המובאות של פירוש רש"י אצל הרי"ד, שהוא חכם איטלקי, ואף אצל חכמים בני ספרד, כמו ר' זכריה אגמאתי למשל. לעומת זאת, נוסח הדפוסים שבידינו מתאים בדרך־כלל עם המובאות של פירושי רש"י בתוספות, ב'תוספות ר' יהודה

2 המידע הנמסר כאן על כתבי־יד לקוח מן הקטלוגים של הספריות שבהם נמצאים כתבי־יד הללו, וכן מפיהם של אנשי המכון לתצלומי כתבי־יד העבריים בירושלים, ובייחוד מפי מר בנימין ריצ'לר, סגן מנהל המכון. תודתי נתונה לו בזה על עזרתו.

שירליאון' באור זרוע ואצל חכמים אחרים בני צרפת ואשכנז³. חובה לציין, כי נוסח פירוש רש"י במקורות הספרדיים ממש (נוסח דפוס ספרד ונוסח פירוש רש"י כפי שהוא בעין יעקב דפוס ראשון), שעליהם ידובר להלן, רחוק מן הנוסח שלנו עוד יותר מאשר נוסח שני כתב-יד אלה. אף-על-פי-כן, חלק ניכר מן הנוסחים שבמקורות הספרדיים מופיע גם בשני כתב-יד אלה.

עוד שתי הערות באשר לטיב היחס בין שני כתב-היד הללו לבין עצמם:

א. בעיקרו של דבר, נוסח שני כתב-היד הוא נוסח אחד. קביעה זו נסמכת לא רק על מאות המקרים שבהם יש בשניהם נוסח השונה מנוסח הדפוסים שלנו, אלא שרשמתי 63 מקרים שבהם יש בשני כתב-היד תופעה של 'טעויות משותפות', דבר המראה ששניהם שאבו ממקור קדום משותף או שהאחד העתיק מחברו גם את טעויותיו. והרי דוגמאות לתופעה של 'טעויות משותפות':

(1) דף נ"ב ע"א, ד"ה ור' יהושע היא: נוסח שלנו: בבבא מציעא בתנורו של עכנאי בפרק הזהב; נוסח כ"י ל פ: בבבא מציעא בתנורו של עכנאי בהשוכר את הפועלים.

(2) דף נ"ו ע"א, ד"ה מרישיה: נוסח שלנו: זרע רב תוציא השדה (דברים כ"ח, ל"ח); נוסח כ"י ל פ: זרע רב תזרע השדה.

(3) דף נ"ח ע"א, ד"ה לכל לראש להיות לראש: נוסח שלנו: לכל הקם להיות לראש; דפוס ספרד: לכל הקמים להיות לראש. כ"י ל פ: לכל המקים להיות לראש.

ב. אף-על-פי ששניהם מייצגים נוסח שהוא בעיקרו אחד, הרי כ"י ל מייצג ביתר נאמנות את הנוסח הזה. כ"י פ דרכו שהוא משתמש בשני מקורות. הוא רגיל לצרף שני נוסחים ולהרכיב משניהם יחד נוסח אחד. רשמתי 82 דוגמאות כאלה ובחלק מהן ההרכבה היא מלאכותית, ולפעמים הרכיב גם שני נוסחים שאינם יכולים לדור בכפיפה אחת. והרי דוגמאות לתופעה של שימוש בשני נוסחים וצירופם:

(4) דף נ"ו ע"א, ד"ה ושבו לך: נוסח שלנו: ישללך בשבי; כ"י ל: יוליכך בשבי; כ"י פ: ישללך ויוליכך בשבי.

(5) דף ס"ג ע"א, ד"ה סיני: נוסח שלנו: היו קורין לרב יוסף שהיה בקי בברייתות הרבה; כ"י ל: היו קורין לרב יוסף שהיה בקי במשניות הרבה; כ"י פ: היו קורין לרב יוסף שהיה בקי בברייתות ובמשניות הרבה.

(6) דף י"ג ע"א, ד"ה שרי: נוסח שלנו: לשון יחיד משמע שרתי; כ"י ל: משמע לשון יחיד; כ"י פ: משמע לשון יחיד משמע שרתי.

(7) דף כ"ט ע"א, ד"ה ישפטו: נוסח שלנו: כנגד צדקה ומשפט; כ"י ל: כנגד השיבה שופטינו; כ"י פ: כנגד השיבה שופטינו כנגד צדקה ומשפט.

(8) דף כ"ו ע"א, ד"ה לותיקין: נוסח שלנו: המקדימין למצוות וכו' מקדימין לאחר הנץ החמה; כ"י ל: המקדימין למצוות וכו' מקדימין קודם הנץ החמה; כ"י פ: המקדימין למצוות וכו' מקדימין אחר קודם הנץ החמה.

תופעה זו, כשלעצמה, יש בה כדי להוכיח כי שני נוסחים היו לפני סופר קדמון זה, שהרי עובדה היא שבמקומות אלו טרח להציג את שניהם.

3 לצורך השוואה כזאת יש להשתמש בדבריהם של אותם חכמים הרגילים לצטט את דברי רש"י בלשונו ממש. זאת הסיבה שמכל הראשונים נמסרו כאן שמותיהם של אלו בלבד. על בעיה זו — הקושי להבחין מי מן הראשונים מצטט מדברי רש"י ממש ומי מוסר את פירושי רש"י בלשונו הוא — ראה להלן.

2. דפוסים ראשונים

את אלה נחלק לשניים: דפוסי איטליה; דפוסי ספרד.

א. דפוסי איטליה

דפוסי איטליה הקדומים שניים הם, כידוע:

1. דפוס שונצינו משנת גמר"א-1483; 2. דפוס ונציה משנת ר"פ-1520.

יסודם של נוסחי הדפוסים שלנו הוא בדפוסי שונצינו וונציה. ומשום כך, ברוב המקריע של המקרים שבהם יש חילופי נוסח בין המקורות השונים, נוסחי הדפוסים שלנו מתאימים עם אלה של דפוסי שונצינו וונציה. לכן, כשאנו מדברים על 'נוסח שלנו', הרי הוא בעצם נוסח דפוסים אלה, בשינויים קטנים.

שני דפוסים אלה תוארו בכשרון רב על-ידי הרב נ"נ רבינוביץ במאמר על הדפסת התלמוד שלו. מסקנותיו ידועות ומפורסמות (כולל זו שסדר הדפים בדפוסים שלנו נקבע על-פי דפוס ונציה, וכי מספר הדפים וסדרם בדפוס שונצינו שונה) ולכן אין צורך לחזור עליהן כאן. נזכיר רק כמה ממצאים הנוגעים לענייננו.

ראשית, מדפיסי דפוס ונציה הגיהו את דפוסם והכניסו בו נוסחים מדפוס שונצינו. על כך יש לנו עדות ישירה מפי המדפיס בשונצינו, ר' גרשום עצמו, שבהקדמתו לספר המכול (קושטא רצ"ג) התלונן מרה על כך.

שנית, בשניהם קיימת התופעה של 'טעויות משותפות' בגמרא, וגם בדברי רש"י, וזה מוכיח ששניהם שאבו ממקור אחד משותף, או שמדפיסי ונציה העתיקו גם את הטעויות של דפוס שונצינו. מכל-מקום, שניהם מייצגים אפוא נוסח שהוא אחד.

והרי דוגמאות לתופעה של טעויות משותפות בדפוסי שונצינו וונציה:

(9) דף נ' ע"א, ד"ה אלא לאו ש"מ: מסברא היא שטוב לו לאדם וכו'; וצ"ל: מסתברא

היא.

(10) דף נ"ב ע"ב, ד"ה תוכו ואגנו: וכן מפורש בברכות; וצ"ל: בבכורות.

(11) דף נ"ח ע"ב, ד"ה נפל ליה בתלא: שנפל לו מעשה תל; וצ"ל: ונעשה תל.

(12) דף ס"ג ע"א, ד"ה והלא עקיבא בן יוסף: בפרק בתרא האשה שהלכה בעלה וצרתה;

וצ"ל: שהלך בעלה.

(13) דף ס"ג ע"ב, ד"ה חנניה: אחי ר' יהושע; וצ"ל: בן אחי ר' יהושע.

אמנם, רבות מטעויות אלו תוקנו במשך הדורות ובדפוסים שלנו הנוסח כהוגן, אך יש גם

טעויות שלא תוקנו ונשארו כך גם בדפוסינו, כגון:

(14) דף י"א ע"ב, ד"ה לתלמוד: והכי מוכחא מילתא בפסח שני; וצ"ל: בפ' (=בפרק).

(15) דף י"ח ע"ב, ד"ה ברד מלקה: שעתיד ברד ליפול סמוך לרביעה ראשונה; וצ"ל:

שניה. ולבסוף, נציין עוד ממצא שלישי חשוב. כבר העיר רבינוביץ כי מהדורת דפוס שונצינו, על אף היותה מלאה שיבושים, מכל-מקום עדיין אנו מוצאים בה 'גירסאות ישרות ואמיתיות אשר נשתבשו בדפוסים שנדפסו אחריו בשגגה או בזדון, שבקשו לתקן וקלקלו'. רבינוביץ מביא דוגמאות רבות הנוגעות לנוסח התלמוד. נוסיף על דבריו כמה דוגמאות הנוגעות לפירוש רש"י:

(16) דף כ"ה ע"ב, ד"ה והרי לבו רואה את הערוה: נוסח שלנו: קס"ד כל אבר שאין

דרכו לראות את הערוה [ורואה] אותו בשעה שקורא; שונצינו: קס"ד כל אבר שאין דרכו

לראות את הערוה ורואה אותו בשעה שקורא; ונציה: קס"ד כל אבר שאין דרכו לראות את

הערוה אותו בשעה שקורא.

(17) דף נ"ו ע"א, ד"ה אתתך מתה: נוסח שלנו וונציה: השומרת את הבית; שונצינו וכן בכתב-היד: השומרת את הבית כדלת זו הנועלת את הבית.

(18) דף ס"ג ע"ב, ד"ה ומיץ אף: דפוסים שלנו וונציה: המוצץ כעס רבו וסובלו יוציא הלכות דם לעומתם; שונצינו וכן כתב-היד ודפוס ספרד: המוצץ כעס רבו וסובלו יוציא הלכות דם לאמיתם.

(19) דף ב' ע"א וע"ב: בגמרא: אמר מר: משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן וכו' ליתני משעת צאת הכוכבים! מילתא אנב אורחא קמ"ל דכפרא לא מעכבא כדתניא ובא השמש וטהר וכו' ואין כפרתו מעכבתו לאכול בתרומה.

וממאי דהאי 'ובא השמש' ביאת השמש והאי 'וטהר' טהר יומא, דילמא ביאת אורו הוא ומאי 'וטהר' טהר גברא.

בדפוסים שלנו ובדפוס ונציה יש בפירש"י על קטע זה שני דיבורים: ד"ה משעת צאת הכוכבים: שהיא גמר ביאת השמש כדילף לקמן; ד"ה דילמא ביאת אורו: שיאור השמש ביום השמיני ויטהר האיש עצמו בהבאת קרבנותיו. אך בדפוס שונצינו (וכן בכתב-היד) יש ארבעה דיבורים נוספים לקטע זה, שנשמטו בכל הדפוסים הבאים:

ד"ה כפרה לא מעכבא: טומאה שטהרתה תלויה בקרבן כגון זב וזבה ויולדת ומצורע אין כפרתן מעכבתן אלא משיבוא השמש ללילה שיביא קרבנו למחרת מיד מותר לאכול בתרומה. ד"ה ובא השמש וטהר: ואחר יאכל מן הקדשים מוקמין להאי קרא באכילת תרומה במס' יבמות פרק הערל.

ד"ה ביאת שמשו: שקיעת החמה (דיבור זה, כלשוננו, ציטט ר' יהודה שירליאון בשם רש"י).

ד"ה ומאי וטהר טהר יומא: והכי קאמר קרא לכשתשקע החמה ויפנה היום וטהר מן תוך חללו של עולם ששקעה לגמרי דהיינו צאת הכוכבים לפי שזמן שקיעת אורה ארוך מהלך ה' מילין כדאמרינן בפסחים ואחר יאכל מן הקדשים.

ב. דפוס ספרד

כוונתנו לאותם דפים, קטעי דפים ושרידי דפים שהוציא-לאור פרופ' ח"ז דימיטרובסקי, בקובץ שרידי בבלי. דפים אלה שייכים לשני דפוסים: דפוס גואדלחארה בספרד ודפוס פארה בפורטוגל.

למסכת ברכות יש בקובץ זה 65 דפים של גמרא עם רש"י, אך חלק מהם דפים כפולים. דפים אלה מקבילים ל-23 דפים וקטעי דפים שבדפוסים שלנו, וליתר הדפים אין דפים מקבילים בדפוס ספרד. ב'מבוא ביבליוגרפיה-הסטורי' שהקדים פרופ' דימיטרובסקי לשרידי בבלי דן הוא בין היתר, על מסורת הנוסח של ספרי ספרד. מסקנתו העיקרית היא, כי דבריהם של הראשונים שבפיהם שגורים מטבעות-לשון כמו 'ספרי ספרד' או 'נוסחאות ישנות ספרדיות', מקבילים אישור מלא מן הקובץ הזה. והוא מסכם ואומר, כי 'ספרי ספרד מהווים יחידה בעלת מסורת נוסחית עצמאית, שהשוני שלה אינו נובע ממעשה ידיהם של מעתיקים אלא שהוא תלוי במקור עתיק, עומד בפני עצמו' (עמ' 12).

למסקנה דומה אפשר להגיע ביחס לנוסחי רש"י שבספרי ספרד, לאחר השוואה מדוקדקת בין נוסח רש"י שבדפוסים אלה לבין הנוסח שבדפוסים שלנו ונוסח כתב-היד. הנוסחים של רש"י בדפוס ספרד שונים מנוסח רש"י שבדפוסים שלנו במידה מרובה יותר מכל המקורות האחרים. השינויים הם גם בדיבורים שלמים, היתירים או חסרים ביחס לנוסח שלנו, וגם

בהוספות או השמטות של חלקים מהדיבורים הקיימים בנוסח שלנו. והרי נתונים אחדים:
דיבורי רש"י הנמצאים בדפוס ספרד וחסרים בנוסח שלנו — 27
דיבורי רש"י הנמצאים בנוסח שלנו וחסרים בדפוס ספרד — 4
דיבורי רש"י הנמצאים בנוסח שלנו ושיש בהם שינויים בדפוס ספרד (הוספות, השמטות
וכו') — 45

והרי דוגמאות לדיבורים בדפוס ספרד שאינם בנוסח שלנו:
(20) דף ח' ע"א: תניא נמי הכי: ר' נתן אומר מניין שאין הקב"ה מואס בתפילתן של רבים
שנאמר הן אל כביר לא ימאס וכתיב פדה בשלום נפשי מקרב לי וגו' אמר הקב"ה כל העוסק
בתורה ובגמילות חסדים ומתפלל עם הציבור מעלה אני עליו וכו' אמר ריש לקיש: כל מי
שיש לו ביהכ"נ בעירו ואינו נכנס שם להתפלל נקרא שכן רע שנאמר כה אמר ה' על כל
שכיני הרעים וכו'.

רש"י בנוסח שלנו על קטעים אלה — לא פירש.
אך בדפוס פארה יש שני דיבורי רש"י: ד"ה ומתפלל עם הציבור: דכתיב כי ברבים היו
עמדי.

ד"ה על כל שכיני הרעים: היאך אפשר להיות שכן רע לקב"ה אלא אי זה שכן רע שאינו
בא להתראות בבית שכינתו.

(21) דף ס"ג ע"ב: אמרי דבי ר' ינאי: מאי דכתיב כי מיץ חלב יוציא חמאה ומיץ אף
יוציא דם וכו' ומיץ אף יוציא דם כל תלמיד שכועס עליו רבו פעם ראשונה ושותק זוכה
להבחין בין דם טמא לדם טהור. ומיץ אפיים יוציא ריב כל תלמיד שכועס עליו רבו פעם
ראשונה ושניה ושותק זוכה להבחין בין דיני ממונות לדיני נפשות.
רש"י בנוסח שלנו — לא פירש.

אך בדפוס גואדלחארה: ד"ה ומיץ אפיים: שדוחה שני כעסים ששותק פעם ראשונה
ושניה.

ד"ה אפיים: תרי משמע.

ד"ה יוציא ריב: שיבחין בין דיני ממונות לדיני נפשות.

ודיבורים אלו נמצאים גם בעין יעקב.

והנה דוגמאות של דיבורים שבדפוס ספרד יש בהם תוספות לעומת הנוסח שלנו:

(22) דף ח' ע"א: ד"ה כפיטורי בפי ושט: ים אוקינוס יש בו מקומות שאינו מקבל ברזל
ומחברין לוחי הספינה ע"י חבלים ועקלים שתוחבין בנקבים ותוקעין אותן בדוחק לפי שהן
גסין במידת הנקב.

<וכשמפרקין זו מזו מוציאים אותן בדוחק כך יציאת הנשמה מן הגוף במיתת אסכרה>.

(23) דף ס"א ע"א: ד"ה ואי איכא פיתחא אחרינא: אין כאן בזוי דמאן דחזי סבר
בפיתחא אחרינא ליעול <חוץ לביהכ"נ קארי ליה אחורי>.

והנה דוגמה של דיבור בדפוס ספרד שיש בו השמטות לעומת הנוסח שלנו:

(24) דף ח' ע"א: ד"ה שיעור שני פתחים:

רוחב {כנס לפנים שלא ישב סמוך לפתח דנראה עליו כמשוי עיכוב ביהכ"נ ויהיה מזומן
סמוך לפתח לצאת}.

ובמיוחד מצויה התופעה שבדפוס ספרד יש פירוש נוסף באותו דיבור, פירוש שאין אנו
מוצאים בנוסח הדפוסים שלנו, כגון:

(25) דף ס"א ע"א: ד"ה יביע:

<כשהשמן מביא מסריח ונותן קול כשהוא מביע כמו יביע אומר כך שמעתי, (בע"י: פ"א) יביע> לשון אבעבועות כל משקה סרוח מעלה רתיחה ואבעבועות.

ונסיים בקביעת היחס בין נוסח דפוסי ספרד לבין שאר המקורות שבידינו. הממצאים שבידינו מראים, כי נוסחי רש"י הקרובים ביותר לנוסח דפוסי ספרד הם הנוסחים בעין יעקב.⁴ כמעט תמיד, כשיש בעין יעקב נוסח מיוחד שאין כמותו בנוסחים האחרים, נמצא אותו נוסח גם בדפוסי ספרד. לעומת זאת, רוב הנוסחים שבדפוסי ספרד נמצא אותם גם בעין יעקב אך לא את כולם. יש נוסחים בדפוסי ספרד שלא העתיקם בעל עין יעקב.

דמיון ניכר מאוד, קיים בין נוסחי דפוסי ספרד לבין נוסח שני כתבי-היד העיקריים, כ"י ל פ. מן ההשוואה המספרית עולה, כי בשלושים ותשעה מקרים שבהם חלוקים נוסחי כתבי-היד עם הנוסח שלנו, מתאים נוסח ספרי ספרד עם נוסח כתבי-היד. ואילו בארבעה מקרים בלבד מסכימים דפוסי ספרד עם הנוסח שלנו, כשזה עומד בניגוד לנוסח כתבי-היד.

3. מובאות מדברי רש"י הנמצאות בדברי הראשונים

מקור חשוב ביותר לחקר נוסח רש"י הוא מובאות מדבריו הנמצאות בדברי הראשונים. מובאות כאלה, יש שהן מובאות בשמו המפורש של רש"י בכינויים שונים (רש"י, ר"ש, רבינו שלמה, רבינו שלמה צרפתי), או בכינוי (המורה, למשל), או בסתם, עם ציון 'פירוש' לפניו, ולפעמים מובאים דברי רש"י בלי שום ציון לפניו או אחריו.

מן המובאות האלו יש ללמוד מה היה נוסח הפירוש במקור שלפיו הובאו, כלומר קודם שחלו בו השינויים המאוחרים. דרך אגב, ובלי קשר לבעיית ה'נוסח האחר' שברש"י, יש להעיר כי ההשוואה בין נוסח רש"י שלפנינו לבין המובאות מדבריו בספרי הראשונים מלמדת כי במקומות הרבה דיבורי רש"י היו הרבה יותר קצרים וכנראה שבתקופות מאוחרות יותר נוספו בהם חלקים נוספים. במיוחד אמורים הדברים ביחס לתוספות שבסופי הדיבורים, או תוספות שיש בהן משא-ומתן, קושיות ותירוצים וכו'. והרי דוגמה לדיבור כזה:

(26) דף מ"ז ע"א: גמרא: אין עונין לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה. וברש"י, ד"ה יתומה, לפי הנוסח שלנו: שלא שמע הברכה אלא שמע שעונין אמן, והא דאמרינן בהחליל שבאלכסנדריה של מצרים היו מניפין בסודרין כשהגיע עת לענות אמן אלמא לא שמעי וקא ענו? הנהו מידע ידעי שהם עונים אחר ברכה ועל איזה ברכה הם עונים אלא שלא היו שומעין את הכל.

ואילו התוספות, אור זרוע, ור' זכריה אגמאתי ציטטו דיבור רש"י זה רק עד 'והא דאמרינן', כלומר בלי הקושיא והתירוק. ר' יהודה שירליאון הביא את הקושיא והתירוק בשם רבנו שמואל (רשב"ם). אלא שבשימוש באותן מובאות יש הגבלות:

מנהגם של הראשונים בהבאת דברי רש"י אינו אחיד. יש המביאים את דבריו לפרקים ובדרך עראי, ויש העושים זאת בדרך קבע. ובעיקר, יש מהם הרגילים לצטט את פירוש רש"י בלשונו ממש, ויש המוסרים בלשונם הם את פירושו (וכמובן גם מלות הקדמה כמו 'פירש רש"י וכדומה, אינן ערובה כלל שבהמשך יבואו דברי רש"י ממש). ולכן, בכל מקרה שאנו משתמשים במובאה שכזאת עלינו להיות בטוחים שמובאה ממש לפנינו ולא פרפרזה.

4 לצורך השוואה זו יש להשתמש רק בעין יעקב דפוס ראשון. בדפוסים הבאים של ספר זה 'תוקנן' הנוסחים, ודברי רש"י שהעתיק הותאמו לנוסח הדפוסים.

ולפעמים, משפט אחד, תחילתו הוא ציטוט דברי רש"י והמשכו דברי החכם המצטט או להיפך.

כמידת הקרבה, בזמן ובמקום, של החכם המצטט, כן גדולה התועלת שיכולים אנו להפיק מציטוטו. כי אם נמצא חכם הרחוק מזמנו וממקומו של רש"י שציטט את דבריו יש לשאול שמא נוסח רש"י שציטט עבר כבר גלגולים והתפתחות ששינוהו מכפי שהיה.

כל האמור לעיל מחייב זהירות גדולה כשאנו משתמשים, לשם קביעת הנוסח, במובאה של רש"י באחד מספרי הראשונים. כל מובאה של דברי רש"י שבה דברים שונים ממה שכתוב בנוסח שלפנינו, חייבת להסתייע בעדות נוספת, או בכתיבה יד או בדפוסים הישנים, או מדבריהם של ראשונים אחרים. כך הוא גם אם אנו משוכנעים שציטוט מדויק של דברי רש"י לפנינו, וכל שכן כשאין אנו בטוחים בכך.

חשיבות מיוחדת לדברי רש"י המובאים בתוספות שלנו ובתוספות ר' יהודה ב"ר יצחק שירליאון, שתוספותיו הן הבסיס לתוספות שלנו⁵ והוא עצמו מתייחס במישרין על משפחתו של רש"י (זקנו, ר' יהודה ב"ר יום טוב, היה נכד הריב"ן, חתנו של רש"י ור' יהודה שירליאון עצמו היה תלמידו של ר"י הזקן). אלא שתוספות וכן תוספות ר' יהודה שירליאון אינם מביאים את רש"י באופן קבוע אלא לפרקים, במקום שיש להם להעיר על פירושו.

לעומת זאת, בדיקתנו העלתה כי שניים מן הראשונים שחיו בקרבת זמן לרש"י רגילים להביא קטעים שלמים משל רש"י על הסדר, ולפעמים לסוגיות שלמות דיבור אחר דיבור, והם ר' ישעיה דטראני הזקן ור' יצחק ב"ר משה מנינה בעל אור זרוע. שניהם חיו בערך באותה תקופה — מחציתה הראשונה של המאה ה-13, כמאה וחמישים שנה אחרי חיבור פירושו של רש"י. הרי"ד רגיל להציע את סוגיית הגמרא ואת פירושה. כמעט תמיד זהה פירושו לשל רש"י שהרי"ד מצטטו בלשונו ממש, ורק במיעוט המקרים הוא מקדים לו את הציון 'פי' המורה (וזאת כשבדעתו להציע פירוש מנוגד). עוד יותר עיקבי בעניין זה הוא ר' יצחק מוינה בספרו אור זרוע. לא זו בלבד שכמעט לכל פסקה מציע הוא את סוגיית הגמרא עם פירוש רש"י, אלא שפעמים הרבה מעתיק הוא את פירושי רש"י לסוגיא שלמה, דיבור אחר דיבור. ניכר הדבר שהוא ממש מעתיק את פירוש רש"י כפי שעמד לפניו. זאת ועוד, חשיבות מיוחדת להעתיקותיו של בעל אור זרוע, כיוון שהיו בידו פירושי רש"י בכתיבת ידו ממש⁶.

והנה מתברר כי כבר בתקופה קדומה כזאת יש התפלגות של שני ענפי נוסח בפירוש רש"י. באור זרוע משתקף הנוסח שהיווה מאוחר יותר את הנוסח שקראנו לו 'הנוסח שלנו', ואילו בפסקי הרי"ד בא לידי ביטוי הנוסח של כ"י ל פ. והרי כמה מספרים:

בשלושים ואחד מקרים כשנוסח ל פ חלוק על הנוסח שלנו — רי"ד מעתיק כנוסח כה"י ולעומת זאת, רק בשני מקרים כשנוסח ל פ חלוק על הנוסח שלנו, רי"ד מעתיק כנוסח שלנו. יחס זה מדבר בעד עצמו ומצביע על הקרבה בין נוסח כתבי-היד לנוסח הרי"ד. לעומת

5 על-פי א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה חדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 600.

6 וכך הוא כותב, אור זרוע, חלק א' סימן ס"א: 'כי ראיתי בפירושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה שלכתחילה כתב: "ואין כאן לא נטילה ולא טבילה, נטילה דלא מכח גברא קא אתו וטבילה נמי בשאובין ליתא" ומחק "שאובין" וכתב למעלה על "שאובין" ביני חיטי "בצינור" ועשה על חיבת "ליתא" ציון כזה 0 וכתב על הגליון "שאין כאן "שיעור" ועוד היתה חיבה אחת כתובה אצל "שיעור" ומחק ולא יכולתי לראות מהו וסבור אני שהיה כתוב: "מקוה".'

זאת, בספר אור זרוע התמונה ברורה פחות:
מספר המקרים שבהם מעתיק בעל אור זרוע כנוסח כתב־היד כשזה מנוגד לנוסח שלנו, שווה, בערך, למספר המקרים שבהם הוא מעתיק כנוסח שלנו, כשזה מנוגד לנוסח כתב־היד. ולכן, אין בידינו ראיה על היחס בין הנוסח שלנו לנוסח אור זרוע מן הממצא הסטטיסטי גרידא.

אלא שההנחה שיש קרבה בין הנוסח שלנו לנוסח אור זרוע נשענת על רגלי עצמה וניתן להוכיחה מעיון והשוואה בדיבורי רש"י עצמו.
במקום אחד שולל בעל אור זרוע נוסח מסוים ברש"י, אך דווקא נוסח זה הוא נוסח רש"י לפי כתב־היד:

(27) דף מ"ט ע"א, ד"ה תחילה וסוף:

דפוסים שלנו: נודה ה' אלוהינו ועל כולם ה' אלוהינו אנו מודים לך.

שונצינו־ונציה: נודך ה' אלוהינו וכו'.

כ"י ל פ: נודה לך ה' אלוהינו וכו'.

אור זרוע (סימן קצ"ט): ואינו אומר נודה לך אלא נודה כמש"כ רש"י.

במקום אחר מצינו דיבור רש"י, שבנוסח שלנו יש בו פירוש אחד ובנוסח כתב־היד שני פירושים, ובעל אור זרוע העתיקו כנוסח שלנו:

(28) דף י"ג ע"א, ד"ה ש"מ מצוות צריכות כוונה:

נוסח שלנו ואו"ז: שיהא מתכוון וכו' ותקשה לרבה דאמר במס' ר"ה התוקע לשיר יצא אך כ"י ל פ: שיהא מתכוון וכו' ותקשה לרבה דאמר במס' ר"ה התוקע לשיר יצא > פ"א לשיד להברית השד'.

וכן, כשיש חילוף של ביטויים מקבילים, נוסח אור זרוע שווה לנוסח שלנו, כגון:

(29) דף נ' ע"א, ד"ה שמע ריש גלותא:

נוסח שלנו ואור זרוע: וישמע ריש גלותא ויחרה לו וכו' (או"ז: ויחר); ובכ"י ל פ: וישמע ריש גלותא ויכעוס וכו'.

וכן מצינו שבמקום שנוסח רש"י מורה על נוסח התלמוד שהיה לפניו, גם שם או"ז מעתיק כנוסח שלנו.

(30) דף מ"ז ע"ב, ד"ה שני ת"ח:

דפוס שונצינו: שני ת"ח המחודדין זא"ז בבית הכנסת ההלכה מצטרפת להיות שלשה.

אור זרוע: שני ת"ח המחודדין זא"ז בבית הכנסת ההלכה מצטרפת להיות שלישית.

אך ר"ד: שני ת"ח המחודדין זא"ז בהלכה מצטרפין פי' ההלכה מצטרפת להיות שלישית.

וכן כ"י ל: שני ת"ח המחודדין זא"ז ההלכה מצטרפת להיות שלישית.

ולעומת כל זה, יש מקרים בולטים שבהם נוסח הרי"ד מתאים לנוסח כתב־היד. כך הוא במקום שיש סתירה בין שני נוסחים בדברי רש"י, מעתיק רי"ד כנוסח כ"י ל, כגון:

(31) דף כ"ז ע"א, ד"ה לוותיקין:

נוסח שלנו: המקדימין למצוות וכו' מקדימין לאחר הנץ החמה.

כ"י ל: המקדימין למצוות וכו' מקדימין קודם הנץ החמה.

רי"ד: לוותיקין פי' חסידים שהיו מקדימין וכו' וקורין ק"ש לפני הנץ החמה.

וכן כשיש תוספות בדיבורים (לעומת הנוסח שלנו), בין שיש בהן גורם חדש ובין שאין בהן. כשיש בהן גורם חדש, כגון:

(32) דף ט' ע"ב, ד"ה בין תכלת שבה ללבן שבה:

גיזת צמר שצבעה לבן ויש בה מקומות שלא עלה שם הצבע יפה, >ולבן לאו דוקא אלא קרוב ללבן<.

וכך בדיוק במלים אלו כותב הרי"ד: פי' המורה (=רש"י) גיזת צמר שצבעה לבן וכו' הצבע יפה ולא לבן דוקא אלא קרוב ללבן.

וכך גם כשאין בתוספת גורם חדש:

(33) דף כ"א ע"ב, ד"ה רב הונא סבר:

כ"י ו' פ: יחיד וכו' והוא אינו כורע >אתי לידי חשד< ונראה ככופר.

והרי"ד העתיק כנוסח כתב־היד.

וכן שימושי לשון מיוחדים, הנמצאים בכתב־היד, נמצאים גם אצל הרי"ד.

(34) דף י"א ע"א, ד"ה ובלכתך בדרך פרט לחתן:

נוסח שלנו: וואע"ג דחתן נמי וכו' וממעטין מיניה עוסק במלאכת מצוה. כ"י ל פ:

דחתן נמי וכו' מיסתיך אי ממעטת מצוה עוסק במלאכת מצוה. והמלה 'מיסתיך' גם בהעתקת הרי"ד.

(35) דף ס' ע"א, ד"ה שלא יהיה סנדל:

שוניצנו־ונציה: שלא תתעבר וכו' ויהיה פוחת צורתו אלא שנרצם. ובכ"י ל פ: פוחס

(במקום 'פוחת'), וכן גם בהעתקת הרי"ד.

כל הדוגמאות הללו מצביעות על כך שיש דמיון רב בין הנוסח שלנו לנוסח או"ז ומצד שני

נוסח כ"י ל פ דומה מאוד לנוסח הרי"ד.

ולבסוף, דוגמה שלדעתנו ניתן לראות בה דוגמה מכריעה. אנו מציגים כאן דיבור שבנוסחו

חלוקים הנוסח שלנו ונוסח כתב־היד. והנה מצינו שאו"ז העתיק את הדיבור כנוסח שלנו,

ואילו הרי"ד העתיקו כנוסח כתב־היד.

(36) דף י"ב ע"ב:

נוסח כ"י ל פ

נוסח שלנו

ד"ה זקיף כחיויא:

ד"ה זקיף כחיויא:

הנחש הזה כשהוא זוקף עצמו

בנחת ראשו תחילה ואח"כ גופו

מגביה ראשו תחילה וזוקף מעט מעט

שלא תראה כריעתו עליו כמשוי

כן כשהוא זוקף זוקף בנחת ראשו תחילה

ד"ה כחיויא:

ואח"כ גופו שלא ליראות כריעתו

כנחש הזה כשהוא זוקף עצמו

עליו כמשוי.

מגביה הראש תחילה וזוקף מעט מעט.

אור זרוע מעתיק דיבור זה כנוסח שלנו (תחילה תיאור זקיפתו של האיש ורק לבסוף המשל

המתאר את זקיפתו של הנחש) ורי"ד העתיקו כנוסח ההפוך שבכתב־היד.

4. ספרי הלקט

כוונתנו לשני הספרים עין יעקב ורש"י על רי"ף, שהם מכילים מאמרים מלוקטים מדברי

הגמרא ומדברי רש"י שנלקטו לפי צורכו של המלקט (בעין יעקב נלקטו קטעי גמרא עם

רש"י באגדה, וברש"י על רי"ף — קטעי רש"י על מאמרי הגמרא שהביא הרי"ף בהלכה).

הממצאים ביחס לרש"י על רי"ף אינם חד־משמעיים, מפני שהמסדר קיצר מאוד את

דיבורי רש"י והאריכם כרצונו ורבים מן הדיבורים מסר בלשונו שלו ולכן אין לסמוך עליו כמקור לעצמו. אמנם כמה דיבורי רש"י מסר המסדר במטבעות-לשון מיוחדים שאנו מוצאים אותם בנוסח כ"י ל פ, אך מכל-מקום החומר מועט מדי כדי להחליט בבירור על זיקתו לאחד מענפי הנוסח.

לעומת זאת, הממצאים ביחס לעין יעקב ברורים הרבה יותר. כידוע, חיבר ר' יעקב אבן חביב את ספרו עין יעקב בסלוניקי בשנת רע"ו (1516) לאחר שהגיע שמה מספרד אחרי הגירוש, דרך פורטוגל.

לפי רקעו של האיש ומקום גידולו אפשר לצפות כי הנוסח שבידו, הן בגמרא והן ברש"י, הוא נוסח דפוסי ספרד. ואכן כך הוא הדבר. נוסח עין יעקב קרוב מאוד לנוסח דפוסי ספרד, כפי שנדגים להלן.

מפרק תשיעי של ברכות, שרובו דברי אגדה, הובאו קטעים גדולים בספר עין יעקב, הן מן הגמרא והן מרש"י, ונתמזל מזלנו ויש בידינו דפים לא מעטים מדפוסי ספרד של פרק זה. ואלה הממצאים מפרק תשיעי:

בעשרים ושניים מקרים, שבהם נוסח דפוסי ספרד חלוק על הנוסח שלנו — נוסח עין יעקב כנוסח דפוסי ספרד. רק בשלושה מקרים נוסח רש"י שבספרי ספרד לא מתאים עם זה שבעין יעקב. אך חובה לציין, כי לא כל הנוסחים הנמצאים בדפוסי ספרד נמצאים גם בעין יעקב, וחלק מהם, בייחוד אלה הכוללים פירוש חדש ושונה בסוגיא, חסרים. והרי דוגמה למקרה כזה:

(37) דף ס"ג ע"א:

נוסח שלנו	דפוס גואדלחארה
ד"ה מחטא דתלמיותא:	ד"ה מחטא דתלמיותא:
ברושיד וכו' כתלמי המענה	ברושדי וכו' כתלמי המענה
ד"ה להתרועע:	ד"ה איש רעים להתרועע:
להתרועץ	כמו רעה התרועעה להתרועע להתרועץ
	ד"ה יזיר עצמו מן היין:
	לפי שסוטה ע"י שכרות זנתה
	ד"ה ולא עוד אלא שנצרך להן:
	הוא גופו נצרך לכהן ע"י נגעים שנא' ואיש
	את קדשיו לו יהיה: מי שמעכב את קדשיו
	לו יהיה שיצטרך לכהן על ידי לו
	דהיינו צרעת כדכתיב ויאמר ה' לו עוד
ד"ה אפטרופוס:	ד"ה אפטרופא:
מכניס ומוציא נכסיו	מכניס ומוציא נכסיו
ד"ה כל שיש לו תרומות ומעשרות:	ד"ה כל מי שיש לו תרומה ומעשרות ואינו...
ואינו נותן לכהן סוף שנצרך	צרך על...
לו ע"י אשתו שנעשית סוטה	

במקרה זה, הדיבורים הנוספים ובהם הפירושים החדשים בסוגיא הנמצאים בדפוס גואדלחארה אינם נמצאים בעין יעקב.

לגבי מסכת ברכות כולה יש שמונה-עשר מקרים שבהם הנוסח שבספרי ספרד (בדפים ששרדו בדינו) לא מתאים עם זה שבעין יעקב, והם יוצאים מן הכלל. ברוב המכריע של המקרים נוסח ספרי ספרד מתאים עם נוסח עין יעקב.

נוסף על העדות הסטטיסטית, יש עדויות ברורות, מתוך הנוסח עצמו, על קרבת נוסח עין יעקב לנוסח דפוסי ספרד.

כך הוא בעניין טעויות משותפות, כגון:

(38) דף נ"ה ע"א, ד"ה דלא מיפשר: נוסח שלנו: שלא פתרוהו; דפוסי ספרד ועין יעקב: שלא פטרוהו.

(39) דף נ"ח ע"ב, ד"ה ריש דעגלא: נוסח שלנו: ראשו של עגל; דפוסי ספרד ועין יעקב: ראשה של עגל.

וכן נמצא בשניהם נוסח שאינו בשום מקור אחר, כגון:

(40) דף נ"ט ע"א, ד"ה כטירפא דטריף:

נוסח שלנו וכי"ל פ: דבר שהוא חסר וסתמוהו מגופו שעשאוהו כנוס (ל פ: כטס) ומתחזי כמכה בקורנס. בדפוס ספרד ועין יעקב: ...מביתו... (במקום: מגופו).

וכן דיבורים שיש בהם פירוש נוסף על זה שבנוסח שלנו, מוצאים אנו גם בדפוסי ספרד וגם בעין יעקב.

כדוגמה, ראה לעיל דוגמה 25. הפירוש הנוסף שם בדפוסי ספרד נמצא גם בעין יעקב. משותפת לשניהם תופעה שניתן לכנותה 'דיבורים כפולים', דהיינו דיבור הכולל את פירוש רש"י כפי שהוא כתוב בנוסח שלנו, ולאחר-מכן, בלא שום סימן של ד"א או פ"א וכדומה, מובא הדיבור שנית והפעם בנוסח שונה, כגון:

(41) דף מ"ח ע"א:

בגמרא: היינו דאמרי אינשי בוצין בוצין מקטפיה ידע. רש"י בנוסח שלנו: ד"ה מקניה: מקן שלו מקטנותו. ד"ה בוצין: דלעת ואית דגרסי מקטפיה וקטף הוא שרף האילן כלומר משעה שהוא חונט יוצא מתוך השרף ניכר אם יהיה טוב. ואילו בעין יעקב ובדפוסי ספרד אחרי דיבורים אלו נוסף כך:

ד"ה בוצין: קרא קטנה (ובדפוס פארה נוסף עוד: כדאמרינן בוצינא טב מקרא). ד"ה מקיניה ידעי: כלומר כשהיא קטנה ניכרת אם נגדלת לשבח מקיניה כמו קן ציפור.

וכן מוצאים אנו בשניהם דיבורים שלמים שאינם בשום מקור אחר. כדוגמה לכך ראה לעיל דוגמה 21, שהדיבורים הנוספים נמצאים גם בעין יעקב וגם בדפוסי ספרד.

מכל אלה, ומדוגמאות רבות נוספות שלא הובאו כאן, עולה בלי כל ספק שנוסח רש"י שהיה לפני בעל עין יעקב הוא הנוסח של ספרי ספרד. וזאת אף-על-פי שחלק מן הדיבורים הארוכים שבהם פירושים חדשים — לא העתיק (אולי משום שחשב שאלה אינם מגוף דברי רש"י אלא שנוספו עליו).

אשר ליחס בין נוסח זה (דפוסי ספרד ועין יעקב) לבין הנוסח שלנו ונוסח כתבי-היד, אלה הם המספרים:

בשלושים ותשעה מקרים שבהם חלוקים נוסחי כ"י ל פ על הנוסח שלנו — נוסח ספרי ספרד מתאים עם נוסח כתבי-היד.

וזאת לעומת ארבעה מקרים בלבד שבהם מסכימים דפוסי ספרד עם הנוסח שלנו, בניגוד לנוסח כתבי-היד.

מכל-מקום, יש בספרי ספרד גם 36 דיבורים שבהם 'נוסח עצמאי', שאינו לא בנוסח שלנו ולא בכתב-היד.

סיכומו של דבר: אשר ליחס שבין דפוסי ספרד לבין הנוסח שבכתב-היד שבידינו נוכל לומר רק זאת, כי הממצאים שבידינו אינם מאפשרים לנו לקבוע קביעה חד-משמעית ומוחלטת באשר לטיב היחס ביניהם. מה שניתן לומר הוא, שלפי המספרים שבידינו יש קרבה גדולה יותר של נוסחי ספרד אל כתב-היד מאשר אל אלה שבנוסח שלנו. ייתכן אפוא שנוסח ספרי ספרד הוא ענף שנתפתח מן הגזע של נוסח כתב-היד.

מיון שינויי הנוסח לסוגיהם השונים

1. תוספות בדיבורים קיימים

הכוונה היא לדיבור של רש"י המופיע בשני מקורות או יותר, ובשניהם התוכן שווה, אלא שמקור אחד יש בו הרחבת דברים ותוספת דברים לעומת המקור האחר. המספר הגדול ביותר של שינויים וחילופים שייך לסוג זה. רשמתי כמאתיים תוספות כאלה. על-פי-רוב הנוסח שבידינו הוא הקצר ובמקורות האחרים יש תוספות, אך אנו מוצאים גם את התופעה ההפוכה: שנוסח הדפוסים שבידינו הוא הנוסח הארוך ונוסח המקורות האחרים הוא הנוסח הקצר.

התוספות יכולות להיות תוספת משפטים שלמים, חלקי משפטים, ואף של מלים בחדות ואפילו של מלה אחת. מקומן של תוספות אלו יכול להיות בסוף הדיבור, באמצעו וגם בתחילתו.

חלק מהנוסחים האחרים של סוג זה מופיע בכתב-היד או בדפוסים הישנים בלבד, וחלק בלתי מבוטל מהם מופיע בצורה השונה מן הנוסח שלנו גם בכתב-היד או בדפוסים וגם בציטוטיהם של הראשונים. לעיל הבאנו כמה דוגמאות השייכות לסוג זה, ועתה נוסיף עליהן:

(42) דף ט' ע"ב, רש"י ד"ה בין תכלת שבה ללבן שבה:

נוסח כ"י ל פ: גיזת צמר שצבעה תכלת ויש בה מקום (דפוסים, פ: מקומות) שלא עלה שם הצבע יפה >ולבן לאו דווקא אלא קרוב ללבן<.

התוספת שבכתב-היד נמצאת גם בפסקי הרי"ד (עמ' ט"ו). אך תוספות העתיקו כנוסח הדפוסים.

(43) דף ט"ז ע"א, רש"י ד"ה לפי שאין דעתו מיושבת עליו:

נוסח כ"י ל פ: שמבעית (דפוסים: מביעותו) ואם הקלו אצל פועלים מפני ביטול מלאכה >שהם ברשות אחרים< לא הקלו אצל הבעל הבית >שהוא ברשות עצמו ואפילו טבעה ספינתו בים יש לו לכון תפילתו<.

התוספת שבכתב-היד נמצאת גם בפסקי הרי"ד (עמ' ל"ח) כמעט בדיוק. ואילו אור זרוע העתיק גם הוא כנוסח זה, אבל רק עד אחרי המלים 'שהוא ברשות עצמו' (בלא המשפט האחרון: 'ואפילו טבעה ספינתו בים').

(44) דף י"ח ע"א, רש"י ד"ה ואין מזמנין עליו:

נוסח כ"י ו ת ל פ: אינו מצטרף עם שלשה לזימון >וכל זה לפי שאין דעתו מיושבת עליו ונראה כברכה לבטלה. ועוד, דאם בא לברך כאילו ששכח צערו והוא ליה כלועג לרש> (בו ת אין: לרש). התוספת שבכתב-היד נמצאת גם בדברי ר' זכריה אגמאתי בספר הנר (עמ' 29).

(45) דף מ"א ע"ב, רש"י ד"ה שיעורן כרימונים:
נוסח כ"י ל פ: ניקב כמציא רימון וכו' אבל של אומן לא הוי שיעוריה בהכי <דמסתמא
בפחות מיכן הוי טהור לפי שאינו חס על כיליו אם נשבר מעט>.

והרי כמה תוספות קצרות בסופי הדיבורים או בתחילתם:
(46) דף נ"ד ע"ב, רש"י ד"ה בקרסוליה: נוסח כ"י ל פ: קביליא בלע"ז <והוא קשר
העקב>.

(47) דף ס"ב ע"ב, רש"י ד"ה נחר ליה אבבא: נוסח כ"י ל פ: לידע אם יש שם אדם נחר
טושיר בלע"ז <השעיל בגרונו>.

(48) דף ד' ע"ב, רש"י ד"ה לולא האמנתי לראות: נוסח כ"י ל פ: <בארץ ישראל> כבר
טרדוני מיראתך כמו שנאמר כי גרשוני היום וכו', כנוסח זה נמצא גם בעין יעקב דפוס
ראשון⁷.

(49) דף ז' ע"א, רש"י ד"ה תחת גערה במבין:
נוסח הדפוסים: תחת הטעם למעלה תחת התיו וכו' לומר שהוא שם דבר וכו'.
כ"י ל פ: פחד תחת גערה באדם מבין טובה מהכות כסיל מאה לומר שהוא שם וכו'.

ולפעמים יש גם תוספות ענייניות באמצע דיבור:
(50) דף ט"ו ע"א, רש"י ד"ה אלא ר' יהודה לכתחילה קאמר:
נוסח כ"י ל פ: והא דר' יהודה וכו' דאומר דצריך להשמיע לאוזנו <והא לישנא
לכתחילה הוא אבל דיעבד יצא> וכל צריך לכתחילה משמע הא דיעבד שפיר דמי.

(51) דף כ"א ע"ב, רש"י ד"ה רב הונא סבר: נוסח כ"י ו' ל פ: יחיד המתפלל עם
הציבור וכו' הרואה את כולם כורעים והוא אינו כורע <אתי לידי חשד> ונראה כמי שכופר
(דפוסים: ככופר) במי שחבריו משתחוים לו.

(52) דף כ"ט ע"ב, רש"י ד"ה שועת: נוסח כ"י ל פ: לשון גניחה יותר מתפילה <ור'
יוסי בעי מעין חתימה סמוך לפתיחה וכן אמר ראב"צ וצעקה לשון גניחה צרה הוא יותר
מתפילה>⁸.

והרי דוגמאות לתוספות הנמצאות בדפוסים ספרד והיכולות לשמש דוגמה לנוסח ספרדי
של פירוש רש"י בהשוואה עם הנוסח שלנו:

(53) דף ח' ע"א, רש"י ד"ה כחזירא בגבבא דעמרא וכו': דפוס פארה: כענפי הסירים
הנסבכים בגיות הצמר כשאדם נותק בחזקה ומשליך לאחור שאי אפשר שלא ינתק הצמר
עמה <כך הנשמה יוצאה במיתת אסכרה בדוחק>.

(54) שם, ד"ה כפיטורי בפי ושט: דפוס פארה: ים אוקינוס יש בו מקומות שאינו
מקבל ברזל ומחברין לוחי הספינה ע"י חבלים ועקלים שתוחבין בנקביו ותוקעין אותן בדוחק
לפי שהן גסין כמידת הנקב <וכשמפרקין זו מזו מוציאים אותן בדוחק גדול כך יציאת הנשמה
מן הגוף במיתת אסכרה>.

7 והוא נראה נוסח נכון מאוד, שהרי זו כל עיקרה של הדרשה, שדוד התלונן 'כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת
ה'', כלומר תלונתו היא שהיה נאלץ לברוח מארץ-ישראל.

8 וכך גם הנוסח באור זרוע (הלכות קריאת שמע, סימן מ"ו). ומנוסח זה מוכח בבירור, שלפני רש"י נוסח
ברייטא זו היה בו גם דעתו של ר' יוסי (ובנוסח הדפוסים שלנו בברייטא אין דעת ר' יוסי מופיעה) וכנוסח
הברייטא בתוספתא (ברכות פ"ד) בהוצאת צוקרמנדל.

2. תוספות של דיבורים חדשים

הכוונה היא לתופעה, שיש דיבורים שלמים הנמצאים בנוסח שלנו וחסרים בנוסחאות האחרות; ולהיפך, דיבורים שלמים הנמצאים במקורות האחרים וחסרים בנוסח הדפוסים שלנו. והרי המספרים של התופעה:

יתירים:

19	כתב־היד (באחד מהם או בחלקם, או בכולם)
25	דפוס ספרד
11	עין יעקב (לאותם דפים שאין בידינו קטעים מדפוס ספרד)
1	אור זרוע
56	סה"כ דיבורים הנמצאים במקורות דלעיל ואינם בנוסח שלנו

חסרים:

61	כתב־היד (באחד מהם, או בחלק מהם, או בכולם)
3	דפוס שונצינו וונציאה
15	עין יעקב
2	תוספות
6	אור זרוע (כשהוא מצטט דיבורי רש"י על הסדר)
3	דפוס ספרד
90	סה"כ דיבורים חסרים במקורות האחרים

מבחינת המיון לסוגים, הרי דיבורים אלה היתירים (בין יתירים כלפי הנוסח שלנו ובין כלפי המקורות האחרים) באים לפעמים לבאר מלה קשה או ביטוי נדיר, או שהם באים לבאר את העניין כולו, או לבאר קישור בין פסוק לבין דרשה שנלמדה ממנו. והרי רשימה (חלקית) של דיבורים שאינם מצויים בנוסח הדפוסים, אך הם מצויים בכתב־היד ובמקורות אחרים.

דיבורים שבאים לבאר מלה קשה או ביטוי נדיר:

- (55) דף י"ח ע"א: ד"ה הוה קאשדיא תכילתיה: ציציותיו היו נגררות על גבי הקברות (כ"י ו' ל פ, דפוס גואדלחארה וכן בפסקי הרי"ד).
- (56) דף ס"ד ע"א: ד"ה כלדאי: חוים בכוכבים (כ"י ל פ).
- (57) דף נ"ג ע"א: ד"ה אור של בית הכנסת: נר (כ"י ל פ ודפוס גואדלחארה. בנוסח הדפוסים שלנו נעלמה המלה 'נר', ואחרי ד"ה אור של בית הכנסת, באות המלים: בדאיכא אדם חשוב. ולאמיתו של דבר, מלים אלה ד"ה הבא).

דיבורים שבאים לבאר את העניין:

- (58) דף מ"ח ע"א: ד"ה ואמר לה למלכתא חזית דלא מקבלי מרותא: שאין מכירין רבנן שום טובה שאדם עושה להן (דפוס פארה וכן בעין יעקב דפוס ראשון).
- (59) דף ס"א ע"ב: ד"ה עד כאן [שאלת התלמידים את ר"ע: 'רבינו עד כאן?': כלו' עדין אי אתה מניח כוונתך. (רש"י שבעין יעקב דפוס ראשון).

(60) דף ס"ב ע"ב: ד"ה דילמא ישבי נשי ליפנות: שדרךן ליפנות בשדה (כ"י ל פ וכן בדפוס שונצינו וונציה והושמט בדפוסים שלנו, אפשר על-ידי צנוורה פנימית או חיצונית מטעמי צניעות או לישנא מעליא).

וכן יש דיבורים קצרים כעין הגדרות:

(61) דף מ"ז ע"ב: ד"ה ספרא: תורת כהנים.

(62) שם: ד"ה הלכת: משנה (דפוס פארה ובעין יעקב דפוס ראשון).

ויש הרבה דיבורים נוספים שבאים לבאר קישור בין פסוק לבין דרשה שנלמדה ממנו:
(63) דף ו' ע"ב: ד"ה יבטח בשם ה' [על דרשה שנדרשה מישעיה נ', י]: היה לו לבטוח בי שאספיק לו צרכיו ומוזנותיו אשר מנע בשבילן מלבוא (כ"י ל פ).
(64) דף ח' ע"א: ד"ה ומתפלל עם הציבור [בעניין ערכה של תפילת רבים, שנדרשה מתהלים נ"ה, י"ט]: דכתיב כי רבים היו עמדי (כ"י ל פ ודפוס פארה).
(65) שם, ד"ה על כל שכיני הרעים [מירמיה י"ב, י"ד]: היאך אפשר להיות שכן רע להקב"ה אלא איזה הוא שכן רע שאינו בא להתראות בבית שכינתו (כ"י ל פ ודפוס פארה).

על ארבעה דיבורי רש"י המצויים בכתב-היד ובדפוס שונצינו בלבד ואינם בשום דפוס אחר — ראה לעיל במאמר זה דוגמה 19.

בדפוס ספרד יש כמה דיבורים נוספים שהם 'דיבורים כפולים' (על פסקה מסוימת בתלמוד בא בדפוסים אלה דיבור ובו פירוש כפי שהוא ברש"י לפי נוסח הדפוסים שלנו, ועל-ידו דיבור נוסף של רש"י המפרש את אותה פסקה בדברים אחרים, שונים ולפעמים אף סותרים את מה שנאמר בדיבור הראשון). ראה לעיל במאמר זה דוגמה 37. בדוגמה זו יש לפנינו: א. שני דיבורים בנוגע לפירוש הפסוק 'איש רעים להתרועע'; ב. דיבור נוסף המבאר מדוע 'הרואה סוטה בקלקולה' יזיר עצמו מיין דווקא (לפי שסוטה על-ידי שכרות זנתה!); ג. דיבור כפול וסותר את קודמו בנוגע לפירוש הפסוק 'ואיש את קדשיו לו יהיו'. לפי הדיבור שבנוסח שלנו הכוונה היא, שהמעכב את קדשיו ואינו נותן לכוהן, סופו שיביא אליו את אשתו הסוטה. ואילו לפי הדיבור ה'כפול' בדפוס ספרד הכוונה היא, שהמעכב את קדשיו ואינו נותן לכוהן, סופו שיבוא הוא עצמו אליו בגלל שילקה בצרעת.

3. שינויים של תוספת פירוש שני או פירוש נוסף
יש כחמישה-עשר דיבורי רש"י, שבנוסח שלנו יש פירוש אחד ובמקורות האחרים יש פירוש שני או נוסף.

ראה, למשל, לעיל דוגמה 28 בעניין התוקע לשיר (או לשיד). לאמיתו של דבר הם שני פירושים, כיוון שבמסכת ראש השנה (כ"ח ע"א) הביא רש"י את הפירוש הראשון בשם 'מורי הזקן' (ר' יעקב ברבי יקר) ואילו את הפירוש השני ראה ב'סודו של מורי ר' יצחק בן יהודה'.

וראה גם לעיל דוגמה 25, שגם בה יש תוספת של פירוש שני. והרי כמה דוגמאות נוספות לסוג זה:

(66) דף י"ג ע"ב, רש"י ד"ה ובדלת (יארץ בדלת ולא בחית):

נוסח הדפוסים

נוסח כי"י ל פ

ולא בחית דכל כמה שהוא אומר אח בלא דלת
לא משתמע מידי ומה בצע בהארכתו אבל
דלת יארץ עד כשיעור שיעשנו יחיד.
דכל כמה שהוא אומר ומארץ בחית ולא בדלת
משתמע לשון אחזה אחים וזה אינו נכון, אי
נמי לא משתמע מידי ומה בצע בהארכתו אבל
בדלת מארץ עד שיעור שיעשנו יחיד וכו'.

שני הפירושים שבנוסח כתב־היד קדומים והובאו כבר בספר הפרדס (עמ' שכ"ז–שכ"ח).
(67) שם, ד"ה ובלבד שלא יחתוף בחית:

נוסח הדפוסים

כי"י ל פ

בשביל אריכות הדלת לא ימהר בקריאתה שלא
יקראנה בחתף בלא פתח ואין זה כלום.
בשביל אריכות הדלת לא ימהר בקריאתו פן
יקראנה בחתף בלא פתח ואין זה כלום ועוד כי
אז משתמע לשון אחים כשיקרא החית עם
האלף.

(68) דף י"ח ע"ב, ד"ה לחצר מות: נוסח כי"י ל פ: לבית הקברות <פ"א תפילה
שעושין כדי שידבר עמו>.

(69) דף נ"ט ע"א, ד"ה כטרפא דטריף:

נוסח הדפוסים

נוסח כי"י ל פ

דבר שהוא חסר וסתמוהו מגופו שעשאוהו
כנוס ומתחזי כמכה בקורנס. טרפא דטריף
דבר שהיה חסר וסתמוהו מגופו שעשאוהו
כנוס ומתחזי כמכה בקורנס. טרפא דטריף
מוכה בהכאות כמו ביצה טרופה.

ע"א דמתחזיא כטרפא דזנב טלה נראה
כמנומר לפי ששני כוכבין חסרים משם.
ל"א דמתחזיא כטרפא מטרף נדבק יחד
ועשאו סניפין כמין חיבור.
ע"א טריפא מיטריף נדבק יחד ועשוי סניפין
כמין חיבור.

9 ונראה שזה הוא הנוסח הנכון, ואילו הנוסח בדפוסים שלנו 'כנוס' אפשר שנשתבש לסופרים שחילקו את האות
ט' ועשו ממנה נ' ור'.

(70) דף ס"א ע"ב, ד"ה ממתים ידך ה' ממתים:

נוסח רש"י בעין יעקב דפוס ראשון	נוסח הדפוסים
אותם העוסקים בתורה מימין ידך עכשו הם ממתים כמו מומתים אמר להם הב"ה "חלקם בחיים". ע"א ממתים ידע (צ"ל ידך) ה' מידך היה ראוי למות ולא מיד ב"ו.	מידך היה לו למות ולא מידי בשר ודם. מליים נרדפות וביטויים דומים יש דיבורי רש"י הבאים בשני מקורות, ואחד המקורות כולל מליים נרדפות או ביטויים דומים למליים ולביטויים הנמצאים בדיבור המקביל שבמקור האחר. רשמנו 69 דיבורי רש"י כאלה, וכבר הבאנו כמה מן הדוגמאות הללו, כמו דוגמאות 4, 29 ו-35.

4. מליים נרדפות וביטויים דומים
יש דיבורי רש"י הבאים בשני מקורות, ואחד המקורות כולל מליים נרדפות או ביטויים
דומים למליים ולביטויים הנמצאים בדיבור המקביל שבמקור האחר. רשמנו 69 דיבורי רש"י
כאלה, וכבר הבאנו כמה מן הדוגמאות הללו, כמו דוגמאות 4, 29 ו-35.

5. ראיות, דוגמאות או שימוש במטאפורות
יש דיבורי רש"י שבנוסח אחד יש בהם ראיה ובנוסח האחר היא חסרה, או שבנוסח אחד
נמצאת ראיה אחת (או שתיים) ובנוסח האחר יותר.
כך הוא, למשל, בעניין ראיה מפסוק:
(71) דף ג' ע"א: '...ובא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח'. רש"י, ד"ה ושמר (לפי
הנוסח שלנו): 'והמתין כמו לא יאמר אדם לחבירו שמור לי בצד ע"ג ובב"ק שמרה עומדת
על-פתח חצירה. וכן "ואבי שמר את הדבר" — שומר אמונים".
ואילו בכ"י ל פ חסרות שתי הראיות האחרונות מן הפסוקים.
ובעניין ראיה מן התלמוד עצמו:
(72) דף ו' ע"א: רש"י, ד"ה כי כסלא לעוגיא (לפי הנוסח שלנו): 'כשורת חפירה המקפת
האוגיא שעושין תחת הגפנים כמו ששנינו (מו"ק ב' ע"א) אין עושין אוגיות לגפנים וכו'
כסלא הוא תלם של מענה וכו' והגפן נטוע בתל ובריש נדרים הדין אוגיא להוי פאה'.
ואילו בכ"י ל פ וסמינר 846 חסרה הראיה ממסכת נדרים.
ולעניין מטאפורות, יש שהן מופיעות בשלמותן ובהן התמונה ופשרה, ויש שהן מופיעות
וחסרות בהן אחד הגורמים הללו, ראה לעיל דוגמה 22.
ויש מקרים, ואמנם הם מעטים, שה'נוסח האחר' מבטא שינוי בעיקר הפירוש, אך עניין זה
דורש מאמר בפני עצמו ולכן לא נדון בכך כאן.

סיכום

ניסינו במאמר זה להציע ולבסס בראיות את הטענה, שפירוש רש"י המצוי בספרי הדפוס
שבידינו אינו הנוסח היחיד של הפירוש. נוסח זה, שמקורו הוא בדפוס איטליה בסוף המאה
החמש-עשרה, הועתק מכתב-יד אחד או מכתב-יד אחדים, אך היו גם כתב-יד אחרים וכמו-
כן דפוסים ספרד, שבהם אנו מוצאים נוסח אחר של הפירוש. דבר זה בא לידי ביטוי במאות
שינויים וחילופים במאות דיבורים. ומכיון שאין בידינו העותק המקורי והראשון שיצא מידי
רש"י בעצמו בכתבת ידו, אין אנו יכולים להכריע מדעתנו איזה מן הנוסחים מהימן יותר
וקרוב אל האמת. עלינו להסתפק אפוא ברישום מדוקדק של החילופים והשינויים בלי

להכריע ביניהם, חוץ מאותם מקרים שיכולים אנו להוכיח בוודאות שנפלה טעות העתקה באחד הנוסחים.

נכון הדבר שרובם הגדול של השינויים אינם משנים את עיקר הפירוש, ורק במקרים מעטים יש שינויים המשנים את משמעות הפשט או ההלכה. אלא שלבעיית היווצרותם של הנוסחים בפירוש רש"י אין לעניין זה כל חשיבות. לאמיתו של דבר היה מקום להתפלא אילו היו שינויים רבים מסוג זה (המשנים את עיקר המשמעות). שינויים המשנים את עיקר הפירוש, במקרים רבים, אינם מעידים על 'נוסח' אחר, אלא הם 'תיקון' מכוון, דהיינו שבאים לתרץ קושיא או להתאים שיטה אחת עם חברתה וכו'. ואילו אנו, ענייננו להראות שכבר בימים קדומים מאוד, סמוך להיווצרותו והתפשטותו של הפירוש, נוצרו הנוסחים הללו. ניתן לשער שאלה נוצרו בשל יחסם של בני אותו דור אל הפירוש, שראו בו פירוש התלמוד במשמעו, כלי עזר להבנת התלמוד ולא יצירה לעצמה. ואכן לא בכדי מכוונה הוא בפי בני הזמן 'פירוש הקונטרס'. ומשום כך הקפידו אמנם למסור את עיקר הפירוש, אך לא הקפידו על מסירת המלים המדויקות, ואם הרגישו צורך החליפו מלים במלים הנותנות הסבר טוב יותר, הוסיפו משפטי הסבר, דוגמאות, פירושים וכיו"ב. לעניין זה קובעים דווקא אותם המוני שינויים 'בלתי חשובים' יותר מאותם חילופים המשנים באופן משמעותי את הפירוש עצמו. סבורים אנו אפוא, כי המספר הגדול של שינויי הנוסח בין המקורות השונים והסוגים השונים שבהם הם באים לידי ביטוי, יש בהם כדי להצדיק את הקביעה, שבפירוש רש"י למסכת ברכות היו קיימים, לצד הנוסח שלנו, עוד 'נוסח אחר' או 'נוסחים אחרים'.

אברהם שושנה

מפתח חדש לתשובות הרמ"ה על-פי כתב-יד

מבוא

'מפתח' זה יוצא לאור על-פי כ"י מונטיפיורי, מס' 86 (שזח"ה 315)*, והוא אותו כתב-יד הכולל את חידושי הריטב"א על מסכת בבא בתרא, שהוציא לאור הרב משה יהודה הכהן בלוי בשנת תשי"ב בניו-יורק, ומאז בכמה הוצאות. בראש כתב-היד צורף 'מפתח' לקובץ של תשובות מראשונים שונים, וביניהן גם תשובות הרמ"ה, אבל התשובות עצמן אינן כלולות בספר. בדף כ"ב ע"א של נספח זה רשומה הכותרת 'תשובות הרמ"ה ז"ל' (ראה פאקסימיליה), ובאותו עמוד קרוב לסופו, עם סיום המפתח לקבוצת תשובות, כתוב: 'עד כאן שאלות ותשובות לא"א הרא"ש אי... מכאן ואילך לרבי מאיר הלוי ז"ל'. סיום מפתח זה מסומן להלן שם באמצע דף כ"ו ע"א, בלשון זה: 'עד הנה לרבינו מאיר הלוי ז"ל, מכאן ואילך לרבי אליעזר בר נתן, ומהן לרבי אליעזר בר יואל הלוי, מהן לגאונים, מהן לרש"י, לרבינו שמשון, לא"א הרא"ש איש חיל, אור זרוע'. וכן רשום גם בגליון, אלא שהכתוב שם נמחק בחלקו. המפתח כתוב אפוא בידי אחד מבניו של הרא"ש. בסימן ל"ח נוספה הערה בידי המעתיק: 'וא"א נר"ו אומר וכו'; אם-כן, היא מתייחסת לדעת הרא"ש השונה מזו של הרמ"ה. המפתח כתוב בכתב חצי קולמוס בכתיבה בלתי מיושרת וקשה לקריאה. מתקבל הרושם שהכתב אינו מעשה ידי סופר שמקצועו בכך. התשובות אינן מסומנות במספרים; כל תשובה מתחילה במלה 'דין' המסומנת למעלה בסגול.

משו"ת הרמ"ה נדפסו בספר אור צדיקים (שאלוניקי תקנ"ט) פחות משבעים תשובות, הקובץ מתחיל בסי' ר"מ ומסתיים בסי' ש"ט; מאתיים וארבעים תשובות, לכל הפחות, אבדו ממנו. התשובות נדפסו שוב בוורשא בשנת תרס"ב, ומדפוס זה נעשתה מהדורת-צילום בירושלים (אולי בשנת תש"ך). לפי המפתח החדש הזה נתגלו לנו שלוש-עשרה תשובות חדשות שאינן כלולות בקובץ הנדפס, והן הסימנים: א'—, י"ג, כ"ז, מ"ג. לעומת זאת, חסרות ממפתח זה שתי תשובות הכלולות בקובץ שבספר אור צדיקים: סימן רמ"ה והסימן האחרון ש"ח. סימנים ע"ר רע"א נחלקו בדפוס לשני סימנים נפרדים, ובמפתח זה נמסר תוכנם בסימן אחד — מ"ב. סדר התשובות שבמפתח הזה זהה ברובו עם זה של הדפוס, אלא שהקובץ שבדפוס חסרות בראשו עשר תשובות, ובמפתח הקובץ הזה חסרה בסופו תשובה אחת. רק שלוש תשובות נוספו במפוזר באמצע אסופה זו שאינן בנדפס. תשובה י"ג שבמפתח זה מובאת בשם הרמ"ה בשלמותה בשו"ת ר"ב אשכנזי, סי' יז. בתשובות הנדפסות נוספו הערות, שלא בידי הרמ"ה, בסוף הסימנים רס"ג, רס"ח, רע"ג. גם מפתח זה מתייחס

* כתב-היד מופקד בספריית Jews' College בלונדון. התודה נתונה על הרשות לפרסמו.

לשתיים מאותן הערות, ראה סימנים ל"ה מ"ה. היות שהמפתח כתוב בידי אחד מבניו של הרא"ש, ובחיי, אין לאחר את זמן כתיבת ההערות מתקופת פעולתם.

לתשובות הרמ"ה הנדפסות צורפו מפתחות, אבל הם שונים מן המפתחות שנשתמרו בכתב יד זה. ברור הדבר שהללו כתובים בידי מחבר אחר. ההשוואה בין שניהם מראה שהמפתחות שבכתב יד מעולים יותר, על-פירוב, מהמפתחות הנדפסים. מתקבל הרושם שמחבר המפתחות שבכתב יד שקד למסור את תוכן השאלה ותשובתה עד כמה שאפשרי הדבר במסגרת מצומצמת. ולכן, כשלא היה ביכולתו לעשות כן, מרוב הפרטים הנידונים בתשובה, הוא כותב: וע"ש (סימנים י"ג, ס"ד, ס"ה, ס"ח, ע"ד, ע"ו).

כאמור, המפתח כתוב בכתיבה קשה לקריאה, וגם אינו נקי משיבושים. בנוסף על כך לא נשתמרו הדפים במצב תקין. השורות לקויות בראשן ובסופן, במיוחד בשולי העמודים. עשינו מאמץ לפענח את הכתוב ולשחזר את החסר בעזרת תוכן התשובות עצמן. החלקים המחוקים ששחזרנו על-פי ראייה או מסברה שמנום בין אריחים, ואת הטעויות תיקנו בהערות. בהערות השוינו את התשובות שבכתב יד זה עם אלו שבדפוס, ולפי הנחוץ הוספנו ביאור או מראה מקום, ציינו לשאר ראשונים שהביאו הכרעות רבנו — והראשונים עשו שימוש רב בתשובותיו — ועמדנו על דברים מעניינים העולים מגוף התשובות ועל ההתייחסות אליהם בספרות ההלכה. העיון בתשובות מראה, שהכרעות רבנו בנויות על תפיסתו והבנתו את סוגיות התלמוד, כפי שנתלבנו אצלו בחיבוריו. דבר זה ניסינו להראות בכמה מן ההערות. על תשובות רבנו המפורות בספרות הרבנית נעמוד בהזדמנות אחרת, אי"ה. לעת עתה נציין למאמרו של י' תא-שמע, 'יצירתו הספרותית של רבי מאיר הלוי אבולעפאי', קרית-ספר, מ"ד (תשכ"ט), עמ' 429–435. תקוותנו, שפרסום מפתח חדש זה יעורר את ההתעניינות בתשובות רבנו, ללקט אותן התשובות ששרדו בכתב יד ובספרי חכמי הדורות, ולאסוף את כולן למקום אחד, ולעשות להן אוזניים בההדרה הראויה להן.

א דיין ראובן שמת ונשארה אלמנתו בתפסת הבית, ולהן בן ונשא אשה ומת הבן¹, ונשאת האם לאחר ומת גם הוא, ובאתה אשת הבן לגבות כתובתה מנכס²ים] מכח בעלה שמת, והחמות טוענת שלא תפסה משל בעלה כלום, [והיא] תובעת כתובתה ואין שטר כתובה יוצא מתחת ידה, נאמנת לומר על כל [מה] שברשותה שאינו משל בעלה הראשון אם אין כלתה יכולה לברר [הם של] חמיה או בחזקת בעלה, אפי' אין חולקין בעיסתן אינה צריכה להביא ר[איה, אלא] גובה עיקר כתובתה מנכסי בעלה הראשון בשבועה אפי' אין שטר כתובה יוצא מתחת ידה, אפי' במקום שכותבין, אבל לא תוספת אפי' בעדי כתובה, ויש לה כתובה מהשני אע"פ שמת גם הוא.

ב דיין שאין הנתבע יכול למנות מורשה בעבורו².

ג דיין ראובן שנתן כל נכסיו לאשתו ומת והניח ש"ח על לוי ואינו רוצה לפרוע לאשה עד

1 סימנים א'–י', אינם כלולים בשו"ת הרמ"ה שנדפסו בספר אור צדיקים. קובץ זה פותח בס' ר"מ המקביל לס' י"א שבמפתח זה. — מספרי הסימנים שנוספו באריחים (להלן מסימן י"א) מציינים לספר אור צדיקים.

2 יש בזה מחלוקת ראשונים. עיין ברא"ש ריש פרק שבועת העדות. ועיין בטור חו"מ סי' קכ"ד, שהביא בשם הרמ"ה שאין הנתבע רשאי למנות מורשה, והטעם 'דמצי תובע למימר ליה לאו בעל דברים ידידי את ולא ניהא לי למיקם בדינא בהדך, ואין המורשה יכול לכופו לתבוע למי שאינו רוצה'.

- שישבע היורש ג' שבועות המוטלת³ עליו, שאין בדבריו כלום אפי' הודה היורש שהוא פרוע, אלא תשבע האשה שבועות הללו ותגבה.
- ד דין שאין בעל דין יכול להשביע את בעל דינו במקום שהוא רוצה אא"כ יש באותו מקום אנשים שידעו בו שנשבע לשקר.
- ה דין פי' אי צורבא מרבנן הוא לא מזדקקין ליה⁴.
- ו דין שסומא בא' מעיניו כשר לדיני ממונות ובשתי עיניו פסול⁵.
- ז דין⁶ ראובן שנשא אשה וכתוב בשטר כתובה אם ימות החתן תחלוק הכלה כל נכסיו עם יורשיו, ואם תמות היא בלא זרע יחלוק הוא עם יורשיה, ואחרי הנישואין כתבה לו שטר מתנה על כל נכסיו מהיום ולאחר מיתה ומתה, ובא אביה ותבע לראובן לחלוק עמו, אין בדבריו כלום, שהתנאי האחרון מבטל הראשון, וגם התנאי הראשון אינו מועיל אלא בנכסיה ולא בנכסיה הבעל.
- ח דין ראובן שהיה לו תביעה על שמעון ופשר עמו ונתן לו בית בפשרה וכתב לו פטור על התביעה, ושוב נלקח מראובן הבית, אם לא היה של שמעון בטלה הפשרה, ואם נלקח ממנו באונס שמעון פטור.
- ט דין שהמלוה אינו יכול למעכב על הלוח מלמכור קרקעותיו קודם שיגיע זמנו.
- י דין ראובן שמשכן קרקע ללוי באחריות על כל נכסיו, ושוב נתן ראובן הקרקע ללוי, [ותב]ע לוי ליורשי ראובן בנו המשכונה, שצריכין לפרוע לו אע"פ שנתן לו גוף [הקרקע].
- יא [רמ] [דין] ראובן שכתב ומסר ש"ח שהיה לו על שמעון [ללוי], והיה לו ללוי תביעות על שמעון [ומחל] לו כל התביעות, וזמן המחילה אחר זמן המסירה, אם יתברר שלא היתה מ[חילתו] אלא על משא ומתן שהיה עיקרו ללוי, יגבה השטר אע"פ שנכתב שטר המחילה [אח"כ], ואם לאו הכל מחול, ואפי' יודה שמעון ללוי לא יגבה ממשעבדי ולא יוכל [להחזיר] לראובן לגבות בו.

3 המוטלות.

4 שבועות מ"א ע"א.

5 עיין בסנהדרין ל"ד ע"ב, נחלקו תנאים בסומא באחת מעיניו אם כשר לדין, ר"מ פוסל, שמקיש ריבנים לנגעים, וחכמים מכשירים. ושם בגמרא פסק ר' יוחנן הלכה כחכמים. ובסומא בשתי עיניו מחלוקת הראשונים, ותלויה בעובדא דההוא סמיה דההוא דאין שמאמרו שם בגמרא שלר"מ פסול ולרבנן כשר. וגירסת הרי"ף שם: 'ההוא סמיה באחת מעיניו', וכתב שם הרמב"ן במלחמות שלגירסא זו סומא בב' עיניו פסול לכולי עלמא, עיי' ש"טעם. וכן פסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין פ"ב ה"ט. אבל בחוספות נדה נ' ע"א, ד"ה ור"מ, כתבו שלרבנן אף סומא בב' עיניו כשר. ורבנו בפסק זה עומד בשיטת הרי"ף והרמב"ם, וכפירושו ביד רמה סנהדרין שם, שאף-על-פי שלא גרס בגירסת הרי"ף מכל-מקום פירש את העובדא דאירי בסומא באחת מעיניו, הא סומא בשתי עיניו פסול. ועיין בטוש"ע חו"מ סי' ז' סעיף ב' וש"ך שם ס"ק ב'.

6 תשובה זו מובאת בשו"ת רבנו בצלאל אשכנזי סי' י"ז: 'וז"ל הרמ"ה ז"ל בחשובה, ודשאלתון מנהג דילן למכתב בכל שטרי כתובות אם ח"ו יארע לו מות לפלוני החתן תחלוק פלוני' הכלה כל נכסיה ונכסיו עם יורשיו, ואם יארע מות לפלונית הכלה והם בלא זרע יחלקו פלוני החתן עם יורשיה, וראובן נסיב איתתא וכתב לה הכי ובתר הכי כתבא ליה אידי שטרא ויהבא ליה כל נכסיה מהיום ולאחר מיתה ובטילת תנאה קמאה... הכין חזינא דתנאי כל כה"ג לא מהני אלא בממונא דאתתא כגון נכסי מלוג ונכסי צאן ברזל, אבל בנכסי הבעל לא מהני כלל, חדא דאסמכתא היא ולא קניא, ועוד דהא לא אקני להו ליורשי דילה ולא מידי בלשון הקנאה...'. עיין שם כל התשובה בשלמותה.

- יב [רמא] [דין]⁷ שכר החזון נחלק על שני דרכים, משערינן כמה היו נותנין לחזון על תפלונת המחויבות] מידי יום ביומו ואותו מחלקין לפי נפשות על כל דבר מצוה, והתוספת [שמוס]יפין לנגן בחופות וכיוצא בהן, גובין לפי ממון כשאר עולי קהל.
- יג [דין]⁸ [הרי] זה גיטין ע"מ שתתני לי ר' וזו הרי זו מגורשת ותתן, מכאן ועד ל' יום [אם נתנה] תוך ל' יום מגורשת ואם לאו אינה מגורשת⁹. וכן בקידושין¹⁰. והלכתא כרבנן¹¹ דאמרי לי ולא ליורשי. ולוי שטוען על שמעון דודו ראובן דודי נתן לו קרקע על תנאי שאם לא תקיים התנאי שתחלוק עמי קרקע והנה לא קיימת אותו, על מי מוטל לברר, ועניינים רבים וע"ש.
- יד [רמג] דין ראובן שטוען על שמעון שיפדה ביתו שמשכן לו, והוא משיב כבר בא לוי מכחך בשטר שעשיתי לך ופרעתיו, וראובן אומר שלא מסרו אלא נפל ממנו ומצאו, שמעון חייב לפרוע לו הואיל ומודה בהלואה, ויחרים סתם על כל מי ששלח לוי לגבות השטר וכופר. ואין משלחין מעות בדיוקני אפי' עדים חתומים עליו.
- טו [רמד] דין יעקב שנתן ללאה אשתו כל נכסיו מטלטלי אגב מקרקעי והאמינה בכתובתה שתגבה אחר פטירתו ממה שיקנה אחר זמן מתנה זו בלי שבועה, ומת המקנה, בטלה בקרקעות, והמטלטלין מי מבעלי דינין שמוחזקין בהן זכה בהן, ומה שמהן ביד אחרים הן ליורשים, ולא תגבה בלא שבועה אלא במה שקנה אחר המתנה.
- טז [רמה] דין ראובן ושמעון שהיו שותפין ופטר ראובן לשמעון מכל מיני שבועות ומת, היורשים אינם יכולים להשביעו על עסק שהיה לו אחרי מות ראובן, [אבל] יכול להשביעו כשתהיה ביניהם כפירת מעות שתי כסף.
- יז [רמו] דין אפוטרופוס שמינהו אבי יתומים אינו נשבע על טענת שמא, מינוהו ב"ד נשבע בטענת שמא, אבל (לא) על טענת בריא אפי' מינהו אבי יתומים ישבע שבועת היסט בלא ס"ת בידיה¹² עש"כ¹³ בשבועת האפוטרופין¹⁴ ושבועת האפוטרופוס בטענת שמא הוא בשחושדו בכסף¹⁵ והוא כופר בכל, אבל אם הודה במקצת צריך שתהא הכפירה ב' כסף זולת התביעה¹⁶.
- יח [רמוז] דין קצב המבשל חלבים וריח רע עולה לשכנו, צריך לסלקו, אפי'¹⁷ [כיוצא] בזה, ואפי' מחלו אבותיהם לאבותיו.

7 החשובה הועתקה בשלמותה בספר מישרים לרבנו ירוחם, דף פ"א ע"ד, ושם נדפס בטעות 'האיי' במקום 'מאיר'.

8 תשובה זו אינה כלולה באור צדיקים, במקומה באה שם תשובה סי' רמ"ה דבר ראובן ושמעון שותפים שראובן פטר את שמעון מכל מיני שבועות, אם יתחייב שמעון שבועת השותף.

9 משנה גיטין ע"ד ע"א.

10 עיין: קידושין ס' ע"א.

11 גיטין שם.

12 עיין: רמב"ם הלכות שבועות פ"א הי"ח.

13 עוד שם כתב.

14 צ"ל: השותפין.

15 בשתי כסף.

16 עיין: טור חו"מ סי' צ"ג סע' ד', בשם הרמ"ה.

17 שמא צ"ל: וכן.

- יט [רמח] דין מי שתורתו אומנותו ואינו מתבטל אלא לדבר מצוה או לחזר אחר פרנסתו ופרנסת ביתו, פטור ממס, והוא דלא סני שומעניה¹⁸.
- כ [רמט] דין ראובן ואשתו שלא היה להם זרע והסכימו ביניהם שאם יפטר א' מהם [שיהיו כל] הנכסים לנשאר, ולאחר שיפטר הנשאר משניהם כדי שתהא הירושה מ[תחלקת] בין יורשי שניהם שיחלקו אותם בשוה וכו', אין ממש בהסכמה זו¹⁹. שומר²⁰ נדניא.
- כא [רנ] דין בני העיר שתקנו ביניהן שכל מי שלא יפרע המס לזמן פלוני שלא [יתפלל] עמו, מותר להתפלל עמו יחידים.
- כב [רנא] דין שותף שחלק בלא דעת חבירו שאין חלוקתו כלום אפי' במעות²¹, כל זמן שלא הניח חלק חבירו בבי"ד.
- כג [רנב] דין ראובן שנשבע שלא לקנות ענבים לייך, אם היה דרכו מתחילה לקנות הוא בעצמו, מותר עתה לקנותם על ידי אחרים בלי שיתעסק בהן הוא, ואם היה דרכו ברוב פעמים על ידי אחרים, אסור לקנותם בין ע"י עצמו בין ע"י אחרים, אמנם מותר בדמים²² ולאצור הייך ולמכור.
- כד [רנג] דין אשה שטוענת על בעלה שאינו יכול לשמש עמה והוא מודה לה, שכון[פין] אותו להוציא וליתן כתובה.
- כה [רנד] דין אשה שטוענת על בעלה שאין לו גבורת אנשים, או שאין יורה כחץ, והוא כופר, שאינה נאמנת, אלא מגלגלין הדבר עד שיעשו פשרה ביניהם, ואין²³ אותו ליתן גט וכתובה, ואם נתרצית לצאת בלא כלום, כופין אותו ליתן גט לאחר י"ב חדש.
- כו [רנה] דין ראובן שקידש את דינה, ודבר שמעון עם אביה עד שכפה את ראובן לגרשה כדי שישאנה הוא, אם ידוע בעדים שקדשה ראובן קדושין גמורים וגם ידוע שאנוס היה בגירושין, הרי הגט פסול ואסורה לכל חוץ מראובן אם אינו כהן, ואם אין זה ידוע הגט כשר. ואם ידוע שידע שמעון בקידושי ראובן ידיעה גמורה, אסורה לו, ואם כנס יוציא. ואם לא נודע קידושי ראובן בעדים שדבר בה שמעון לאחר שידע בקדושה, אינה אסורה לו, אע"פ שנתבררו [ל]בסוף הקדושי' בעדים.
- כז נשאת²⁴ על פי שני עדים שאמרו מת בעלה ואח"כ בא בעלה, תצא מזה [ומ]זה²⁵.
- כח [רנו] [דין] יוסף ששידך את דינה על תנאי שאם יתן לה מנה מנה לזמן הקצוב תנשא לו, ויצא קול בעירה שנתארסה לו, ולא הביא המעות בהגעת זמן, אם [נודע] שלא היה שם אלא קדושי²⁶ וסבלונות מותרת לכל אפי' לאחיו. ואם אין [ידוע] בבירור, אם יצא קול

18 תשובה זו נזכרה בשו"ת הרא"ש כלל ט"ז סי' ז', ובתשובת החכם ר' נחמיה בן יצחק, הובאה בסוף ספר זכרון יהודה לר' יהודה בן הרא"ש, וכן מצטט ממנה מהר"ם אלשקר בתשובותיו סי' י"ט. נדפסה בצורה מקוצרת בליקוטים שבסוף ספר כלבו. ועיי' י' תא-שמע, קרית ספר, מ"ד (תשכ"ט), עמ' 432.

19 עיי': תשובת הרמ"ה המובאת בשו"ת הריטב"א סי' מא, עמ' מ' מן הספר.

20 צ"ל: שומת. כלומר, נחבאר שם דין שומת נדוניא.

21 עיי': בבא מציעא ס"ט סע"א.

22 צ"ל: בכרמים.

23 חסר: כופין.

24 תשובה זו חסרה באור צדיקים.

25 עיי': יבמות ריש פרק האשה רבה; רי"ף שם רמז קט"ו.

26 צ"ל: שידוכין.

על קדושי' על תנאי אינן כלום, הואיל ולא [נתקין]ים התנאי, והיא נאמנת לומר שלא נתקדשה. ואם יצא הקול בלא תנאי, אם [עדים] מעידין על הקול והגיעה דבר²⁷ לחקירה לעדים שראו הקידושי' אפי' על [תנאי], הרי זו מקודשת, ואינה נאמנת לומר שלא נתקיים. וכן אם הגיעה החקירה שראו קדושי' ולא שמעו תנאי, מקודשת. ואם אין עיקר לכל זה, אין חוששין, אם לא באתרא דמקדשי והדר מסבלי, דאז חוששין אפי' מעוטא מקדשי והדר מסבלי. ואם אין מב' מקומות הולכין בשתייהן להחמיר.

כט [רנז] דין גרושה מן האירוסין אסור להחזירה אף לאחר גירושי קידושי שני.
ל [רנח] דין²⁸ קהל שהחרימו בארור בלא הזכרת השם ובלא כינוי, חרם גמור, ואסור להתפלל עם העובר ולא לזמן עליו.

לא [רנט] דין שפחה שטבלה לפני רבה לאחר שקבלה עליה על מצות לא²⁹ תקפה בעת טבילתה, קנתה עצמה בת חורין וכופין אותו ליתן לה גט שיחרור.

לב [רס] דין ראובן שמשכן ביתו לשמעון לזמן קצוב שידור בו כאבותיו וכו', וחילוק של בתים וחצרות לשדות וכרמים, ודין רבית ואבק רבית.

לג [רסא] דין שטר שכתוב בו שקבל ראובן עליו לפרוע כך וכך לזמן פלוני ואם לא יפרע שיתן לו משם ואילך ה' והובים למאה בכל מה שיוציא לגבית ממון זה, אינו יכול לגבות בהוצאה זו כלום משום אסמכתא ורבית.

לד [רסב] דין עדי חזקה שהעידו בב"ד שלא בפני בעל דין, במותב³⁰ תלתא ה[עידו] קדמנא דהוא³¹ ביתא פלן בחזקתיה דפלוני ברשותיה³² ג' שנים רצופין [ביומא] ובליליא, העדות והחזקה אינם כלום³³, ואין חזקה אלא לנהנה, וצריך ג' שנים רצופין מיום ליום.

לה [רסג] דין³⁴ אלעזר בן אהרן מערער על מקום בבית הכנסת שמוחזק בו³⁵ בן ראובן, והביא חנוך עדים שהחזיק בו אביו (ו') בפני אלעזר [והחזיק] זקנו בפני אהרן, חזקתו חזקה. וע"ש מחלוקת הגדולים בדין החזקה³⁶.

27 צ"ל: והגיע הדבר.

28 בשו"ת הרמ"ה, וורשא תרס"ב, הועבר סימן זה לסוף הספר, ונשמט ממהדורת-הצילום.

29 צ"ל: ולא.

30 כלומר, וכתבו וחתמו שטר קבלת עדות בנוסח זה.

31 צ"ל: דהה. 32 צ"ל: וברשותיה.

33 מתלתא אנפי. ואחד מהם: שאין מקבלים עדים שלא בפני בעל-דין. וזה לשון מהר"ם אלשקר בתשובותיו סי' ט"ז: 'וכן כתב הרמ"ה ז"ל בשלהי קמא וז"ל: מיהא שמעינן דאפי' בקבלת עדות בעלמא דלא פסקי השתא לדינא ואין מקבלין עדות אלא בפני בע"ד וכו' עד דאי עבר וקבל לאו כלום הוא דהוה להו כמי שטעה בדבר משנה וחורין וכו' עד דב"ד שקבלו עדות שלא בפני בע"ד לא מהניא ההיא קבלה לחיוביה להווא בע"ד כלל. עוד כתב בתשובה ח"ל: הכין חזינא דהא סהדותא בטלה מתלתא אנפי, אנפא קמא דאין מקבלין עדות אלא בפני בע"ד ואפי' למאן דאמר מקבלין אי אתי בע"ד ומערער ערעורו קיים וכ"ש אן דקי"ל שאין מקבלין שערעורו קיים ע"כ'.

34 תשובה זו הועתקה בשלמותה בשיטה מקובצת בבא בתרא כ"ט ע"ב.

35 חנוך.

36 הכוונה להערה שבסוף התשובה: 'אבל ה"ר יונה כתב אם החזיק בו מספר ימים של שלש שנים אין הימים שלא הלך לבית הכנסת הפסק לעשות שני חזקה מפחרים כיון שישב שם כל השנה שהלך לבית הכנסת וכן פסק הרב בעל העיטור זלה"ה'. דברי רבנו יונה הם בעליותיו לבבא בתרא, והעתקים בשיטה מקובצת לב"ב שם, והציג לעומתם תשובה זו של הרמ"ה. הערות נוספות לתשובות הרמ"ה נמצאות בסוף הסימנים רס"ח ורע"ג. ועיין עוד סי' מ"ד במפתח זה.

לו [רסד] דין שהחזק כפרן בממון מחלוקת הגאונים אם שכנגדו צריך לישבע וליטול.
 לו [רסה] דין מה נקרא דברים העשויים להשאיל ולהשכיר.³⁷
 לח [רסו] דין ראובן שנשתעבד לארוסתו או כל לכל מי שיוציא השטר שיגבנו כל זמן שירצה, ופשוט מנהג בעיר כשיהיה להם [ולד] שיחזיר השטר, ולאחר שנשאה וילדה תובעתו לדין והוא אומר שלא נשתעבד אל[נ]א על פי[ה] המנהג, אם יש בשטר קנין אין כח במנהג לבטלו, ואם תוציאנו היה ילקח בהם [קרקע] והוא אוכל פירות, ואם יוציאנו אדם אחר, אם נכתב עיקר החיוב לכל מי שיוציאנו[נ] אין לו לבעל³⁸ הפירות כלום, ואם לאו, אע"פ שכתוב בסוף השטר שחייב לפרוע לכל מי שיוציאנו, אינו חייב לפרוע אלא לה.
 וא"א נר"ו³⁹ אומר אע"פ שכתוב בו קנין הכל כמנהג העולם, אם נהגו להחזיר כשיהא להן זרע, צריכה להחזיר אפי' בקנין.
 לט [רסז] דין אשה שהוציאה שם רע על בעלה שהיה מרעיבה ולא היה מלביש ונמצאת שקרנית לא הפסידה בכך כתובתה.
 מ [רסח] דין לפי שכותבין בכתובה להתפרצא מכל שפר ארג נכסין גובה מן העדית ממנו ולא מן הירושין⁴⁰.
 מא [רסט] דין שמעון שמשדל בנכסי יתמי אחיו וקבל עליו חוב גמור בק' מנו: בשטר בלא אסמכתא, והשלישו ביד שלישי שאם לא נקבץ ממון הנשאר לזמן קצוב שיתן השטר ליתומים, אע"פ שעבר הזמן ולא בא לא יתנהו ליורשין, אלא יחזירהו למי שנתנו לו.
 מב [ער-רעא] דין קהל שהסכימו שלא לקנות אלא בשטר וקנה ראובן בלא שטר אין חזקתו חזקה, אבל במנהג בעלמא בלא הסכמה ידועה לא בטלה חזקתו בכך, ודיני חזקה.
 מג דין⁴¹ היכא דפרע באפי סהדי סתמ' אע"ג דלא אדכר ליה שטריה לא מצי לערער שיתראי נינהו.
 מד [ערב] דין כותל שבין שני שותפין כל א' יכול להכניס קורותיו בכל עובי הכותל רק שלא יהיו⁴² בולטות.
 מה [רעג] דין ראובן שנתן ביתו לבנו ומהיום ולאחר מיתה, אין לו דין מצרנות מכח בית [ז]ה בלא שטר הרשאת בנו, ודיני מצרנות בזמן ידיעת הזמן⁴³ ובזמן הבאת מעות אין בבתים אא"כ ראויים להשתמש מזה לזה בשעת מכירה. וע"ש מחלוקת גדולים⁴⁴.

37 במפתח הנדפס נמסר תוכן התשובה בזה הלשון: 'פי' ע"ד הר"ם במ"ש אל תטעה בין דברים העשויים להשאיל ולהשכיר'.

38 חסר: באכילת.

39 הכוונה להרא"ש, ראה במבוא.

40 אלא אם כן קיבל עליו תנאי זה בפירוש על יורשיו אחריו, כך מפורש בתשובה. וכן כתב הרמ"ה בחידושו לגיטין נ' ע"א גבי שטר חוב היוצא על היתומים, שאם אמר גבה מן העדית בין ממני בין מיורשי גבי דתנאי ממון הוא וקיים. ועיין במגיד משנה הליכות מלוה ולוה פט"ז ה"ז.

41 סימן זה אינו כלול באור צדיקים. הסימנים ע"ר-רע"א הם בעצם סימן אחד, שנחלק בקבוצת התשובות שבדפוס לשני סימנים נפרדים; סימן מ"ב במפתח זה, מוסר אפוא את תוכן שתיהן.

42 יהיו.

43 צ"ל: המקח, או: המכר. עיין בגוף התשובה.

44 מתייחס להערה שבסוף התשובה, שר"ת סובר שאין דין בר-מצרא בבתים, 'דהא איכא מבבתים דמפסקי ביניהם ולא מיקרי בר מצרא', ושכן פסק ר"ח (נראה שצ"ל: ר"ח) בתשובה, 'ורבי אבי העזרי כתב דשיין נמי

- מו [רעד] דין ראובן שהחזיק בבנין שבנה על גג שמעון בפניו יותר משש שנים, ולאחר [פט]ירת ראובן תבע שמעון ליורשים קטנים לסתור הבנין ואומר שבגולה [החזיק בו] ראובן, והביא עידי תרעומת בלא זמן, ועדים קרובים שהעידו שהסכימו ביניהם [שית]נו לו יורשי ראובן כך וכך אחר פטירתו או יסתרו הבנין, אין בדברי שמעון [כלום], וצריך למחות בסוף כל ג' וג', ואפי' היו העדים כשרים אינו כלום.
- מז [ערה] [דין ראובן] שהיה לו בית בחצר שמעון ומי גגו יורדין על בית שמעון וחלון פתוח [לו על] ביתו, והכותל המבדיל ביניהם הוא של ראובן לבד, ומכר שמעון את [הבית ל]ראובן, וראובן ללוי וכתב לו שטר מכירה שסילק עצמו וזכותו ורשותו מו"ל⁴⁵ סילוק גמור, צריך ראובן לסתום חלונו ולסלק מי גגו אבל⁴⁶ שלו ככתחלה.
- מח [רעז] דין ראובן שהיה לו ב' בתים זה לפניו מזה כו'.
- מט [רעז] דין אחים שותפין שמכר א' מהם חלקו קודם חלוקה והקונה תובע לחלוק שלא בפני האחים ע"פ בקיאים, צריך להודיעם תחילה, ואם לא ירצו לבוא יחלוק ע"פ ב"ד בקיאים בחלוקה, ושיגיע לכל א' חלק ששם הכל קרוי עליו.
- נ [רעז] דין שמעון שפתח חלון בכותלו ואינו מזיק לראובן, אלא כשמוציא ראובן ראשו מחלונו אז רואהו, אין שמעון צריך לסותמו.
- נא [רעט] דין⁴⁷ ראובן שפתח פתח והעמיד סולם שמהם⁴⁸ רואה בחצר שמעון, אם יש ראייה לראובן ששמעון ראה פתח זה פתיחת קבע ושחק הוי חזקה אפי' סתמו אח"כ כל זמן שלא פרץ פצימיו, ואם לאו יביא ראובן ראייה שעמד כך שני חזקה וישבע היסט שראהו שמעון ושחק ויעמוד בחזקתו, ודין חזקת סולם ועשן.
- נב [רפ] דין שיש לסתום היזק ראייה הכל כפי מנהג המדינה.
- נג [רפא] דין מי שהחזיק בגג שבנה סמוך לחלון חבירו, שאעפ"כ אסור להשתמש בו אם רואה בשעת תשמיש לרשות חבירו.
- נד [רפב] דין שאדם יכול למחות בשכנו שלא להוציא לאויר גגו אע"פ שאין בגג היזק ראייה.
- נה [רפג] דין ראובן שתובע בית מיתומי אחיו וטוען שמכרו לאביהם שלא כדין שהיה של יתומה, דאין מחזיקין בנכסי קטן ואפי' הגדילו אין⁴⁹ מחזיקין בנכסי אשת איש, ואם מכרו לאחיו סתם יש ליתומים מעות ושבח, ואדם משים עצמו רשע בטענת ממון.

בבתים דינא דבר מצרא. עיין בס' הישר לר"ת סי' תר"ז, ופסקי הרא"ש בבא מציעא פ"ט סי' ל"ד בשמו, ועיין גם בתוספות בבא מציעא ק"ח ע"ב ד"ה ארעא. עיין בגוף התשובה שחילק הרמ"ה בבתים, שאם יש מקום להיכנס מבית לבית, בעניין שחשובים כאחד לעניין עירוב, יש להם דינא דבר מצרא, ואי לא לא. וכן כתב הטור בשם הרמ"ה בחו"מ סי' קע"ה סע' פ"א, ואין לדעת אם מוצא דבריו מחידושי הרמ"ה על בבא מציעא או מתשובה זו. וכתב מרן בב"י על דברי הטור: 'ודע שמ"ש רבינו שחילק הרמ"ה, לא משמע כן מדברי הר"ן ונמ"י [רי"ף ב"מ דף ס"ה ע"ב בדפוס וילנא] וה"ה בפ"ג מהלכות שוכנים ה"ד... אלא דלגמרי סבר הרמ"ה כר"ת ולא חילק ביניהם'. הנה בתשובת הרמ"ה מפורש כמו שכתב הטור בשמו. ועיין גם בתשובת הרשב"א ח"א סי' תתקט"ו שמתייחס לפסק רבנו.

45 נראה שצ"ל: מעליו. או שמא יש לקרוא: מכאן ולהבא.

46 חסר: הכתל.

47 תוכן הסימנים רע"ט, ר"פ-רפ"ב נמסר במפתח הנדפס באופן כללי: 'חילוקי דינים בהו"ר וטענת חזקה'.

48 צ"ל: שממנו.

49 צ"ל: ואיז

- נו [רפד] דין מה שאירש מאבא מכור לך לא אמר כלום ופלגין דיבורא.
- נז [רפה] דין קוטרא ובית הכסא אין להם חזקה אפי' עשאן בשלו, ודוקא עשן שאינו פוסק רוב היום ו[הלילה] ברוח מצויה, ואפי' ר"ה⁵⁰ מפסקת חייב לסלקו, ואפי' מחלו לו כל בני העיר חוץ מזה ה[שכן], ולכתחילה יכול למחות בעשן שאינו תדיר.
- נח [רפו] דין ראובן שמת והניח בתים לאלמנתו ולבנו, ושמעון אחיו שואל חלקו מהם, ואומר [להם] הבית⁵¹ קנה אותם⁵², אם היו נקראים הבתים בשם ראובן לבד על שמעון להביא ראיה שכדבריו, [וכ"ש] כיון שהכניסה אשת ראובן לו ממון שעל שמעון להביא ראיה אפילו ראובן קיים.
- נט [רפו] דין ראובן שמת והניח בתים לאלמנתו ולבנו, ושמעון אחיו שואל חלקו מהם, והוציא שטר [שאביהם] קנאם, והאלמנה הוציאה שטר מתנה שלוי נתנם לבעלה ומת, ושמעון אומר שלוי נתנם לו [חלף] הבתים שהיו של אביהם, הדין עם האלמנה, וילך הוא ויבקש קרקע אביו באשר ימצא.
- ס [רפת] דין קהל שיש הסכמה שכל מי שיש לו ערעור על שום בית ולא יוציא ערעורו כמו⁵³ [ש]מכרין[זין בבית] הכנסת על אותו בית שאבד זכותו.
- סא [רפט] דין ראובן שמת והניח בית לאלמנתו ולבנו קטן, והאפוטרופוס של הבן תובע לחלוק [הנכסים] אצלו, והאלמנה רוצה לגדל את בנה ולא לחלוק, אם יש בו דין חלוקה והבן בריא ואינו צריך לאמו] והאפוטרופוס אינו פושע יחלוק, ואם לאו נשאר אצל אמו.
- סב [רצ] דין ראובן שנשא בעיר אחרת והביא אשתו לעירו וילדה בן, ומת ראובן, והאלמנה רוצה לשוב לעירה עם בנה, יען כי אינה יכולה לעמוד עם חמותה, רוצה שישאר הבן אצלה, אם הניח ראובן ממון הרבה שיוכלו לשכור לאלמנתו מדור לפי כבודה צריכה לישאר בעיר עד תשלום כ"ד חדשים זמן הנקתו, ואם לאו אם הניח ממון שיש בו תקוה ליורשי הבן הדין עם האלמנה משום⁵⁴ שהיה⁵⁵, ואם לאו הדין עם החמות ותשכיר לו פה מינקת שראויה להניקו.
- סג [רצא] דין ראובן שערער על שמעון על חלונות שפתח בעלייתו ולא ערער על העלייה באותו פעם, ששוב אינו נאמן לערער על העליה לומר שלא ראה ולא ידע ואין שמעון צריך שבועה.
- סד [רצב] דין יעקב ובניו ראובן ושמעון יצאו מעירם לעיר אחרת ומתו שם⁵⁶, לסוף באת אלמנת ראובן בכתובתה ושטר מתנה חוס בעדי דאותה העיר שיעקב⁵⁷ נתן כל נכסיו לראובן בנו בעלה, ומכרו ב"ד הנכסים בכח שטר זה והגבוה בכתובתה, וכתבו⁵⁸

50 רשות הרבים.

51 צ"ל: הבתים.

52 חסר: אבינו.

53 צ"ל: בימים.

54 חסר: מעשה.

55 עיין כתובות ק"ב סע"ב.

56 שלושתם.

57 חמיה.

58 בית-דין.

- מכירה⁵⁹ כמו שכתבו וחתום בשטר המתנה שהביאה בידה שנתן כל נכסיו לראובן, ושוב באת אלמנת שמעון לגבות כתובתה מחצי הנכסים, ואומר 'ששטר מתנה מזויף היה, הדין עמה, וגובה כתובתה מחצי הנכסים שביד הלוקח, וע"ש.
- סה [רצג] דין יעקב שיש לו שני בנים ראובן ושמעון, והיה לו נכסים ביהודה ומשכנם ליוסף⁶⁰, והלך הוא ושני בניו לגליל ומתו שם, ונתנו יורשי ראובן זכותם לבנימין⁶¹, ובא הוא לפדות כל הנכסים מיוסף יען כי לא נתברר עדיין חלק יורשי ראובן, ויוסף אינו רוצה ליתן לו חלק יורשי ראובן⁶², הדין עמו וע"ש.
- סו [רצד] דין חלונות העשוויין לאויר כמין סרג"ב⁶³ אם יש להם דין חלונות בעינן הרחקה מלמעלן ומלמטן וכנגדן ומן הצד⁶⁴.
- סז [רצה] [דין] ראובן שנתן קרקע במתנה גמורה לארוסתו וכתב בשטר מתנה שתעשה בו כל חפצה, והלכה [ומכר]תו לשמעון בעודה ארוסה⁶⁵, ונשאר ראובן ומתה, ועתה תובע ראובן קרקע משמעון ואומר [דאד]עתא דהכי לא נתנו לה, הדין עם שמעון, וע"ש.
- סט [רצז] [דין ב]ני העיר שהסכימו להזמין לסופר לחתום שמות העדים בשטר, ששטר זה כדיני ממונות.
- ע [רצח] [דין ש]מדין התלמוד הבעל יורש כל נכסי אשתו, ואם יש מנהג בעיר הכל לפי המנהג, ולמי יש להאמין, [ודינ]י יתום.
- עא [רצט] [דין] מוכר שדה לחבירו באחריות ולקחוהו מידו, אינו משלם לו מה שחסר מן הפירות אחר שלקחוהו [ממנ]ו, אלא דוקא מה שהגיע לידו מן הפירות כשהוציאוהו מידו.
- עב [ש] [דין ראו]בן שיש לו בתים במבוי, ובתים אחרים חוץ למבוי, ורוצה לפתוח אותם לבתים שבמבוי [וסתמ]ו מצד האחר, שאין בני המבוי יכולין לעכב עליו.
- עג [שא] [דין אין] התרת נדרים אלא או ביחיד מומחה, פ"י בקי בכל התורה ונסמך מפי ג' סמוכים, [או בג'] הדיוטות שאינן סמוכים אלא שהם חכמים בקיאים בהתרת נדרים⁶⁶.

59 צ"ל: בשטר מכירה.

60 הדר שם.

61 אחי אדם.

62 צ"ל: שמעון.

63 צ"ל: סרג"ם. אשנב (או: אשנבים) בערבית. בתשובה אין התרגום, וכנראה שנוסף ממחבר המפתח.

64 עיין בפנים התשובה. הרמ"ה מזכיר תשובה אחרת שכתב באותו עניין לאביו, ומציין שעתה שינה את דעתו לעניין פסקי-הלכה ממה שהשיב קודם ('כתבת כי ראית לי תשובה על זאת השאלה עצמה לאדונינו אבינו ז"ל... חקרתי על תשובתי לאדונינו אבינו ז"ל בשאלת האשנבים ומצאתיה במקצת עניינה סותרת מה שהיה דעתי בה עתה...'). וכן נמצאת בה ידיעה מעניינת אודות חיבורו יד רמה על בבא בתרא: 'וכבר ביארתי זה בפרק חזקת הבתים מכמה ימים באר היטב, וזהו מן ההלכות שהוספתים בחיבורי אחר שהגיע לידך...'. עיין בתשובה ועיין ביד רמה ב"ב נ"ט ע"א סי' ער"ב.

65 ובתר הכי אינסבא ליה.

66 בתשובה פירש רבנו, שמומחה שאמרו (עיין: נדרים ע"ח ע"א וב"ב ק"כ ע"ב) הוא דווקא סמוך, ושלושה הדיוטות שאמרו (עיין: בכורות ל"ז ע"א) הם בקיאים בדברי אותו עניין שמתעסקים בו, וסיים: 'וזאת הכת השנית שפירשנו במדרגת הדיוטות שהם ראויים להתרת נדרים, נמצא מעט מהם באלו הארצות ואפילו אחד מעיר, וכ"ש שימצאו שלשה כגון אלו במקום אחר'. והחמיר חומרא גדולה: 'ולפיכך ראוי לבעלי תורה הזורזים להסתלק מהתרת נדרים ושיכירו מקומם והשגתם ולא ישאו על עצמם עון אחרים...'. והשווה עם

עד [שב] דין קהל שהסכימו שלא לגבות בשטר שאינו כתב יד הסופר, ושוב יצא שטר שלא כתבו הסופר, שאין גובין בו אפי' עדים חיים וחתימתן מקוימת, אמנם אין עדותן בטלה, אם זוכרים בע"פ הקנין תהיה כשטר מקוימת⁶⁷, ואם לאו הרי מלוה ע"פ ותקדע השטר, וע"ש.

עה [שג] דין ראובן שתובע לקהל ואומר שהשכיר להם סוסו לרכוב עליו יהודה שלוחם ופשע בו ומת, דין הוא שידין עם יהודה, ואם יכפור תובע⁶⁸, ואם יודה חייב וע"ש.

עו [דש] דין ראובן שמת והניח בן קטן ושתי בנות, והשיא הקטנה בחייו, והגדולה היתה חולה, ועתה תובע[ת] לינשא ושיתנו לה פרנסה כפי מה שנתן אביו לאחותה, וע"ש כי רבו החילוקים.

עז [שה] דין ראובן שהכניס את שמעון ערב אצל לוי וכו'.

עח [שו] דין ראובן שהאמין את שמעון בקנין⁶⁹ כשרים על ההפסד שיפסיד בשביל ערבותו, שאינו גובה אלא כפי הערבות אפי' הביא עדים שהפסיד יותר, משום דהוי אסמכתא.

עט [שז] דין ראובן שהפקיד כלי אצל שמעון וחטפו לוי ממנו בפני ראובן, שניהם יכולים לחבוע ללוי, ראובן ושמעון⁷⁰.

עד הנה לה"ר מאיר הלוי ז"ל, מכאן ואילך לרבי אליעזר בר נתן, ומתן לרבי' אליעזר בר יואל הלוי, מהן לגאונים, מהן לר"ש, לרבי' שמעון, לא"א הרא"ש איש חיל, אור זרוע.

דברי רבנו ביד רמה לב"ב שם סי' ס"ד. והנה, התשובה אינה מניחה מקום לספק בדעת רבנו שמצריך ג' הדיוטות חכמים ובקאים בדיני נדרים, ולא די בגמרי להו וסבירי כשיטת רוב הראשונים וכפסק הטוש"ע ביו"ד סי' רכ"ח סע' א', ע"ש. על פי תשובה זו נעמד ביתר דיוק על מה שכתבו הראשונים בזה בשם רבנו. עיין בפירוש רבנו אברהם מן ההר לנדרים ע"א ע"א שפירש ביחיד מומחה, כלומר חכם ובקי בהלכות נדרים, 'לא כמו שכתב רבינו מאיר דבעי שיהא סמוך... והדיוטות ר"ל דמסבירי להו וסבירי, לא דבעינן גמירי ובקיא. בהלכות נדרים כמש"כ שם רבינו מאיר'. ובחידושי הריטב"א לב"ב שם, ד"ה להלן: 'והני הדיוטות לאו דלא גמירי כלל, דהנהו יושבי קרנות ניהו, ואפילו לדיני ממונות לא חזו, אלא פירש הרמ"ה דגמירי דהיינו דגמירי ולא סבירי'. גם אם נניח שהמהדיר פענח נכוחה חיבת 'סבירי', נראה קרוב לוודאי שנשתבשה ממלת 'סמיכי' וצ"ל: 'ולא סמיכי' במקום 'ולא סבירי'. בס' אדם לרבנו ירוחם נתיב י"ד ח"ז: והרמ"ה כתב כי ביחיד מומחה בעי' סמוך או שלשה הדיוטות בעי' דגמירי וסבירי, אבל לא גמירי וסבירי אפילו עשרה אין מפרין... והביאו מרן בב"י יו"ד ריש סי' רע"ח. ועיין בבאר הגולה לשו"ע יו"ד שם אות ג', שהשווה שיטת הרמ"ה לדעת השו"ע דסגי בגמירי להו וסבירי. ונמשכו אחריו באנציקלופדיה תלמודית כרך י"א, ערך 'התרת נדרים', עמ' שד"מ ציון 190, שכתבו שרבנו ירוחם בשם הרמ"ה ר"ל דגמירי וסבירי וכלשון השו"ע. והנה מפורש בדברי הרמ"ה בב"ב שם, ובפרט בתשובה זו, שאי אפשר לומר כן בדעתו. ועיין גם בהערות הר"ר אהרן יפה'ן לחידושי הריטב"א, נדרים כ"ב ע"ב, הע' 91.

67 כלומר, תהיה עדותם במקום שטר מקרים.

68 צ"ל: ישבע.

69 חסר: בשני עדים.

70 באור צדיקים נוסף סי' ש"ח.

סקירה של פרקי אבות בתרגומם ללדינו

מגוונים הם נוסחי התרגום של פרקי אבות ללדינו, שנתפרסמו בידי יהדות ספרד¹. באזור אגן הים התיכון הודפסו מהדורות אחדות באיטליה, יוון, יוגוסלביה, טורקיה וישראל. מהדורות נוספות הודפסו בווינה לצורכי יהדות הבלקן ובאמסטרדם². נוסח התרגום (לא הפירוש³) הקדום ביותר נדפס בפרארה בשנת שי"ב באותיות לטיניות, והחדש ביותר התפרסם בליוורנו תש"ז באותיות מרובעות ובניקוד. הדפוסים שונים זה מזה בכתב התרגום, בנוסחי התרגום, בדרך הדפסת משניות הפתיחה והסיום ובהתייחסות אליהן ובמספור המשניות. רובם התפרסמו כספר עצמאי. חלקם נכללו בתוך סידורים או נספחו לשיר השירים⁴.

למרות הגיוון שבנוסחי הדפוסים, ניכרת מגמה שלטת אחת בלשונם של התרגומים (לא של הפירושים) בלדינו: הם צמודים צמידות רבה לטקסט העברי ומשתדלים להעתיק את לשונו העתיקה מילולית, גם אם היא פוגמת לפעמים בדקדוק הלשון הספרדית (היהודית). לדוגמה: ואלו הם (ב, ח; ה, ו ועוד) מתורגם: אי (=ו) איסטוס (=אלו) איליוס (=הם)⁵, ללא פועל העוזר 'היה' (סוף) המחויב במשפט הספרדי. נוסחי איטליה ואמסטרדם ממעטים להשתמש במלים עבריות בתרגום, ואילו בנוסחים האחרים מרובות המלים העבריות המשולבות בתרגום. ברוב הנוסחים המתרגם הוא אלמוני, וסביר להניח, שמסורת תרגום קדומה היא והועתקה ב'תיקונים' וב'שיפורים' אחדים במהדורות הדפוס השונות.

סקירתנו בכאן היא חלק ממחקר שמטרתו לקבוע, אם ניתן לשחזר 'אב/אבות טקסט' למהדורות המגוונות של התרגומים של פרקי אבות. בחינה בלשונית מעמידה טיפוסים אחדים של תרגום⁶: א. נוסחי המזרח, בתחומי האימפריה העות'מאנית הגדולה לשעבר, ובהם נפרדים

1 המחקר הזה מומן על-ידי מורשת יהדות המזרח שבמשרד החינוך והתרבות ורשות המחקר באוניברסיטת בר-אילן. תודתי נתונה לדליה כהן, למלכה מוצ'ניק ולשירה אלקיים על עזרתן במחקר. לסיוע רב זכיתי מן הספרנים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, במכון בן-צבי, בספרייה הבריתית ובספרייה המרכזית באוניברסיטת בר-אילן. יעמדו כולם על הברכה.

2 וחריגה מהדורת לונדון, להלן מס' 18.

3 הפירושים מעטים, ואף שנמנה אותם כאן בסקירתנו, מחקרנו נסב על התרגומים ללדינו. לא ייכללו כאן תרגומים של 'פרקי אבות לספרדית חדשה', כגון אלו שנכתבו לצורך יהדות אשכנז באמריקה הדרומית בראשית המאה העשרים. לדוגמה: פרקי אבות בתוך סידור תפילות נוסח אשכנז עם תרגום לספרדית משנת תר"ץ או משנת תשכ"ה.

4 בפירושי המשניות השלמים פרקי אבות הם חלק, ראה להלן 3, 7.

5 במקום שהכתוב באותיות עבריות וזה לנוסחו באותיות לטיניות, נכתב הנוסח העברי בלבד. סמ"ך נכתבת כאן במקום שי"ן הגפוצה, על-פי כתיבי הדפוסים המאוחרים. בנוסחים הקדומים שי"ן מייצגת /s/.

6 מיון טיפוסי התרגומים באמצעים בלשניים עתיד להתפרסם במאמרי 'טיפוסי התרגומים של פרקי אבות ללדינו' במסורת 2 (תשמ"ה/תשמ"ו).

נוסחי בילגראד-וינה משאר הנוסחים; ב. נוסחי המערב, באיטליה ובאמשטרדם, המושפעים מהרגלי הלשון של קהילות האנוסים ובהם ניכרים: 1. הכתובים באותיות לטיניות, באמשטרדם, בפארה, בלונדון, בונציה ובפירנצי; 2. נוסחי פיסא וליבורנו המאחרים מבחינת זמנם, בעלי תכונות לשון ספרדיות מאוחרות; 3. שאר נוסחי ונציה ופירנצי. התיאור הביבליוגרפי מחזק את המיון הזה ומוסיף לו נופך פורמלי איתן.

התרגומים ללדינו באותיות לטיניות נפתחים בנוסחה הבאה: (Estos son los) Perakim los quales se dizen los Sabathoth que ay entre Pessah y Sebuoth (cada Sabath uno).⁷ כלומר: אלו הפרקים הנאמרים בשבתות שיש בין פסח לשבועות בכל שבת אחד.⁸ בנוסחים מערביים אחדים המתורגמים באותיות עבריות מרובעות ובניקוד מצוי נוסח דומה למדי (ראה להלן 20, 24 וכל נוסחי פיסא וליבורנו).

פרט למהדורת פארה שי"ב (1), אמשטרדם שע"ב (3), שם ת"י (5) ולונדון תצ"א שנוסח המשנה נעדר בהן, הנוסח העברי של המשנה כתוב באות עברית מרובעת ומנוקדת, והוא קודם לנוסח התרגום.⁹ התרגום עצמו נכתב באותיות לטיניות (כבמהדורות אמשטרדם, ונציה 6, 14, פירנצי 19), באותיות עבריות מרובעות ומנוקדות (כבמהדורות ונציה 2, 11, 20, 24, פירנצי 21, פיסא וליבורנו, שאלוניקי, וינה 53, 54), בכתב רש"י (כבמהדורות בילגראד ווינה 27, 28, 32, 34, 36, 37, 43, 57, 58) או באותיות מרובעות וללא ניקוד (במהדורות ירושלים 55).

בחלק מן המהדורות ממוספרות המשניות העבריות באותיות עבריות או בספרות ערביות, והן מותנות במהדורה ובמקום. נוסחי אמשטרדם 10, 13, 15, 16, 23, 41, ולא האחרים, ממוספרים באותיות עבריות. נוסחי פיסא וליבורנו ממוספרים: מהדורות פיסא 29 (דפוס מולכו) וליבורנו 38, 45, 48 (דפוס אמוזג) ממוספרות באותיות עבריות. בנוסחים שהדפיס בילפורטי (33, 40, 42, 47, 63, 64) ובמהדורת לונדון (8) המספור בספרות ערביות. גם בוינה-בילגראד (27, 28) מספור המשניות באותיות הא"ב. רק במהדורת וינה (34), שבה עמוד משניות עברי ימני מתורגם ללדינו בעמוד השמאלי, ממוספר גם התרגום, אם כי לא תמיד יש הקבלה בין מספור המשנה העברית ומספורה בתרגום. רמז לכך שהמשנה הועתקה ממקור אחד, אך תורגמה ממקור אחר.¹¹

7 יש הבדלי כתיב קלים בין המהדורות בתעתיקי השמות העבריים: Sabatot-Sabathoth-Sabatoth, Pessah-Pesah, Sebuoth-Sebuhot, שאינם מהותיים. המצוי בסוגריים מופיע רק בחלק מן המהדורות.

8 מעניין, שגם בסידורים העבריים מונציה, למשל, נכתב לפני פרקי אבות: 'פרקים הנאמרים בשבתות שבין פסח לשבועות (בכל שבת אחד)'.

9 והתייחסותנו כאן היא רק למהדורות התרגום. על מהדורות הפירוש נעיר במקומן.

10 גם מהדורה 25 ממוספרת באות עברית, אך אין לדעת מביט-דפוסו של מי יצאה.

11 ברי לנו, שנוסח התרגום לא הועתק בכל מקרה מן המשנה שלפניו. שינויים בסדר המשפטים במשנה ובתרגום ובדפוס התרגום מעידים על כך. לדוגמה: במשנה א': 'י"ח נוסח ונציה תי"א (6) גורס 'הוא היה אומר', אך בתרגום כתוב: 'Raban Simhon hijo de gamliel dizien' כבדבור המהדורות. בוינה 1857 (33) המשנה העברית גורסת 'רבן שמעון בן גמליאל אומר', והתרגום — 'איל אירה דיזיין'. במשנה א': 'י"ד: בנוסח העברי: 'וכשאני לעצמי'. באמשטרדם חס"א ותק"ו (12, 23) התרגום 'y quando yo no por mi' ובשאלוניקי תק"ס (26) התרגום: 'שי נון יו פארה מי מיזמו', היינו תרגום של 'וכשאני לעצמי' אף

משנת הפתיחה הלקוחה מסנהדרין י: א נאמרת בראש כל פרק: 'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא שנאמר: ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשי ידי להתפאר'. תרגומה ללדינו מצוי בראשית כל מהדורה של פרקי אבות, בין שהמשנה ותרגומה קבועים לפני הפרק הראשון כבמהדורות ונציה, פיסא וליוורנו, ובין שהן חלק מן הפרק הראשון, ללא מספור, (במקום שהמשניות ממוספרות) כבמהדורות פרארה, אמשטרדם, לונדון, פירנצי, וכל נוסחי המזרח.

במהדורות אחדות שתרגומיהן כתובים באותיות לטיניות כתובה ההנחיה: 'este verso se dice siempre antes de todos los Peraquim' (אמשטרדם 10, 12, 13, 15, 16, 23, 41, לונדון 18 ופירנצי 19). רק במהדורות וינה ובילגראד 27, 28, 36, 37, 57, 58 הכתובות בכתב רש"י ובמהדורות אמשטרדם 15 ו-41 נרמזות משנת הפתיחה בראשי הפרקים ב'-ר-ב' כל ישראל וכו'.

משנת הסיום, הלקוחה ממכות ג: טז: 'רבי חנניה בן עקשיא אומר: רצה הקדוש ברוך הוא לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות, שנאמר: ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר', מצויה בסוף פרק א' בכל המהדורות בצירוף תרגומה. במהדורות אמשטרדם 10, 12, 13, 15, 16, 23, 41. לונדון 18 ופירנצי 19 מצויה גם ההנחיה: 'este verso se dice siempre despues de cada Perek'; כלומר: פסוק זה נאמר אחרי כל פרק. בנוסחי וינה ובילגראד 27, 28, 34 נאמר: 'סי אוזה אדיזיר אין קאדה פרק איסטי פסוק'; כלומר: נהוג לומר בכל פרק את הפסוק הזה. והנחיה דומה נמצאת גם במהדורות בילגראד 36, 37, 57, 58. משנת הסיום מופיעה שוב עם תרגומה גם בסוף פרק ו' בכל מהדורות אמשטרדם (פרט ל-5), פיסא, ליוורנו, פרארה, לונדון ופירנצי וכן בונציה 6, 14 (שתי המהדורות בתרגום באותיות לטיניות).

משנת הסיום נרמזת בשאר סופי הפרקים במלות הפתיחה של המשנה, כגון 'רבי חנניה בן עקשיא וגו'', 'רבי חנניה וגו''¹². במהדורות פיסא וליוורנו נוספת ההנחיה: 'ואומר רבי חנניה בן עקשיא ואין כאלהינו (ככתוב בסוף הספר)'. 'אין כאלהינו' נדפס בשלמותו בסוף מהדורת פרקי אבות, ללא תרגום במהדורות ליוורנו מתרט"ז ואילך. רק במהדורות פרארה 1 ושאלוניקי 37 לא נרמזת משנת הסיום.

בנוסחים מבילגראד (המלה"ד דוד משה אלקלעי ויעקוב משה חי אלטאראץ, 36, 37, 57, 58) נוספו משניות בפרק ו'. אחרי משנה ב' מצורף המשפט: 'הוא היה אומר: תנחומי אבלים וביקור חולים וגמילות חסדים מביאים טובה לעולם' מתוך אבות דרבי נתן ל', ובעקבותיו בא פירוש רחב בספרדית-יהודית¹³. באמצע משנה ג' יש תוספת מדרשית של אותם שני דברים שלמד דוד מאחיתופל וקראו 'רבי אלופי ומידעי'. הנוסח הקרוב ביותר למדרש נמצא בפירוש המיוחס לרש"י ונדפס בספר מדרש שמואל לר' שמואל די אוזידא, ירושלים תש"ך. נוסח

שהמשנה העברית בשלושתם גורסת 'וכשאני'. במשנה ו': י': 'אברהם קניין אחד, ישראל קניין אחד. בית המקדש קניין אחד'. בשאלוניקי תק"ס (26) רק 'בית המקדש קניין אחד' מתורגם. בשאלוניקי תר"ו (31) 'אברהם קניין אחד' אינו, מתורגם, אף שבשניהם המשנה העברית מביאה את שלושת הקניינים האלו.

12 ואין כאן טעות דפוס. 'רבי חנניא' כתוב במהדורות השונות חנניה, חנינא, חנינה.
13 ספרדית-יהודית הוא הכינוי ללשון הכתובה והמדוברת שאינה תרגומית ואינה צמודה בנוקשות לטקסט העברי, להבדיל מן הלדינו הצמודה לטקסט העברי.

דומה נמצא במסכת כלה רבתי (פרק קנין תורה) מאת מיכאל היגער, מסכתות כלה, ניוארק תרצ"ו, עמ' 14289.

כדוגמה לגיוון הנוסחים נביא עתה את תרגום משנת הפתיחה 'כל ישראל וכו' בנוסחיה העיקריים, ונציין בסוגריים לאילו מהדורות מתאים התרגום. הדגמה זו תוכיח, עד כמה סממני הלשון וההקבצות שתוארו לעיל משקפות מהדורות שונות של תרגומים. נתעלם כאן מחילופי כתיב וניקוד כגון ש־ס, ב־ו, i-y, שאף בהם יש ללמד על הטקסטים (ואכמ"ל), ונתעכב רק על הבדלי הגייה ומסורת תרגום. ההדגשות מציינות מקומות שמרובים בהם חילופי נוסח. אמשטרדם ת"י ניכר בנוסחו החופשי בתרגום. כל השאר צמודים לטקסט העברי למרות חילופי הנוסח:

'כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא, שנאמר ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ נצר מטעי מעשה ידי להתפאר'.

1. *Todo Israel tiene parte en el mundo venidero como es dicho, y tu pueblo todos ellos justos, para siempre heredaran la tierra. Ramo de mis plantas, hechura de mis manos para ser glorificado* (אמשטרדם ת"י, 5)

2. *Todo Ysrael ay a ellos parte al mundo el venidero come es dicho, y tu pueblo todos ellos justos para siempre heredaran tierra. ramo de mis plantas hecha de mis manos para afermosiguar por ser* ונצייה תי"א: *afermosiguar, hecho*; ונצייה תס"ז: *por ser* תכ"ד; ונצייה תי"א: *afermosiguar, hecho* (פארה ש"ב; אמשטרדם תכ"ד; ונצייה תי"א: *afermosiguar, hecho* כמו בונצייה תנ"ו (ראה להלן); פירנצי תצ"ו; אמשטרדם תמ"ג, תס"א, תס"ו, תע"ב, תפ"ד, תקכ"ו, תרכ"ז; לונדון תצ"א *para ser afermosiguado* obra, qua assi es dicho (במקום hecha), בדומה לונצייה תס"ז).

3. טודו ישראל איי אה אילייז פארטי אה איל מונדו איל וינידירו קי אנשי דיזי איל וירסו אי טו פואיבלו טודוש אילייז ג'ושטוש פארה שיינפרי אירידארן טיירה, ראמה די מיש פלאנטאש אוברה די מיש מאנוש פארה שיאיר אפ'ורמוזיגואדו (ונצייה תנ"ו, תצ"ט, תק"ס; פירנצי תק"ט: שיימפרי, פור).

4. טודו ישראל איי אה אילייז פארטי אה איל מונדו איל וינידירו. קי אנסי דיזי איל וירסו. אי טו פואיבלו טודוס אילייז חוסטוס. פארה שיימפרי אירידארן טיירה. ראמאס די מיש פלאנטאש. איג'יאס די מיש מאנוס פארה סיאיר אפורמוזיגואדו (פיסא, ליורנו).

5. טודו ישראל איי אה אילייז פארטי אה איל מונדו איל ביניין קי אנסי דיזי איל פסוק. אי טו פואיבלו טודוס אילייז ג'וסטוס פארה שיינפרי אירידארן טיירה ראמאס די מיש פלאנטאס איג'יה די מיש מאנוס פור סיר אפ'ירמוזיגואדו (בכל נוסחי המזרח. ראמה במקום ראמאס בשאלוניקי

תרכ"ג, תרל"ו, תרמ"ד, תרמ"ז, תרנ"ג, תרפ"ח; בילגראד תרי"ח, תרס"ד תרס"ה, יונה תרנ"ד תרכ"ז; ירושלים תרס"א; באחדים יש סיימפרי במקום סיינפרי או פור במקום פארה).

*

להלן פירוט הדפוסים:¹⁵
1. סידור, פארה שי"ב (1552)

Libro de Oracyones de todo el año traduzido del Hebrayco de verbo a verbo de antiguos exemplares: por quanto los ympressos fasta a qui estan errados: con muchas cosas acrescentadas de nuevo segun por la siguiente tabla se muestra 5312 De la Criacion a 14 de Sivan Ympresso por yndustria y despesa de yom 17cm p. 539 [36], [1552]. 5312 [Ferrara]¹⁷ Tob Atias hijo de Leui Atias. (ס"ל)¹⁸.

תרגום פרקי אבות באותיות לטיניות בכתב גותי מצוי בדפים clxix-clii (152-169) בסידור, אחרי תפילות הפסח ולפני שבועות. רק התרגום מופיע, ככלל הסידור הזה שאות עברית נדירה בו מאוד (המלים: פסח, מצה, מרור, כתובות באות עברית), ללא הטקסט העברי של המשניות. התייחסות לנוסח העברי מצויה רק בראשי הפרקים, כגון: Perek primero.

15 בסוגריים, לאחר רישום פרטי הספר, צוין מיקומו לפי הקיצורים הבאים: ס"ל=בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; ב"צ=ספריית מכון בן-צבי בירושלים; ב"א=ספריית בראילן ברמת-גן; ב"ת=ספריית בית-התפוצות בתל-אביב; מ"ב=המוזיאון הבריטי; ס"ב=ספריית בודליאן; מ"ס=ספריית המכון לחקר יהדות שאלוניקי; פ"מ=פרנקפורט על המיין, UCLA = האוניברסיטה של קליפורניה בלוס-אנג'לס. המלה 'קייזרלינג' בצירוף מספר העמוד מציינת שהספר מצוטט אצל קייזרלינג, אך לא מצאתיו בשום מקום ולא ראיתי. ראה: M. Kayserling, 'Biblioteca española-portuguesa Judaica', *Dictionnaire bibliographique*, Strassburg 1890; Ktav Publishing House, New York 1971; M. Grünbaum, *Jüdische-Spanische Chrestomathie*, Frankfurt am Main 1896, pp. 21-22, 61-63; A. E. Cowley, *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed books in the Bodleian Library*, Oxford Clarendon Press 1971; M. Steinschneider, *Catalogue-Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852-1860; A. Freimann, *Katalog der Judaica und Hebraica, Stadtbibliothek Frankfurt am Main*, Akademische Druck u. Verlagsanstalt Ganz, Austria 1968; Io Christoph Wolfii, *Bibliothecae Hebraeae Pars 2*, Hamburgi, Aput Teodor Christoph Felgner 1721; J. Zedner, *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum*, London 1867 ספרים עבריים עתיקים וספרי לאדינו, בואינוס-איירס 1957; ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל-אביב תשי"ב; ועוד.

16 שתרגומו: 'ספר תפילות לכל השנה מתורגם מעברית מלה במלה מנוסחים עתיקים שכן הדפוסים עד כה שגויים עם הרבה דברים מחדשים לפי הלוח הבה שלנו. שנת השי"ב לבריאה, י"ד בסיון, מודפס בבית-המלאכה בתמיכה של יום טוב אטיאס, בנו של לוי אטיאס'.

Cecil Roth, 'The Marrano Press at Ferrara 1552-1555', *Modern Language Review*, 38 (1943), 17 pp. 307-317 Margherita Morreale, 'El sidur ונציה נעשתה אצל: El sidur Ladinado de 1552', *Romance Philology*, 17 (1963), pp. 332-338

18 הספר נמצא גם בספרייה ההיספאנית של הסורבון.

Kol Ysrael yes Lahem; Perek segundo. Rebi omer ezo; Perek tercero. Akabia ben Mahalelel.

2. אבות, ונציה שס"א (1601)

פרקי אבות עם תרגום ספרדי, באותיות עבריות, ויניציה, ט לעומר שס"א, על ידי זואן די גארה. מ"ב דף, והשער חסר.

לפי הספר המדפיס זואן די גארה מאת א"מ הברמן, הוצאת מכון הברמן למחקרי ספרות תשמ"ב, נודע רק טופס אחד הנמצא בספריית בית המדרש לרבנים בסינסינטי¹⁹.

3. סידור, אמשטרדם שע"ב (1616)

Segunda parte del sedur contiene las pascuas de Pesah, Sebuoth, Sucoth y dia octavo. Con todas las cosas que en ellas se suele dezir en casa y en la ysnogua. Stampada por ingustria, y despeza de Yshac Franco. 4 de Adar ve Adar 5372, 8°. . עותק יחיד בעולם, ככל הנראה. נרכש לפני כעשרים שנה על-ידי ספריית עץ חיים באמשטרדם.

תרגום פרקי אבות נמצא בעמודים 135–151 אחרי תפילות הפסח ולפני שבועות. כולו כתוב באותיות לטיניות ללא הנוסח העברי.

4. אבות, אמשטרדם ת"ד (1644)

Perakym. Los quales se dicen... Impr. por horden de Rehuel Cohen Labato y... en casa de Ymanuel Benveniste en Amsterdam. 20 de Adar 5404. 32 pp., 8° (קייזרלינג 27).

הנוסח המוקדם ביותר, כנראה, לתרגום ד"ר משה בילמונטי באמשטרדם (?), ואינו בנמצא.

5. סידור, אמשטרדם ת"י (1650)

de las *Oraciones del anno*; Parte tercera, contiene todas las Thephilot de las Pascuas, con un amostrator circular del Homer (עומר) una excelente Paraphrasis en las *perakin* y todes los 613 Preceptos por admirable disposicion. Dirigido al amplissimo y Magnifico Señor Jshak de Pinto. Dispuesto y reformado por el Hacham Menasseh ben Israel. En Amsterdam. Año 5410. En la Estampa de su hijo Samuel ben Israel²⁰ Soeiro (232 ff), 8°. תרגום פרקי אבות נמצא בעמודים 113–133.

19 א. תודתי לד"ר צבי מלאכי שהפניני אל מראה המקום, ולבית המדרש לרבנים בסינסינטי, אוהיו, על העתק המיקרופילם שהכינו למעני.

ב. במשנת שס"ו מצוי גם הנוסח שלהלן, אך מכיוון שאין ודאות שהתרגום ספרדי הבאתיו כאן בהערה: Misnajothe con el comento de el Haham... R. Moseh hijo de Maymon, y perficcion despues de el Rab Obadia de Bartenora. 2 vol. 13 Nisan 5366. Venicia 1606 Fol הדפוס אברהם די ראובן בן נחמן.

20 ותרגומו: 'מחזור התפילות של השנה. חלק שלישי. כולל את כל התפילות של פסח עם מחזור (לוח) מודגם של העומר, תרגום מצוין של הפרקים וכל תרי"ג המצוות בסידור מעולה. מיועד לאדון יצחק די פינטו המהולל והנערץ. הוכן ותוקן בידי רב מנשה בן ישראל, באמשטרדם שנת הת"י, בבית הדפוס של בנו שמואל בן ישראל.

המחזור כולו מובא בתרגום בלבד באותיות לטיניות ללא הנוסח העברי של התפילות. חלק מתרגום פרק א' של פרקי אבות מובא אצל גרינבאום (לעיל הערה 15). התרגום אינו זהה לשאר נוסחי אמשטרדם (ראה הדגמה לעיל) או לנוסחים הלטיניים האחרים.

6. אבות, ונציה תי"א (1651)

לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם. פרקי אבות. Estos son los Perakim los quales se dixer los sabathoth que ay entre Pesah y Sebuhoth cada Sabath uno. נדפס עתה מחדש במצות השר אנדריאה וינדראמן בויניציה ע"י האומן פראנציסקו וייצ'ירי (תי"א). ל"ג, [1] דפים, 8° (ס"ל, ס"ב).

עמוד אחרון כתוב בכתב רש"י מאת יוסף בן דוד ויטורין ומאיר בן זכריה מימיסטרי, המביאים לבית-הדפוס בשנת א ת"י. התרגום ללדינו באותיות לטיניות.

7. משניות, אמשטרדם תכ"ג (1663)

Misnajot con explicacion de Harambam y Bartenora, traduz. en Español. 5 vol. Amsterdam 1663 (קייזרלינג 71). מהדורת פירוש של המשנה כולה, כולל מסכת אבות.

8. שיר השירים, אמשטרדם תכ"ד (1664)

Paraphrasis caldaica, En los Cantares de Selomoh con el Texto; Hebraico y Ladino Traduzida en lengua española (Nova ympreçaõ) Amsterdam, en casa y à costa de David de Crasto Tartaz²¹ 5424. 153 p., 16 cm (ס"ב, ס"ל).

נוסח זה הוא הקדום ביותר הקיים לשיר השירים ולפרקי אבות, והוא מהדורה שנייה של הנוסח (ראה להלן אמשטרדם תמ"ג). התרגום של פרקי אבות מיוחס לד"ר משה בילמונטי²², אף ששמו אינו נזכר במהדורה הזאת.

מסכת פרקי אבות ותרגומה באותיות לטיניות נמצאת בעמודים 79–153²³.

9. סידור, אמשטרדם תכ"ט (1666)

8° a la fin de prieres quotidiennes. (קייזרלינג 72)²⁴.

10. שיר השירים תמ"ג (1683)

Paraphrasis caldayca, en los Cantares de Selomoh, con el texto Hebrayco y Ladino, tradusida en lengua Española. (3ª impresion) Amsterdam. Impresso en casa, y acosta, de David Tartas, 5443. 168 p., 8°

בגב השער: '...los Perakim que Tradujo el Docto Moseh Belmonte...'. בעמוד 168 כותב יוסף פראנקו סיראנו (Joseph Franco Serrano) המלה"ד, כי הוא תיקן טעויות בתרגום. התרגומים הבאים מאמשטרדם מתייחסים אל המהדורה הזאת של בילמונטי-סיראנו.

פרקי אבות בעמודים 92–167. התרגום באותיות לטיניות.

21 ותרגומו: 'תרגום ארמי בשירי שלמה עם הטקסט בעברית ובלאדינו, מתורגם בלשון ספרדית (הדפסה חדשה) מאמשטרדם. בהוצאת דוד די קראסטו [צ"ל קאסטרו?] טארטאז התכ"ד.

22 תרגום שיר השירים נעשה בידי משה לאניאדו.

23 עמ' 139 נרשם בטעות 136.

24 בקטלוג וולפי (לעיל הערה 15), כרך ב', עמ' 702, נרשם על המהדורה הזאת: Hispanice tantum exstat in calce Ordinis precum quotididnarum. Amstelod 426. C. 1666. 12, pp. 164. Hispanice editi

11. אבות, ונציה תנ"ו (1696)
 לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם פרקי אבות קון שו לאדינו ('עם הלאדינו שלו')...
 נדפסו לתשוקת הגביר המפואר משכיל ונבון במ"ר יצחק במ"ר יעקב בכמהוה"ר יצחק הלוי
 זלה"ה. פה ויניציאה בדפוס ברגאדין שנת למושיע לפ"ק (תנ"ו). 46 דף, 8° (ס"ל).
 בשער, בכתב רש"י כתוב בספרדית-יהודית:
 שיינדו שיירטו קי לה דוטרינה די אישטאש שינטינשיאס איש די גראן פרוביגו קומו
 דיזי לה גמרא קיין קיירי שיאיר בואינו אפירמי לאש פאלאבראש די אבות אי פאר'
 קי סי אינטיינדה ביין סו טראדוזיו אין לאדינו אי אגורה מודי אלגונוס לאדינוש מאש
 אורדינאריוש אי מוג'אס פאלאבראש קי איסטאן אין לש"ה לאס פוזי אין לאדינו.
 היינו:
 'מכיוון שהעיקרון של המשפטים האלו הוא בעל ערך רב כפי שאומרת הגמרא: מי
 שרוצה להיות חסיד ילמד את דברי האבות (על-פי בבא קמא ל ע"א), וכדי שיובן
 התרגום בלאדינו שינתי תרגומים אחדים לפשוטים יותר ומלים רבות שכתובות
 בלשון הקודש העברתי ללאדינו'.
 התרגום באותיות עבריות מרובעות ובניקוד²⁵.
 12. שיר השירים, אמשטרדם תס"א (1701)
 Paraphrasis Caldayca... (4^a impresion). Amsterdam. Impresso en casa y costa,
 de Moseh Mendes Coutinho, 5461. 136 p., 8° (ס"ל, ס"ב, ב"צ).
 תרגום פרקי אבות באותיות לטיניות מאת ד"ר משה בילמונטי, נמצא בעמודים 72–136.
 13. שיר השירים, אמשטרדם תס"ו (1706)
 Paraprasis Caldayca... (5^a impresion) Amsterdam, impresso en casa y acostado de
 Yshak Cordova, 5466. 167 p., 8° (ס"ל, מ"ב, ב"צ).
 תרגום פרקי אבות באותיות לטיניות מאת ד"ר משה בילמונטי נמצא בעמודים 92–167.
 14. אבות, ונציה תס"ז (1706)
 לב אבות... פרקי אבות...
 Estos son los Perakim los quales se dizen los Sabathoth que ay entre Pesah y
 Sebuhoth cada Sabath uno.
 ונציה Na Stamparia Bragadina תס"ז (MDCCVI). מ"א [1] דף, 8° (ס"ל, ב"צ, פ"מ).
 נוסח השער דומה לוונציה תי"א וכן התרגום באותיות לטיניות. בעמוד הנוסף הכתוב בכתב
 רש"י נמצא דבר המגיה: משה חי בן יוסף וינטורין (בנו, כנראה, של המלה"ד של ונציה
 תי"א).
 15. שיר השירים, אמשטרדם תע"ב (1712)
 Paraphrasis caldayca, En los Cantares de Selomoh... (5ª impresion),
 Amsterdam, En casa, y a costa, de Selomoh Props Mércader de Libres
 Hebraicos, y españoles, 5472. 134 p., 8° (ס"ל, ס"ב, מ"ב).
 פרקי אבות בעמודים 71–134. התרגום באותיות לטיניות מאת ד"ר משה בילמונטי.

25 מכאן ואילך תצוין אות התרגום רק אם היא בכתב רש"י, באותיות לטיניות או באות מרובעות ללא ניקוד.

16. שיר השירים, אמשטרדם תפ"ד (1724)
 Paraprasis caldayca, en los Cantares de Selomoh... (6ª impresión) Amsterdam, impresso en casa, y acosta, de Yshak de Cordova, 5484. 167 p., 8°
 פרקי אבות בעמודים 12–167. הנוסח הזה לאמשטרדם תס"ו פרט לשינויים קלים בסידור השורות.

17. אבות, ונציה תפ"ט (1729)
 פרקי אבות בלשון ספרד הנהוגות לאמרם בשבת שבין פסח לשבועות. נדפס מחדש בעיון נפרץ ומנח' היא שלוחה לתלמיד ותיק מאד נעלה. מרומם על כל ברכה ותהלה. הלוא הוא יעקב בן הגביר ונדיב לב היקר ונעלה אברהם חי ברוך קאראואליו, בויניציאה שנת ציון במשפט תפדה לפ"ק (תפ"ט). ס"ד דף, 8° (מ"ב).

18. אבות, לונדון תצ"א (1731)
 Los seis Perakim... el Ruth y los perceptos afirmativos, y negativos que se leen en la Esnoga los días de Sebuoth. Nuevamente estampado y corregido, Londres 5491 (1731). 56 p., 8°
 קייזרלינג (72).
 פרקי אבות בעמודים 3–56. הספר כולל את התרגום בלבד, ואין בו עברית בכלל.

19. סידור, פירנצי תצ"ו (1736)
 סדר תפילות לחדשים ולמועדים עם פרשיות והפטרות לכל חג וחג. וגם ה' תעניות. עם תוספת מרובה מבקשות תחנון ומזמורים למש"ק במצות הגביר בה"ר יוסף גבאי וילאריאל ואחיו והוספנו על הראשונים פרקי אבות עם לעז ספרדי. וגם נתוסף ס' זמנים אשר חיבר [...] הח' בהר"ר דוד מילדולה בימי נעוריו [...] והיא בסוף הסידור. כמנהג ק"ק ספרדים, נדפס מחדש בכל תיקוני הדפוס באותיות חדשות וטוב נייר גם דיו כאשר עין הקורא תחזינה מישרים. נדפס בפירנצי בימי יואן גאסטוני די מדיצי שנת ואני תפילתי לך ה' עת רצון לפ"ק בדפוס פרנציסקו מוויק [תצ"ו]²⁶. ו', 351, דף, 8° (ס"ל, ב"צ).
 בראש הסידור הסכמות מליורנו מן הרב גבריאל דיל ריאו ודוד בלא"א אברהם מילדולה ס"ט ויעקב לוסינה ס"ט ומפירנצי מאת יהודה רפאל יהושע במוהר"ר פנחס ברוך ממונציליסי.

פרקי אבות ותרגומם באותיות לטיניות מצויים בעמודים רי"ז–רמ"ז.
 20. אבות, ונציה תצ"ט (1739)
 פרקי אבות עם פתורנו בלשון ספרד הנהוגות לאמרם בשבת שבין פסח לשבועות אוש קואיש שי דיזין אין לוס שבתות קי איי אינטרי פסח אה שבועות און פור קאדה שבת קון אה דיקלאראסיון אין לאדינו אין לינגואה איספאניולה²⁷. נדפס לתשוקת התלמיד הנעים משה דוד בכ"ר שלמה אשכנזי יצ"ו בויניציאה, שנת ובעת ההיא אצמיח לפ"ק (תצ"ט) Nella Stamparia Bragadina. 34 דף, 8° (ס"ל, מ"ב).
 בסוף המסכת נרשם שם המדפיס או המגיה, כנראה: 'על ידי הנצב על המלאכה בנימין בכ"ר אהרן פולאקו יצ"ר'.

26 גם בנב השער שנת מלכות (=תצ"ו), ולא שנת תע"ה ככתוב בס"ל.
 27 כמו בניסוחים שבאותיות לטיניות מפרארה שי"ב, ונציה תי"א, תס"ז, פירנצי ואמשטרדם (ראה בהקדמתנו לעיל). אוס, קואיס, אה במקום לוס, קואליס, לה בהשפעת הפורטוגזית המדוברת, כנראה. 'לדינו' כאן ובנוסחי אמשטרדם לעיל פירושו 'תרגום'. שם השפה הוא לינגואה איספאניולה.

לפי פרידברג, בית עקד ספרים, עמ' 697 (לעיל הערה 15), התרגום מבוסס על מהדורת ר' בילמונט, ואינני יודעת על סמך מה. אף שיש דמיון בין נוסחי אמשטרדם ואיטליה, בכל זאת רבים ההבדלים בין אלו הכתובים באותיות לטיניות לבין נוסחים מאיטליה הכתובים באותיות עבריות ומנוקדים.

21. אבות, פירינצי תק"ט (1749)

פרקי אבות קון סו לאדינו סיידו שיירטו קי לה דוטרינא די איסטאס סינטינסיאס איש די גראן פרוביג'ו קומו דיוזין חז"ל קיין קיירי סיר בואינו אפירמי לאס פאלאבראס די אבות²⁸ נדפס מחדש באותיות חדשות. וטוב נייר וגם דיו. כאשר עיני הקורא תחזינה משרים²⁹. הלעז כמו שאומרים בליוורנו יע"א³⁰. ממני הצעיר יצחק די משה די פאס יצ"ו. בפירינצי, בשנת כליל תפארת בראשו נתת לפ"ק (תק"ט). ע"ג דף, 8° (ס"ל, ב"צ).

המשנה אוחות ע"א דפים ובעקבותיה פרק ממסכת ארץ זוטא.

22. שיר השירים, אמשטרדם תקכ"ד (1764)

Paraphrasis Caldayca... (קיזרלינג 72). מהדורה שישית של הנוסח הזה התפרסמה, בתפ"ד (ראה 12 לעיל), והשביעית בתקכ"ו (ראה 22 להלן) ונראה, שאין תקכ"ד אלא תקכ"ו (אף ששניהם נמנים שם, עמ' 72) גם בהקדמה למהדורת אמשטרדם תרכ"ז (השמינית במספר, להלן 41), שבה ציין יעקב לופז קרדו, שהתרגום הוא מאת משה בילמונט, שתוקן על-ידי רבי יוסף פראנקו סיראנו בשנת התמ"ג, מובאות בהערה המהדורות הקודמות והן: ראשונה — אבדה, שנייה — תכ"ד (לעיל 8), שלישית — תמ"ג (דוד טארטאס; לעיל 10), רביעית — תס"א (משה מנדס קוטינחו; לעיל 12), חמישית — תס"ו (יצחק די קורדובה; לעיל 13), שישית — תפ"ד (יצחק די קורדובה; לעיל 16), שביעית — תקכ"ו (יוהאן יאנסון בבית ישראל מונדובי; להלן 23), ואין מקום כאן למהדורת ביניים בין תפ"ד לתקכ"ו.

23. שיר השירים, אמשטרדם תקכ"ו (1766)

Paraphrasis caldayca, en los Cantares de Selomoh... Como Tambien los Apophthegmas de Abot, o Perakim... (7^a impression) [Amsterdam], impresso pon G J. Janson, en casa de I. Mondovy 5526. 144 [i.e. 148] p., 8° (ס"ל, ס"ב, ב"צ).

המביא לבית־הדפוס הוא יצחק די אליהו הכהן בלינפאנטי. פרקי אבות ותרגומם באותיות לטיניות מצויים בעמודים 77–144.

24. אבות, ונציה תק"ם (1780)

פרקי אבות עם פתרונו בלשון ספרד. שנוהגים לאומרם בשבתות שבין פסח לשבועות. אוש קואליש שי דיוזין אין לוש שבתות קי איי אינטרי פסח אה שבועות און פור קאדה שבת. קון לה דיקלאראסיון אין לאדינו אין לינגואה איספאניולה³¹. לתשוקת המדפיס כמוהח"ר משולם אשכנזי פירינצי יצ"ו. ויניציאה, שנת והתענגו על רב שלום (תק"ם). ל"ד דף, 8° (ס"ל).

25. אבות, ליוורנו תק"נ/תק"ס (?)

28 השווה לנוסח השער בונציה תנ"ו.

29 השווה לנוסח בסידור פירינצי תצ"ו.

30 יש עדויות לשון לכך, שנוסח פירינצי תק"ט קרוב לנוסחי ליוורנו ופיסא, שיתוארו להלן, ולא נתגלו המהדורות הקדומות, שנוסח זה התבסס עליהן.

31 השווה לנוסח ונציה תצ"ט (20 לעיל).

פרקי אבות עם לדינו (ב"צ).

חסר עמוד השער והסיום. דף ג' מתחיל במשנה 'בעפר רגליהם' (אבות א: ד) ודף מ' מסתיים בגדולה תורה שהיא נותנת חיים לעושיה בעולם הזה ובעולם הבא' (אבות ו: ז). המשניות העבריות ממוספרות באותיות הא"ב העברי (כבמהדורות שהודפסו מאוחר יותר בידי אמוג, ראה להלן 38, 45, 48).

26. אבות, שאלוניקי תק"ס (?)

פרקי אבות עם תרגום לדינו. [שאלוניקי תק"ס לערך]. נ"א דף, 15 ס"מ (ס"ל). בטופס הזה חסר השער ומשניות א'–ג'. בסוף הספר: 'על ידי הפועל העוסק במלה"ק ה"ה בה"ר רפאל י' עזיליו יצ"ר'³².

27. אבות, וינה (בילגראד) תקע"ה (1815)

סדר פרקי אבות על תרגום לאדינו: כוללים דברי מוסר השכל ללמד לאדם דעת למצוא חן בעיני אלהים ואדם. ונלוה אליהם הפתיחה תא שמע מהרב... דוד פארדו, וגם עשרה נסיונות לאברהם אבינו בלשון לאדינו... קבץ ואסף את הדברים האלה... ישראל בכ"ר חיים מעיר בילגראד... ביינה, דפוס ג. הולצינגר. שנת גאל ישראל (תקע"ה). נ"ו עמודים, 8° (ס"ל). המסכת עצמה משתרעת מעמוד ט' עד עמוד נ"ג. תרגום המשניות לדינו כתוב באותיות רש"י. ההקדמה, הפתיחה משפעת רביבים ופירוט עשרת נסיונותיו של אברהם ועשרת הדברים שנבראו בערב שבת בין השמשות כתובים ספרדית-יהודית בכתב רש"י.

28. סידור, וינה תקע"ה (1815)

סדר תקון ספרד כמנהג ספרדיים... והוספתי בו פרשיות התורה שקורין בשבת מנחה ובשני וחמישי ולאדינו על משניות סדר שבת ועל פרקי אבות... ביינה, דפוס ג' הולצינגר. שנת מה אדיר שמך (תקע"ה) 1814. רס"ד, קכ"ז [1], נ"ו עמודים, 8° (ס"ל). מסכת פרקי אבות מצויה בסוף הספר כקונטרס בעל מספור עצמאי ועמוד שער נוסף. הנוסח הזה זהה לנוסח וינה תקע"ה (27) שהובא לעיל.

29. אבות, פיסא תקפ"ב (1822)

ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת. והיו לעדת בני ישראל למשמרת. לדעת חכמה ומוסר לתהלה ולשם ולתפארת. נדפסו מחדש עם לעז ספרד בהגהה מזוקקת ומאושרת³³. פיסא, ע"י המדפיס שלמה מולכו הי"ו. שנת אהבה' בתענוגים לפ"ג (ה'תקפ"ב). מ"ד דף, 15 ס"מ (ס"ל, ספריית UCLA מ"ב, ס"ב³⁴).

30. אבות, שאלוניקי תר"ד (1844)

פרקי אבות עם פתורנו בלשון ספרד; פרקים הנהוגות לאמרם בשבתות שבין פסח לשבועות. שאלוניקי התר"ד. נ"א דף, 12°.

הספר נזכר באוסף מולכו³⁵ וחסרים בו שניים או שלושה דפים בסופו.

32 תופעות הניקוד מיוחדות בה: סימון שווא להגיית צירה או סגול, ועל-פירוב אין ניקוד באות השנייה שבצורור של שלושה עיצורים.

33 הנוסח הזה זהה בכל מהדורות ליורנו שיתוארו להלן.

34 לפי בית עקד ספרים מאת פרידברג (לעיל הערה 15), המתרגם הוא ר' משה בילמונטי, כאן ובמהדורות ליורנו תרכ"ז (42), תרל"ט (47) ותר"ס (48) להלן. ומעניין שמהדורות ליורנו תרט"ז ותרט"ו אינן משויכות אצלו לאותו מתרגם למרות זהותן. וראה מה שכתבנו על ונציה תצ"ט (20).

35 אוסף מולכו (לעיל הערה 15), נמצא עתה במכון אריאס מונטאנו במדריד שבספרד.

31. סידור, שאלוניקי תר"ו (1846)
סדר תקון שבת כמנהג ספרדים... ונוסף לזה סדר שבת ועל פרקי אבות. נדפס באותיות ווין [שאלוניקי], שנת תר"ו. ק' [30], ל"ט [1] דף, 16 ס"מ (ס"ל)³⁶.
פרקי אבות ממספרים מספור עצמאי: מ' דף, ואין להם שער. יש שיבושים במספור הדפים (דף י"ד-כ"ו).
32. אבות, וינה תרי"ב (1852)
סדר פרקי אבות עם תרגום לאדינו... ונלוה אליו פתיחה משפעת רביבים תא שמע מהרב... כמו"ה דוד פארדו זצ"ל. 1852 (ברית) = Wien 5612.
מוזכר אצל גרינבאום (לעיל הערה 15) בעמ' 62. נראה כמהדורת תקע"ה, ולא ראיתיו.
33. אבות, ליוורנו תרט"ז (1856)
ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... נדפסו מחדש עם לעז ספרדי בהגהה מזוקקת ומאושרת. ליוורנו, דפוס שלמה בילפורטי וחבריו הי"ו מדפיסים ומוכרי ספרים. שנת בני דע את אלהי אביך (תרט"ז). מ"ד דף, 8° (ס"ל, ב"א).
34. אבות, וינה 1857
פרקי אבות עם תרגום לאדינו ואחריהם ספירת העומר עם דינים לעומר Wien 1857, דפוס A. della Torre מ"ו דף, 10 ס"מ (ס"ל).
מסכת אבות מסתיימת בדף מ"ב ע"א. מדף מ"ב ע"ב עד הסוף — ספירת העומר. התרגום בכתב רש"י מצוי מול עמוד משניות. הן המשניות והן תרגומיהן ממספרים באותיות א"ב. בסוף פרק ה', אחרי "רבי חנניה וכו'" נכתב בצד העברי באות זעירה ובכתב רש"י: 'סוף הפרק הוא ע"ס אחר', והכוונה לנוסח המשנה ולתרגומה, כי בנוסח העברי כ"ה משניות ובתרגום כ"ג³⁷.
35. אבות, שאלוניקי תרי"ח (1858)
סדר פרקי אבות עם פתורנו בלשון ספרד. סאלוניקי 5618. 16° (אותיות מרובעות ומנוקדות).
הספר רשום באוסף מולכו (ראה הערות 15, 35 לעיל).
36. אבות, בילגראד תרי"ח (1858)
ספר פרקי אבות כוללות דברי מוסר השכל ללמד לאדם דעת למצוא חן בעיני אלהים ואדם. הובא לבית הדפוס פ"ב על ידי הח'... דוד משה אלקלעי. בילגראדו ה'תרי"ח. [28] דף, 8° (ס"ל, ב"צ, ס"ת).
- הדפים אינם ממספרים. בגב השער הקדמה בספרדית-יהודית. התרגום בכתב רש"י. בפרקים א'-ה' התרגום מילולי. בפרק ו' נוסף לתרגום יש תוספות ארמיות מנוקדות של הפתיחה משפעת רביבים שתיקן הרב דוד פארדו לומר לפני כל ב"א (והשווה 27, 28 לעיל). כאן גם נוספו הקטעים מאבות דרבי נתן וממדרש שמואל (ראה הקדמה לעיל).
37. סידור בילגראד
סדר עבודת השנה. בילגראד, שנת כי קרובה ישועתי לבא (תרט"ז) 1856. [28] דף, 8° (מ"ב).
- בסוף הספר נוספה מהדורת אבות בילגראד תרי"ח (36 לעיל).

36 בטופס הזה חסרים דף ג' (משניות ב'-י' בפרק א') ודף י"ח (משניות א'-ו' בפרק ד').
37 וראה לעיל הערה 11.

38. אבות, ליוורנו תר"ך
ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... ליוורנו, דפוס אליהו בן אמוזג, שנת גאל ירושלם (תר"ך). מ"ז דף, 8°³⁸.
39. אבות, שאלוניקי תרכ"ג (1864)
סדר פרקי אבות לחינוכות של בית רבן כמנהג ספרדים... [סלוניקי], דפוס סעדי הלוי 5623, מ' דף, 8° (ס"ל).
- בנוסח הזה היו כפי הנראה מ"א דפים. חסר בו סוף פרק ו', משניות י"–י"א.
40. אבות, ליוורנו תרכ"ה (1865)
ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... ליוורנו, דפוס שלמה בילפורטי וחברו. שנת וצדקה תהיה לנו (תקכ"ה). מ"ד דף. 8° (בספריית UCLA).
41. שיר השירים, אמשטרדם תרכ"ז (1867)
Paraphrasis caldayca en los cantares de Selomoh... (8^a impression) Corregido de los errores thypographicos por jacob Lopes Cardozo Jr. Amsterdam. J. B. de Mesquita 5627 [1867] 2p, 1, 136 p., 8°.
- פרקי אבות ותרגומם באותיות לטיניות מצויים בעמודים 69–136. המהדורה הזאת דומה למהדורות הקודמות, פרט לאותיות הדפוס המודרניות שבהן³⁹.
42. אבות, ליוורנו תרכ"ז (1867)
ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת [...] עם לעז ספרדי... ליוורנו, דפוס שלמה בילפורטי. שנת למען ייטב לך והארכת ימים (תרכ"ז). מ"ד דף, 8° (ס"ל, ב"ת).
43. אבות, בילגראד תרכ"ח (1868)
פרקים או מסכת אבות עם לאדינו ופירוש הרב רבינו משה בר מימון הספרדי הנקרא הרמב"ם. 1868 (תברכו=) Belgrad 5628. 8° (קייזרלינג 72).
לפי גרינבאום (לעיל הערה 15) נוסח התרגום כתוב באותיות רש"י. הוא דומה, כנראה, לנוסח וינה 1852, 1857 או בילגראד תרי"ח⁴⁰.
44. אבות, שאלוניקי תרכ"ח (1868)
סדר פרקי אבות לחינוכות של בית רבן כמנהג ספרדיים... שאלוניקי 5628, בדפוס סעדי הלוי הי"ו ע"י הפועל חיים סעדי הלוי הי"ו. מ' דף, 8° (מ"ב).
- בפרק ו' האותיות קטנות משאר הפרקים הן במקור העברי הן בתרגום.
45. אבות, ליוורנו תרל"ד (1874)
ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... עם לעז ספרדי... ליוורנו, דפוס אליהו בן אמוזג. שנת משפט וצדקה (תרל"ד). מ"ז דף, 8° (ס"ל).
46. אבות, שאלוניקי תרל"ו (1876)
סדר פרקי אבות איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה, אי לאד'ינאד'ה מויי ביין סיגון איל

38 רכושו הפרטי של פרופ' מאיר בניהו. תודתי נתונה לו על סיועו.

39 וראה מה שכתבנו על ההקדמה במהדורת אמשטרדם תקכ"ד (22).

40 הספר רשום בקטלוג המוזיאון הבריטי, אך אבד ככל הנראה.

- אוזו די מואיסטרה סיב'דאד' אי קומפליד'ה אין טוד'ו⁴¹ שאלוניקו. דפוס עץ חיים 5636. ל"ב דף, 8° (ס"ל).
47. אבות, ליוורנו תרל"ט (1879)
פרקי אבות עם תרגום ללדינו.
נזכר רק בבית עקד ספרים (לעיל הערה 15), עמ' 698, כתרגום מאת ר' משה בילמונט, ולא מצאתיו בשום מקום. וראה הערה 34 לעיל.
48. אבות, ליוורנו תר"ם (1880)
ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... נדפסו מחדש עם לעז ספרדי... ליוורנו. דפוס אליהו בן אמוזג, שנת אל תאחר (תר"ם). מ"ז דף, 17 ס"מ (ס"ל, ב"צ).
49. אבות, שאלוניקי תרמ"ד (1884)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... שאלוניקי, דפוס חברת עץ חיים, 5644. כ"ח דף, 8° (ס"ל).
50. אבות, שאלוניקי-וינה תרמ"ד (1884)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... שאלוניקי, דפוס חברת עץ חיים, קנופפלמאכר בוינה). ל"ב דף, 8° (ס"ל, ב"צ).
המלה"ד הוא שלמה אברהם הכהן פרחייה.
51. אבות, שאלוניקי-וינה תרמ"ז (1887)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... שאלוניקו 5647 (בדפוס קנופפלמאכר בוינה). ל"ב דף, 8° (ב"צ).
המלה"ד גם כאן הוא שלמה אברהם הכהן פרחייה.
52. אבות, שאלוניקי תרנ"ג (1893)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... סאלוניקו. דפוס עץ חיים [יעבץ] 5653. כ"ו דף, 8° (ס"ל, ב"צ).
53. אבות, וינה תרנ"ד (1894)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... ב"ינה 5654, דפוס י' שלזינגר. ל"ב דף, 8° (ס"ל).
54. אבות, וינה תרנ"ז (1897)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... ב"ינה 5657, דפוס י' שלזינגר. 64 עמ' 8° (ס"ל, ב"צ).
- מספר העמוד האחרון בטעות 46. המהדורה הזאת יצאה בדפוס צילום בהוצאת סיני, תל-אביב 1959.
55. אבות, ירושלים תרס"א (1901)
סדר פרקי אבות. איסטאמפאד'ו קון ליטרה אירמוזה. אי לאדינאדו... יצא לאור על ידי משה א' עזריאל. ירושלים 5661. דפוס לעזוי ושותפיו. ל"ט דף, 8° (ס"ל, ב"צ).
שנת הקולופון 5662. התרגום ללדינו באותיות עבריות מרובעות וללא ניקוד.
56. אבות, ירושלים תרס"ג (1903)

41 ותרגומו: 'ספר פרקי אבות, מודפס באות יפה ומתורגם היטב לפי המנהג של עירנו ומושלם בכול'. נוסח זה שכיח בשערים של פרקי אבות רבים משאלוניקי, מוינה ומירושלים. ראה מהדורות 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62 להלן.

פרקי אבות עם תרגום לדינו [ע"י ה"ר משה י' עזריאל], ירושלים תרס"ג. 39 דף.
 נזכר רק בבית עקד ספרים (הערה 15 לעיל) בעמ' 698, ולא ראיתיו.
 57. סידור, בילגראד תרס"ד (1904)
 איסטי ליברו איס איל מואיב' עבודת השנה נומבראדו קהלת יעקב ... ריסינטאדו אי
 טראידו אלה איסטאמפה פור מי מאנו... יעקב משה חי אלטאראץ. בילוגראדו. דפוס ש'
 הורובנץ 1904. 24, 464, 112 עמ', 8°. (ס"ל, ב"צ, ב"ת).
 המהדורה דומה מאוד למהדורת תר"ח (36 לעיל) כולל התוספות⁴². התרגום באותיות
 רש"י.
 פרקי אבות עם המשנה ממוספרים בפני עצמם כחלק מן הנספחים שבסוף הספר והם
 משתרעים על פני 48 עמודים (מ"ח עמודים מתוך 116 שבסוף).
 58. אבות, בילגראד תרס"ה (1905)
 פרקי אבות: לשון אי לאדינו... ארינוב'אדו אי טראידו אלה איסטאמפה פור... יעקב משה
 חי אלטאראץ... בילוגראדו, דפוס ש' הורוביץ⁴³ 1905. 48 עמ', 8° (ס"ל).
 זו המהדורה שצורפה לסידור בילגראד תרס"ד (57), והיא מצויה כספר עצמאי (והשווה:
 בילגראד, הערות 36, 37 לעיל).
 59. אבות, סאלוניקי תרס"ו (1906)
 סדר פרקי אבות. אסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה... סאלוניקו, דפוס עץ חיים [יעב"ץ]
 5666. כ"ו דף, 8° (ס"ל, אוסף מולכו).
 אות התרגום לדינו קטנה מאות המשנה העברית בחמשת הפרקים הראשונים. בפרק ו'
 סדרו חלק מהתרגומים באות המשנה העברית.
 60. אבות, שאלוניקי תרע"ה (1915)
 פרקי אבות. טריזלאדאדו אין ז'דיאור-איספאניאל פור... דניאל שלמה ציון. סיגואינדו אין
 גראנדי פארטי איל טריזלאדו פראנסזי דיל ד"ר קריאנו' די פאריס. סאלוניקו, דפוס עץ חיים,
 5675. 46 עמ', 8° (ס"ל, ב"צ, מ"ס, אוסף מולכו).
 הספר הוא פירוש לפרקי אבות המתבסס על פירושו הצרפתי של ד"ר קריאנו' מפאריס.
 התרגום משתרע על פני העמודים 3–46. רק משנת הפתיחה (מסנהדרין) מובאת בשלמותה.
 שאר המשניות העבריות אינן מודפסות. התרגום בכתב רש"י, ורק מלת הדיבור המתחיל של
 כל משנה מודפסת באות עברית מרובעת גדולה.
 61. אבות, איזמיר תרפ"ד (1924)
 פרקי אבות קון טראדוקסיון ליבירה אין ז'ודיו-איספאניאל, אי פידאסוס די מוראל,
 מאקסימאס אי פואיזיאס, די ראובן אליהו ישראל... איזמירנה, דפוס בן סיניור 5684. [6]
 112–3 [1] עמודים. 8° (ס"ל, ב"צ, אוסף מולכו).
 גם מהדורה זו כמהדורה המפורטת ב-60 לעיל היא פירוש תרגום מאת ראובן אליהו
 ישראל, רבה הראשי של רדוס. התרגום נמצא בעמודים 3–70. בעקבותיו הסברים מפורטים
 לאחדות מאמרות החכמים, שירים והסברי מנהגים. התרגום בכתב רש"י בעקבות המשניות

42 ומעניין, אם הוא מבוסס על סדר קהלת יעקב לר' יעקב פאדו, בדפוס משולם אשכנזי, פינצי-בראגאדין
 תקמ"ד.

43 דפוס הורוביץ כמו כאן או הורובנץ כמו ב-57. באחד השמות נפלה, כנראה, שגיאת דפוס.

הכתובות באות מרובעת ואינן מנוקדות. הפירושים אינם ארוכים במיוחד. בשולי העמוד, בהערות, יש הסברים למלים שבטקסט התרגום.

62. אבות, שאלוניקי תרפ"ח (1928)

סדר פרקי אבות, איסטאמפאד'ה קון ליטרה אירמוזה, ריביסטה אי קוריז'אד'ה אי לאדינאד'ה [...] פור איל פרונטו אדילאנטאמיינטו די לה ג'יקיס. סאלוניקו, דפוס ביזיס 5688. 58 עמ'. 8° (ס"ל, ב"צ, אוסף מולכו).

דומה למהדורות התרגום האחרות של שאלוניקי. בעמודים 6, 26, 27 ו-53 מופיע ביאור מלים קשות בשוליו התחתונים של העמוד בכתב רש"י.

63. אבות, ליוורנו תר"ץ (1930)

ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... עם לעז ספרדי... ליוורנו. ש' בילפורטי, תר"ץ. מ"ד דף (88 עמ') 8° (ס"ל).

64. אבות, ליוורנו תש"ז (1947)

ספר פרקי אבות הנאמרים בשבתות שבין פסח לעצרת... עם לעז ספרדי... ליוורנו, דפוס ש' בילפורטי תש"ז. מ"ד דף (88 עמ'), 8° (ס"ל, ב"צ).

65. אבות, איסטנבול תשי"ד (1954)

Livro de moral cudia trezladado i komantado por Nisim Behar, [Istanbul], Güler Basimevi 5714 (1954). 71 p., 24 cm

פרקי אבות נכללים בעמודים 4–71. המשניות העבריות הממוספרות באותיות הא"ב מצויות מימין למפתח, ופירושן (ללא מספור) באותיות לטיניות, לפי הרגלי הכתיב הטורקיים, משמאל למפתח⁴⁴. זהו נוסח פירוש המבוסס על פירושי מדרש שמואל, מדרש דוד, מגן אבות, זכות אבות, ר' עובדיה מברטנורא, תפארת ישראל ואחרים.

66. אבות, תל-אביב תשי"ט (1959)

ראה 54 לעיל.

44 משנת הפתיחה נמצאת בראש פרקים א', ג', ד', ה' באותיות עבריות קטנות מנוקדות, אך היא מתורגמת רק בראש פרק א'. משנת הסיום נמצאת בסוף פרקים א' ו-ה' באותיות עבריות קטנות ומנוקדות. בפרק א' היא גם מתורגמת. בסוף פרקים ג' ו-ו היא רק נרמזת.

אברהם שישא

בן המלך והנזיר ומתרגמו לידיש התרגום וגורלו

ספרו של אברהם בן שמואל חסדאי, בן המלך והנזיר עם תרגום אשכנזי באותיות עבריות, הגיע בפעם הראשונה לידי קוראיו מבית־הדפוס בפרנקפורט דמיין בשנת תקכ"ט¹. זה לשון השער:

ספר בן המלך והנזיר מוגה כראוי ועל דרכיו אור נגה נדפס פעם ראשון במנטובה² ולרוב תועלתו וחשיבותו נדפס פעם שנית בק"ק וואנובעק וכעת נעתק ספר הלז ללשון אשכנז והובא תחת מכבש הדפוס ע"י הר"ר אייזק הומבורג מק"ק אויבאך. נדפס בק"ק פ"פ דמיין בדפוס האדון של הצעיר בייאר העפר. בשנת והחכמה תחיה את בעליה לפ"ק. [=תקכ"ט]

המביא לדפוס לא הוציא מתחת ידו דבר שלם. הוא הדפיס רק את חלק הפרוזה, אבל השמיט את כל השירים שהם חלק ניכר של הספר. וכיוון שנשמטו השירים נשמט גם תרגומם. טעם להשמטה זו נותן המו"ל בהקדמתו הקצרה שמאחורי השער. לפי דבריו:

[...] כי נתתי לפניכם העתקת הספר מלה במלה באר היטב מלבד השירים אשר נעשים ע"מ³ יתד ותנועות ולא יוכל להעתיק ללשון אשכנז באשר שיכה ע"י כך יקר זהר ויפעי הדרתם, וכאשר שלא רבים יחכמו ויתלבנו אמרי בינה השירים המעולים והנשאים אחד מאלף אינם יודעים למה הם באים [...]

נראה ש'המוציא והמביא ספר הלז תחת מכבש הדפוס'⁴, אייזק הומבורג, לא החשיב ביותר את מידת ידיעותיהם של קהל לקוחותיו הפוטנציאליים⁵.

1 מאלה שכתבו על ההוצאות השונות ביידיש בכלל: י' צינברג, געשיכטע פון דער ליטעראטור ביי יידן, כרך א', ווילנא, 1929, עמ' 305; נח פרילוצקי, ייווא בלעטער, כרך א', ווילנא, 1931, עמ' 417–419; אברהם יערי, 'ס' בן המלך והנזיר ביהדות', קרית ספר, שנה י', עמ' 376–378 (לקוטים ביבליוגרפיים, חוב' א' מס' ג); ר' חיים ליברמן, הי"ו, 'דפוס בלתי ידוע של ספר בן המלך והנזיר', אהל רח"ל, ח"א, ניו־יורק, תשמ"מ, עמ' 392–400. ועל אלה שעסקו בבעיות הכרוכות בהוצאה דגן במיוחד ראה בהערות הבאות.

2 ההוצאה הראשונה של בן המלך והנזיר היא קושטא רע"ח, שלא היתה ידועה למו"ל.

3 = על משקל.

4 כך מתאר אייזק הומבורג, המו"ל, את עצמו בראש ההקדמה הקצרה שלו.

5 מוזר מאוד שבתרגום הקדמה קצרה זו לאשכנזית דילג המו"ל על העובדה שלא הדפיס את כל הספר ועבר על ההשמטות שלו בשתיקה.

הכנס ברחבי הנכים . יקבן וישיב על שער בת רבים יהודה
 ישראל חביבים :

בטריבט אול' און אוטיג דעם האלם
 במרהערעניגט פֿר זייה דיא פֿר אייניגענע
 יחודה אונד יסרלא דס ווא לז און קאמאן
 אונד און דיא טאנדערניס סטעט
 אונד קענין

חם ונשלם שבח לאל כורא עולם

אמן

רען אשר טהרתי במלאכת הקודש והגורל :
 ר' בשפירי ספדתי כל אורי ישראל טאכונה :
 ז' כרתי את בורא בטי בחייתי לעשות דעון אצט ואלוי קיפ מעות
 פי יהלל לה' בכל עת דעונה :
 א שר נתן לי לזה דעון וננה :

הנקרא כפי כל אדם יונפא בהררי שלמה ועציר מהומבורג

קלופון של בן המלך והנזיר פרנקפורט דמיין חקכ"ט

ספר

בן המלך והנזיר

פונד בראני ועל דרנא

אור נגה

נדפס פאראשן במטבורג לודו חתולו חשיטע
 נדפס פעם שנית בק"ק וואנבעק ובעת געזעק
 ספר היל' ללשון אשכנז חובבא חדר סכנע
 דעפוס ע"י דהא אויווק הומבורג בק"ק
 אוכנאך

נדפס בק"ק פפ דמיין

בראש הארון של הענין פארהאנדעט

כשנת והחכמה תהיה את בעלה לפונד

שער בן המלך והנזיר פרנקפורט דמיין חקכ"ט

שמו של המתרגם אינו מופיע במפורש לא על השער, לא בהקדמה ואף לא בקולופון. האם המוציא לאור הוא המתרגם, או מי שהוא אחר אינו נזכר במפורש. אם לא שנאמר שמכלל אתמר, ממה שכתבו על השער 'וכעת נעתק ספר הלז ללשון אשכנז והובא תחת מכבש הדפוס ע"י הר"ר אייזק הומבורג'. אבל אין הדבר כן, זכותו של המתרגם שיקרא שמו על מלאכתו קופחה, אבל בכל זאת זהותו נודעה ממקום אחר⁶. שמו ר' ראובן ב"ר אברהם הלוי, שבעצמו גילה רז זה בספר אחר שחיבר והדפיס. בראש ספרו נחלת ראובן, פפד"מ, בשנת בנח"לחם [=תק"ל] לפ"ק⁷, הדפיס 'הערה' שניתוספה להקדמת הספר ובה הוא כותב בין השאר:

אמר ראובן הלוי ראה זה מצאתי, למלאות רצון אחר רציתי, וזה ימים לא כביר שהעתקתי ס' בן המלך והנזיר כלה מלה"ק ללשון אשכנז מלה במלה, ומסתריו להמוציא והמביא הנזכר בספר, אבל בזה חוק ברית הפר [...].

בהערה זו הוא מעמיד הדברים על מכונם, והוא אף מגלה סוד, בדברי לעג שלגמרי אינם מוסווים, מה היה טעמו של 'המוציא והמביא' לקצץ בנטיעות, להשמיט השירים ותרגומם. הטעם הפשוט היה, שהלה היה קרוב לפשיטת הרגל והגה עצה איך להפחית ההוצאות והחליט שעל-ידי השמטת חלק ניכר של הספר יחסוך הרבה בהוצאות. ר' ראובן אף מגיב בתוקף על העוול שעשה לו המו"ל, לא די שלא הזכיר שמו על נחלתו אף השמיץ אותו, בהאשימו שתרגומו לשירים לא עלה יפה. מתוך צערו הוא מביע תקוותו ' [...] אם ירחיב [ד'] את גבולי אדפיס אותו⁸ מחדש עם כל שיריו הנטועים כארזים, ואעתיק גם אותם בלשון אשכנזי בחרוזים'. חבל שתקוותו נשארה רק תקווה. כאשר נדפס הספר עם התרגום מחדש על-ידי ר' יצחק ב"ב⁹ המדפיס בפירודא בשנת תקמ"ג¹⁰, הציב לו המדפיס לדוגמה את הוצאת פפד"מ תקכ"ט, וכיוון שלא נכנסו השירים בהוצאה ההיא לא נכנסו גם להוצאת פירודא — וכיוון שאייזק הומבורג העלים שמו של המתרגם ר' ראובן, ממילא נשאר שמו מעל גם מהוצאה זו. ההדפסה של פפד"מ תקכ"ט ותרגומו של ר' ראובן הלוי מיוסדים על הוצאת וואנובעק תפ"ז, כאשר יוצא מלשון השער¹¹. במהדורת וואנובעק ניתוסף בסוף הספר קונטרס בן עשרה דפים בשם משיחת חולין של תלמידי חכמים. לקונטרס הזה אין יחס ישיר עם הספר שאליו נספח, והמהדיר הוסיף אותו מפני הקרבה שבתוכן. לפי דעתם של מומחים, קונטרס זה

6 הראשון שעמד על זהותו של המתרגם היה נחום ברילל במאמרו: 'Reuben ben Abraham ha'Levi, Übersetzer des Ben ha'Melech ve'ha'Nazir', *Hebr. Bibl.*, Vol. 15, 1876, pp. 64–67.

7 פרט התאריך הוא 'על שמם יקראו בנח"לחם [=תק"ל]'. אין ספק שבכוונה השתמש במליצה הזו לפרט השנה, שהפעם היה נזהר ששמו ייקרא על ספרו, ולא כמו שקרה לו בתרגומו של בן המלך והנזיר שהעלימו שמו מעל עבודתו. אשר לפרט תק"ל ראה להלן.

8 את ספר בן המלך והנזיר עם תרגום אשכנזי. מלשון 'ואעתיק גם אותם [השירים]' יוצא שעליו היה להעתיקם מחדש, שכנראה התרגום שהעביר להדפסה לא הוחזר אליו מהמהדיר אייזק הומבורג.

9 בוך בינדר.

10 העתק השער: 'נדפס פעם הראשון במנטובה [...] פעם שנית בק"ק וואנובעק, ובפעם השלישית נעתק ספר הלז ללשון אשכנז ונדפס בק"ק אויבאך וכו''. כבר עמד פרילוצקי על העובדה, שהמדפיס בפירודא החליף מקום מגוריו של המוציא לאור (אויבאך, שנדפס על שער דפוס פפד"מ תקכ"ט באותיות גדולות) עם מקום הדפוס, שהוא באמת פפד"מ, תקכ"ט.

11 הנעתק לעיל ליד הע' 2 [ראה להלן הע' 27, העורך].

הוא פרי עטו של מהדיר הספר ומוציאו לאור למעשה, החה"ש המני"ח זצ"ל¹². לרוב חשיבותו של הטקסט ויקרת מציאותו הדפוסו א"מ הברמן מחדש עם הקדמה מאלפת והערות לעניין¹³.

הגיוי היה אפוא להניח שמתרגם הספר בן המלך והנזיר, ר' ראובן הלוי, יתרגם גם את שמצא לפניו באב"טיפוס שממנו תרגם, היינו הוצאת וואנובעק, כלומר אף את הקונטרס הצנוע בן עשרת הדפים. הן אמת שאפשר לומר שהוא לא תרגמו, משום שלא מצא עניין במכתמי-מוסר אלו. ועוד, אולי הגיע לידי עותק שהיה חסר ממנו הקונטרס הזה — שכידוע, לפי עדות ביבליוגרפים מומחים, נמצאים עותקים שחסר בהם הקונטרס הזה¹⁴. הברמן, במקום המסומן, קובע ללא היסוס שיחת חולין של תלמידי חכמים לא נדפס רק פעם אחת בלבד. דהיינו, אף לא בהוצאה של פפד"מ הנידונה כאן.

בדיקת הידיעות על הוצאה זו אצל אלו שהשתמשו בה, תאשר לכאורה, הנחה זו, שלא נדפס שוב. הראשון שהשתמש בהוצאת פפד"מ תקכ"ט הוא המדפיס בפירדא, שהדפיס מחדש את הספר בן המלך והנזיר עם תרגומו של ר' ראובן הלוי, כמחכונת ספר שלפניו [3], ק"א דף — ורק גוף הספר בן המלך והנזיר בלי ההוספה. אמנם ראה זו היא מעין 'לא ראינו'. נחום ברילל¹⁵, מי שזיהה את המתרגם במאמרו שנדפס בשנת 1876 על-פי ה'הערה' שבנחלת ראובן, הבין את דבריו של ר' ראובן שציטט אותם באופן המוזר, כאילו '[...] שיחת חולין יוכיח שאולי חיבר ביידיש שירים עממיים וזמירות לעת מצא ביידיש'¹⁶. להצדקתו של ברילל ייאמר, שהלוא לא ראה ואף לא הכיר את הוצאת וואנובעק תפ"ז, ממילא לא ידע על מציאותו של הקונטרס 'משיחת חולין של תלמידי חכמים'. לא כן שטיינשניידר; בחושו הביבליוגרפי הגאוני הבין והעיר בשולי דבריו של ברילל [=האם אין כאן איזה שהוא רמז למשיחת חולין של תלמידי חכמים שבהוצאת וואנובעק תפ"ז?]¹⁷, והוא, שטיינשניידר, ראה את הוצאת פפד"מ תקכ"ט וגם נתן תיאור פיסי של העותק שהיה לנגד עיניו: [3] א-קא

12 הרה"ח משה חאגיז זצ"ל.

13 'משיחת חולין של תלמידי חכמים לרבי משה חגיז', סיני, סיון-חמוז תש"ח, עמ' פ"ז-צ"ח. שם מסכם כל מה שנאמר על הקונטרס הזה על-ידי קודמיו. וראה: מאיר בניהו, 'ספרים שחברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציא לאור', עלי ספר ג' (תשל"ז), עמ' 109, שלפי דעתו, המהדיר למעשה של בן המלך והנזיר היה הח' המני"ח.

14 הברמן שם, על-פי ל' ראזענטהאל, יודע ספר, אמשטרדם תרל"ה, מס' 285; וכן: בניהו, שם.

15 ראה הערה 6. ברילל מעתיק שם רובה של 'הערה' זו בלשונה. שטיינשניידר מוסיף בין סוגריים [Das Blatt vielleicht nicht in allen Exemplaren vorhanden?]. אילו ראה שטיינשניידר עותק של ספר נחלת ראובן, היה רואה שזה אינו נכון; הדף שעליו נדפסה ההערה הוא דף [4] של הכפלול, ותיומה עם דף [1] של הכפלול.

16 במאמרו הנ"ל, עמ' 66 הערה 7: 'Reuben ha'Levi hat, wie man aus dieser Andeutung entnehmen kann, deutsche Volkslieder und Gelegenheitsgedichte verfasst, die aber kaum in Druck erschienen sind'.

17 'Hier liegt eine Beziehung auf welches der 66 הערה 7: שם, עמ' 66 הערה 7: 'Serapeum Hebrenische Ausgabe, Wandsbeck 1727 angehengt ist?' idem. Hebrenische Übersetzungen des Mittelalters, Berlin, 1893 p. 863 'Er [Reuben ha'Levi] hat auch die Verse (Vielleicht auch den Anhang?) übersetzt, aber der Ducker kürzte die Übersetzung und verdarb den Text. N. Brüll, Hebr. Bibl. xv. p64 et seq' אילו ראה שטיינשניידר את דברי הספר נחלת ראובן במקור, כאמור, כל זה לא היה נשאר אצלו בספק.

דף', דהיינו שהעותק שראה היה בו רק בן המלך והנזיר ולא יותר¹⁸. כיוון שכן, השאיר הבעיה בסימן שאלה.

אותו העותק שהיה לנגד עיני שטיינשניידר, נרכש [בברלין] בשביל המוזיאון הבריטי והגיע לשם ולידי צדנר, אחרי שכבר נדפס רוב הקטלוג של ספרי המוזיאון הבריטי¹⁹, אבל הספיק לרשום אותו ברשימת ההשמטות שבסוף הספר. צדנר לא רשם, כדרכו, את מספר הדפים, אבל אנו יודעים מספר דפיו מדבריו של שטיינשניידר. העותק הזה נרשם שוב על-ידי וואן סטראלן²⁰, אם כי פירוט הדפים אינו מדויק אצלו. הוא רשם [3], 100 דף, הדף האחרון אינו ממוספר וצריך להיות [קא]. רוסט הדייקן²¹ רשם אף הוא את העותק הנמצא היום ברונטליאנא באמשטרדם עם 101 דף. ברוך ברטהולד שטרויס²², שהעותק שבספרייתו היה חסר שער, רשם שהעותק שלו מסתיים בדף 101. הברמן, ברשימה הביבליוגרפית של ההוצאות של בן המלך והנזיר²³, רשם אף הוא מספר דפים בעותק שבו השתמש: '[3], ק' [1] דף', דהיינו בן המלך והנזיר ותו לא. נראה שכל זה גרם לו להברמן לקבוע בדבריו, המצוטטים למעלה, שהקונטרס הזה לא נדפס שוב, אחרי שנדפס בוואנובעק בשנת תפ"ז²⁴. האמת אינה כן, ואפשר לקבוע ללא הסתייגות שהקונטרס הנ"ל כן נדפס לכל הפחות עוד פעם אחת. המקור לוודאות הזאת הוא אותו המקור שעליו מבוססת זהותו של המתרגם, ושאלו בו נמושות מכבר, כאמור. ב'הערה' הנזכרת למעלה, שבה הוכיח ר' ראובן הלוי על פניו של המוציא לאור על שהשמיט השירים עם תרגומם, הוא כותב:

'וכתב עוד [אייזק הומבורג]²⁵ שעל ידי ההעתקה יכהה יקר זוהר יפעת הדרתו לא מיניה ולא מקצתי', ודקרי מאי קרי לי' בשקרא. כלפי לייא ואיפכא מסתברא, דבריו על פניו אוכיח, שחרוזי שיחת חולין יוכיח, שבדברי בהם

¹⁸ Z. B. Ben ha'Melech ve'ha'Nazir vgl Jahrg. vii und Serapeum n. 393. — In bezug auf meine dortige Anfrage bemerke ich aus einem für das Brit. Mus. erworbenen Exemplare der Ausgabe [=Frankfurt a.M.] 1769 aus dem Titel [...] Es enthält 3 und 101 Blatt'. *Hebr. Bibl.* Vol. viii, Jan-Feb 1865, p. 15. מן הנכון להעיר, ששטיינשניידר ראה את בן המלך והנזיר, פיורדא תקמ"ג, רק כלאחר יד: 'Ich habe selbst nur die Ausgabe Fürth, 1883 vor mehreren Jahren flüchtig angesehen'. *Hebr. Bibl.* Vol. vii, 1864, März-April, p. 43.

Catalogue of the Hebrew Books in the British Museum Library, London, 1867, p. 26 and p. 794 19 (Addenda), Shelf Mark 1980, b. 39.

Catalogue of the Hebrew Books in the British Museum Library, 1894, p. 6, Shelf Mark 1980 b. 20 39.

²¹ M. Roest, *Catalog der [...] Rosenthaliana*, Vol. 1, Amsterdam (reprint 1966), p. 36 21 ראוענטהאל, שם כך ב', יודע ספר, מס' 286.

²² אוחל ברוך, לונדון, תש"כ/1959, עמ' 43, מס' 732. העותק שנרשם היה חסר שער, הדף האחרון רשום כ'דף 101'.

²³ בן המלך והנזיר, ההדיר א' מ' הברמן, מחברות לספרות, תל-אביב, תשי"א, עמ' 350–351.

²⁴ בדקתי באוצרות ספרים ציבוריים, הבדליאנא באוקספורד, הספרייה הבריטית, ספריית הסמינר ניו-יורק שני עותקים, ובאוספים פרטיים כאחד-עשר עותקים, כולם שווים בזה שהדף האחרון הוא [קא] (אבל ראה הערה 26).

²⁵ הוספת שמו של המו"ל וכל ההדגשות בהבאה זו, ממני — א"ש.

בלשון עמי בחרוזים, ולא נפל אש בארזים, ולא עממוהו חרוזי לה"ק ולא הוכהה אורם, יעמדו ביופים ותוארם, ובכל לשון לפי טבעו ומהותו, יורה על תוכניות הבנתו ועולים בקנה אחד גם שניהם יחד [...]

דבריו אלו אינם משאירים שום ספק, שאכן תרגם משיחת חולין של תלמידי חכמים ואף הדפיסו; שאם לא כן היתה הראיה שלו מעין תלי תניא בדלא תניא. אם כן הוא, איה איפה נדפס?

*

לאמיתו של דבר, הקונטרס משיחת חולין של תלמידי חכמים נדפס במקום שההגיון מחייב, בשולי ספר בן המלך והנזיר, ושניהם יצאו לאור ביחד על-ידי אייזק הומבורג בפראנקפורט דמיין בשנת תקכ"ט. ועותק כזה מונח לנגד עיני²⁶. אחרי גמר הספר בן המלך והנזיר ניתוסף הקונטרס הזה בלי שער מיוחד כמו בעותק וואנובעק. רק הכותרת בראש העמוד הראשון היא באותיות גדולות 'משיחת חולין של תלמידי חכמים / הועתק מלה"ק ללשון אשכנז באר היטב' בשתי שורות. ההוספה אף היא בת עשרה דפים. המקור העברי נדפס בראשונה, ואחרי כל מכתם — תרגומו האשכנזי. הדפים אינם ממוספרים, אבל הגליונות כן ממוספרים. הגליון הראשון והשני מסומנים 1א ו-2ב, והמה בעלי ד' דפים, הגליון האחרון מסומן 3ג בעל שני דפים²⁷.

ובכן, מה קרה כאן — שכפי הנראה כל אלה שעמדו על טיבו של הספר לא ראו עותק עם ההוספה? באין ידיעה ודאית לפענח החידה אולי מותר להביע השערה, אם כי השערה זו היא אולי 'מוציא דיבה' ואולי אף 'חושד בכשר'...

בשעה שהדפיס אייזק הומבורג, בן עיר אוביבאך, את בן המלך והנזיר בפפד"מ²⁸ בתקכ"ט²⁹, הדפיס ר' ראובן הלוי, גם הוא מגרי עיר אופנבאך, גם הוא את ספרו נחלת ראובן בפפד"מ — שניהם בבית-דפוס של בייאר העפר בפראנקפורט³⁰. ספר נחלת ראובן שהה תחת מזב"ח הדפוס כשנתיים ימים וקצת יותר, ולא יצא לאור לפני סוף שנת תקל"א³¹.

26 הטופס היחידי השלם שראיתיו נמצא בספריית ג'וס קולליג' לונדון. בידי נמצא הקונטרס המכיל את משיחת חולין של תלמידי חכמים בנפרד. איני זוכר מאין בא לידי, ואף לא שמתי לו לב כל השנים, עד שנודע לי ערכו על-ידי בדיקת המקורות ותגלית עותק האוניקום בספרייה הנ"ל. אין ספק שהקונטרס שבידי נפרד מעותק שלם של הספר ונשמר במצב כזה — אכן, הכל תלוי במזל!

27 ההקדמה הקצרה (של המני"ח) שבהוצאת וואנובעק תפ"ז, לא נדפסה בהוצאת פפד"מ, אם לא שנאמר שבעותקים שראיתי חסר מהם השער וההקדמה. אבל זה אינו סביר, והמבנה הפיסי של הקונטרס מוכיח שכל הכפולים שלמים; שניים בני ארבעה דפים, והשלישי — שני דפים.

28 'בדפוס האדון של הצעיר בייאר האפער'.

29 כאשר נעתק לעיל מן השער של בן המלך והנזיר.

30 בנחלת ראובן 'בבית יאהן בייר האפער'.

31 כפי שיוצא מן ההקדמה של חלק השני, שבשנת תקל"א בפרשת זכור כבר היה עסוק שנתיים בדפוס, וראה להלן. צדנר רושם, בדייקנות טיפוסית, ברשימה עמ' 655, כשנת ההדפסה '1770–1772'. וכל זה אף-על-פי שעל השער התאריך הוא תק"ל.

כאמור לעיל, עם יציאת הספר הזה פרסם ר' ראובן הלוי בפומבי את תגובתו החריפה נגד אייזק הומבורג, ובה גם הוקיע נגד השמש עם ראייה שאין עליה תשובה, שאכן הוא בעל כשרון לתרגם גם שירים ומכתמים. ראייתו ממקור ההאשמה גופה — תרגומו המלא והמוצלח של משיחת חולין של תלמידי חכמים שהוציא לאור אייזק הומבורג בכבודו ובעצמו. מאוד סביר שאייזק הומבורג ראה לנכון להעביר מהעותקים של בן המלך והנזיר את הקונטרס האחרון ולאבד את הקורפוס-דליקטי הטופח על פניו. אם כנים דברי השערה אלו יתפרש איך מרובם של עותקי בן המלך והנזיר חסר הקונטרס משיחת חולין של תלמידי חכמים, ואיך, כמפעם לפעם במקרים כאלה כאשר מוציאים לאור רצו לבער דפים, יהא זה מטעם שהוא, נשארו לפליטה בכל זאת אי-אלה עותקים, 'משיירי כנסת הגדולה' אשר להגיד יצאו, ועל הכלל כולו יצאו, להעיד על צדקת הצדק והיושר של ר' ראובן הלוי³².

המתרגם והידוע עליו

את ייחוס אבותיו רשם במלים אחדות, כנראה שלבני דורו לא היה צריך להאריך בדברים. את ההקדמה של ספרו נחלת ראובן הוא חותם במלים אלה:

כ"ד המחבר, לכבוד התורה מדבר, ראובן ב"ה אברהם הלוי זצ"ל, נכד להדיין מוה"ר גבריאל הלוי זצ"ל. ומצד אם נכד להרב הגאון מוה"ר מרדכי ייטלש זצ"ל נין ונכד להגאון הרב מוה"ר ישראל קאפלס זצ"ל³³.

את זהותו של זקנו, אבי אביו, ר' גבריאל הלוי, לא יכולתי לוודא, וכמו-כן לא עלה בידי לברר את מקום מגוריו אשר שם שירת בקודש בתור דיין³⁴. לא כן ייחוסו מצד האם. אבי אמו, הרה"ג ר' מרדכי ייטלש, היה נצר לאחת המשפחות המיוחסות והעתיקות בפראג. בעיר מולדתו, בפראג, שירת בצעירותו בתור דיין מו"ש [מורה שוה] 'אפאלאנט', לפי הגדרת המשורה של הדורות ההם בפראג. ואחרי ששימש ברכנות בכמה קהילות, שתיים-עשרה השנים האחרונות של ימי חייו היה רבה של וירצבורג (בשנות

32 בכלל לא האיר לו לר' ראובן הלוי המזל במיוחד. רק חלק של תרגומו ראה אור הדפוס ותם לריק חלק עבודתו, וגם ממה שכן נדפס נכרת שמו. תקוותו להדפיס תרגומו עוד פעם ובשלמות לא נתקיימה. וכאשר נדפס למעשה בשנית, פיורדא תקמ"ג. אף-על-פי שהגיב ברבים על העוול שנעשה לו כשחים-עשרה שנים לפני-כן בספרו נחלת ראובן, לא הועיל לו להחזיר שמו על עבודתו. ואם כל זה לא די, לפי דברי ראזענטהאל (יודע ספר, שם), הדפיס אחד בשם סאמועל יאקאב הנוי, קלעווע 1788, את תרגומו של ר' ראובן בגופן שלהם בגרמנית כמעשה ידי הוא בשם *Der Arabische Mentor, oder die Bestimmung des Menschen*, וגנב זה אף העז, לפי דברי ראזענטהאל, להזכיר את הוצאת פפד"מ תקכ"ט בביבליוגרפיה שלו.

33 דף [ז] עמ' ב'.

34 לא יכולתי לזהות אותו או מקום מגורו.

L. Löwenstein, *Blätter f. d. jüd. Geschichte und Literatur*, Vol. 5, Frankfurt a. M. 1903, p. 93, 35 n. 35; idem, 'Das Rabinat in Hanau nebst Beiträge der dortigen Juden', *JJGL*, Vol. 14, Frankfurt a.M. 1921, pp. 58–60; A. Wolf, 'The First Pinkes of Heidingsfeld', *HUCA*, Vol. 18 pp. 253–254 (1943–1944). לפי דעתו של לוונשטיין, היה בנו של ר' בער ייטלש (האק, מס' 6798, עמ' 165). הוא, ר' מרדכי, נפטר בוירצבורג חס"ח — התאריך המדויק אינו ידוע.

תנ"ו-תס"ז/ח)³⁵. את הרבנות דשם ירש מחמיו, הרה"ג ר' ישראל ווינר [=פרנקל]³⁶. הלה היה מילידי וינה שבילדותו זכה לשמש את אחד מגדולי הדור, שאביו לקח אותו לביתו בוינה, הרה"ג ר' אפרים הכהן זצ"ל בעל שו"ת שער אפרים³⁷. ר' ישראל היה מן הגולה אשר הגלתה מוינה בשנת ת"ל ומאלה שמצאו מנוח לכף רגלם בארץ אשכנז. כבר בצעירותו יצא שמו ושמעו למרחקים. שימש ברבנות בכמה קהילות חשובות, בין אלה בפינסק שבפולין, בברודא במורביאה, ובסוף שנותיו היה רבה של האצפעתלד, וירצבורג והמדינה ונפטר שם בשנת תנ"ו. הוא היה בנו של הנגיד וטפסר בעל בעמיו השתדלן ר' יעקב קאפל פרנקל הלוי בוינה, שהיה ידוע בימיו בכינויו 'רייך רבי קאפל', שנפטר אי-אלה חודשים טרם באו ימי הרעה על יהדות אוסטריה בכלל ועל קהל וינה בפרט ביום ז'ך ניסן ת"ל³⁸.

ר' ראובן הלוי היה בעל לאשה ואב לחמישה בנים ובנות, אך לא מסר לנו את בת מי לקח לו לאשה ולא הותיר ידיעות על גורלם של זרעו. לפי עדות פנקס של ק"ק אופיבאך³⁹, היה נודע ר' ראובן דנן בשם ר' ראובן האצפעתלד [=היידנגספעלד], מקום מגורי רבנות אבותיו, ואולי גם מקום מוצאו. לפי עדות עצמו הגיע לאופיבאך ממקום אחר, 'מיום שתקעתי אהלי פה ק"ק אופיבאך עיר מלאה חכמים וסופרים'. שם עסק בפרקמטיה, וכל ימיו היה נהנה מיגיע כפיו⁴⁰ ללא כל משרה בעדתו. הוא ממשיך בסיפורו בהבאה דלעיל: 'וששת ימים יעשו [אנשי אופיבאך] מלאכתם יוצאים ובאים הולכים וחוזרים להביא טרף לביתם, ובש"ק הם חברים מקשיבים לדבר ה' זו הלכה. והנה זה כמה שנים אשר בחרו בי להגיד להם דבר ה' מידי שבת בשבתו פין[רוש] על ההפטר' ⁴¹. הוא קיבל על עצמו למלא רצונם, אבל גם המשרה הזו הייתה משרה של כבוד ללא תשלום גמול. ואף הוא היה מאלה שעזבו ביתם למצוא פרנסתם ממקום אחר, לפי דבריו, בפרנקפורט דמיין. הוא ממשיך בסיפורו: 'וזה היה דרכי ביום צאתי ובואי לפ"פ ואלך בשדה ואשקוף בהשקפת עיוני בפסוקי ההפטרות ואמצא דברי דודים ואמרתי הדברים לפני הח"ק מידי שבת בשבתו'. שומעי לקחו הפצירו בו לאסוף הדברים שהשמיעם ולהדפיסם בספר. הוא קיבל עצתם ותכלית הדברים הוא ספרו נחלת ראובן, אשר חלקו הראשון והגדול בכמות שבשני החלקים, דברי אגדה על ההפטרות של כל השנה. הדפסת ספרו לא עלתה לו בנקל ומחוסר אמצעים התקדמה ההדפסה בכבדות. כתוצאה מאסון שקרה לו בליל שבת פרשת זכור תקל"א נתאחר הספר עוד יותר. אצל אחד מידידיו

36 ראה עליו: David Kaufmann 'Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien, Budapest 1882, pp. 88 n. 6, 144, 153, 179, 191, 192 n. 2, 195 n. 6; L. Löwenstein, *Die Geschichte der Juden in der Kurpfalz*, F.f.a.M 1895, p. 238 n. 2; idem, *Blätter* etc., *ibid*, pp. 58-59; A. Wolf, *ibid*, p. 253

37 שו"ת שער אפרים, זולצבאך תמ"ח, בהקדמת בן המחבר הרה"ג רא"י הכהן (לפני ד"צ נייריוק בלי תאריך), שבהיות אביו הגאון מורה בבית הקצין רייך ר' קאפל בוינה למד אצלו. וראה מאמרי 'פרשת אלה מסעי של בעה"ח שער אפרים', מוריה, יג (אדר א' תשמ"ד), עמ' ק"ג-ק"ד.

L. Löwenstein, *Das Wiener-Memorbuch in der Klausynagogue von Fürth, Monatsschrift* etc, 38 (N.F.), Vol. 42, 1898, p. 277; B. Wachstein, *Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien*, Vol. 1, Wien 1912, pp. 483-484

39 לוונשטיין, *Blätter* (לעיל, הערה 35), עמ' 93 הערה 35, על-פי מעמארבך אופיבאך, כ"י כרמולי. אכן ראה למטה שבמעמארבך שהדפיס י' ק' דושינסקי חסר פרט זה.

40 בהקדמה לחלק הראשון.

נולד בן וכמנהג ישראל הלך בליל שבת אל ידידו להשתתף במסיבת 'זכור'. בעזבו בית ידידו בדרכו חזרה הביתה מעדו רגליו בראש המעלות ונפל מן הקומה לתחתית המעלות ונשאר שם ללא הכרה זמן ממושך עד שהרגישו בהעדרו. כאשר מצאוהו היה שבור ורצוץ דמו שותת וחסר הכרה. הרופא שבדקו מצא שעצם קדקדו נשברה והוא חולה מסוכן חסר אונים. הודות לחסדי ד' ולטיפולו המסור של רופא נאמן, ואחרי שהיה קשור לערש-דווי יותר משלושה חודשים, התחיל לאט-לאט להתאושש. בימים אלו של צער עמדו ידידיו לצדו, במיוחד אלו שבפרנקפורט דמיין, 'עיר מפוארה ומהוללה, החזיקו בידי, חיים וחסד עשו עמדי והיו לי לעזרה, לעתות בצרה'⁴². כאשר קרה לו מה שקרה באותה שבת, הוא מספר, היה ספרו כבר בשלב של הדפסה יותר משנתיים — ועתה אחרי האיחור הממושך שנגרם לו כתוצאה מחוליו ואסונו התחיל שוב לטפל בהדפסת ספרו. הפעם במרץ מחודש ובמגמה לגמור במוקדם האפשרי. הוא כתב הקדמה לחלקו השני באותו הזמן, וכנראה שאז החליט להוסיף את חלקו השני של הספר. חלק זה כולל ביאורים לפירושי רש"י המיסודים על כללי הדקדוק שנמצאים בפרקי התנ"ך שבהפטרות. הדחיפה לכתוב את מחברתו זו גם כן באה לו על-ידי גורם מבחוץ. הוא מספר בהקדמה, שהיה לו בצעירותו ידיד נעורים שלמד אתו בצוותא. הם התווכחו כל הזמן, חברו אהב את ידע התלמוד על דרך הפלפול והפחית ערכו של לימוד על-פי הפשט הפשוט. לא כן ר' ראובן, למענו היה הפשט נוגה אור לדרכו. כיוון שלא יכול לשכנע את ידידו זה נתפרדה החבילה וכל אחד הלך לדרכו ולפי דרכו הוא — ועכשיו חשב שמן הראוי להראות ברבים ערכו של הפשט בלימוד הפסוקים. הוא חשב להציג ערכו של הלימוד הזה בהדפסת דפים אלו.

מכל זה יוצא, שספרו, שהתחיל בהדפסתו בשנת תקכ"ט, לא נגמר לפני סוף שנת תקל"א תחילת תקל"ב⁴³.

נוסף על תרגומו את בן המלך והנזיר וספרו נחלת ראובן חיבר עוד ספר וקונטרס קטנטן, את הקונטרס עוד זכה להוציא לאור⁴⁴; ספרו זה כתבו בשתי לשונות — עברית ואשכנזית (באותיות וכתב עברי). לספר שני שערים תאומים:

אגרת הראשון לחנך לנער בכתב ולשון, בשתי הלשונות מכוונות כדרכונות, מורים טבעי הלשון וחלקיה, על מה הטבעו אדניה, העתקתיו מלשון אשכנז ללשון הקודש, ומכל ידיעות מלאכת תבנית הקולמוס ועשיית הדיו, ומקום מושבו אי, ואיך ידריך את לשונו, לדבר הלמד מענינו: הועתק ע"י כהר"ר ראובן בן המנוח כהר"ר אברהם סג"ל. נדפס באויביבאך [...] תק"מ לפ"ק.

41 הקדמה לחלק השני.

42 הקדמה לחלק השני.

43 [...] 'כי הנה עברו שנתים ימים, מאז החיליתי בדפוס היה לבי ומעי הומים [...] כי חסרון שלא אוכל למנות, כי צוק העתים ומקרי הזמנים, הפנו אלי עורף ולא פנים, [...] מבוא בדמים מנעוני, וחבל הכסף וגולת הזהב דללו חברו, והוצאות הדפוס גדלו רבו [...] (שם, עמ' ס"ג ס"ד). והוא עוד מוסיף, אחרי שסיפר מה שקרה בליל שבת פרשת זכור תקל"א, שזה היה 'יהי אחרי כן, מקץ שנתים ימים' מאז התחיל בהדפסה.

44 זה הוא, כנראה הספר הראשון שנדפס על-ידי אברהם פרופס ובנו המדפיסים מאמשרדס, באופנבאך, ולפי זה יש לתקן אצל פרידברג, תולדות הדפוס העברי [...] אירופה התיכונה (כרך ראשון), אנטווערפן תרצ"ה, עמ' 103. שם כתב, שהמדפיס התחיל להדפיס באופנבאך רק בשנת תקמ"ד.

בשער האשכנזי (באותיות עבריות) הוא חוזר על מה שאמר בשער העברי: 'איבר זעצט אונד הרויז גגעבין פון כהר"ר ראובן' [...]'⁴⁵.

בעוד בשער מודיע רק על ענייני לימוד כתיבה ועשיית חומרי כתיבה, דיו, עט וכדומה, רובו של הקונטרס בן עשרים העמודים בגודל 12° כולל את 'אגרת הראשון של מוסר איך להתנהג בדרך ארץ וצניעות וכו''. והוא אחד מני עשרים מכתבים כמתכונתו של זה הראשון, שחיבר המחבר ונמצאים אתו בכתובים. לפי דברי המחבר בהקדמה:

תוכן האגרת, אגרת הראשון הוא כתב מוסר הנשלח מארץ רחוקה מאי הים ממדינת (אפריק) מאיש אחד ושמו נבל מעיר בבל, נבל הוא ונבלים עמי, אשר הלך חשכים לעדן את נפשו בתענוגי ותפנוקי חמדת הזמן [...]

האיש מאבד את כל אשר לו. ואחרי שעברו עליו צרות רבות וצרורות הוא סוף־סוף מנסה לשוב למסלול של דרך־ארץ, בגיל שבו כמעט מן הנמנע להשיג מטרה זו. עד כמה שידוע, שארית האיגרות, תשע־עשרה במספר, לא ראו אור. מעת שקופחה זכותו של ר' ראובן על־ידי מוציא לאור ספר בן המלך והנזיר עברו יותר מעשר שנים, אבל רגשי הקיפוח לא עזבוהו על אף הזמן הארוך הזה. במכתם בראש המחברת הוא מייעץ למי שיעלה במחשבתו לגנוב את ספרו:

הדריך המחבר את לשונו

במליצת שפתיו והגיונו:

לאמר שתה מים מבארץ

ואל תתפאר בלבוש חבירך⁴⁶:

ובהקדמה אף מצא סימוכין לאיסור גניבה ספרותית בחרמיו של רגמ"ה. שלפי דבריו

אחת מהן הוא גדר גדול ותיקון עולם שהחרים למי שרואה בכתב חבירו בלא רשות, וק"ו בן בנו של קל וחומר מי ששיג גבול חבירו ויפסידו, מלבד מה שהוא מושבע ועומד מהר סיני לא תשיג גבול וכו'.

נשארה גם ידיעה שחיבר חידושים למסכת ברכות, ואת ספרו קרא בשם מעשה ראובן⁴⁶. מספרו זה העתיק בראש הקדמת נחלת ראובן קטע המשתרע על שישה דפי דפוס. ייתכן שגם ספרו זה אבד ברבות העתים.

*

את מחברתו אגרת הראשון אסר על כל העולם להדפיס עד עשר שנים בלתי רשותו. אבל למרבה הצער טרם עברו שתי שנים והוא נפטר באויביבאך עיר מגורו, ביום ד' אדר תקמ"ב. סופר דמתא הנציח זכרו הטוב בפנקס הקהל⁴⁷:

45 מהקדמת 'אגרת הראשון'.

46 שם לא נזכר שם הספר, וזה נודע מדברי הפנקס של אופיבאך המובאים בזה.

47 ספר מזכיר נשמות ק"ק אופנבאך, ההדיר יעקב קאפל דושינסקי, הצופה לחכמת ישראל, 8 (1924), עמ'

131 מס' 420.

יא"נ התורני המופלג כהר"ר ראובן בן הר"ר אברהם הלוי זצ"ל, ומעשה ראובן נקרא⁴⁸, קריאתו זה הילולו, הלל הגדול בספרו שחיבר על מסכת ברכות הו"ת⁴⁹ הלא המה בכתובים לא שזפתן עדין עין רואה לא נפוצו מעינותיה החוצה לרוות תלמי שדי השכל, כנחלת ראובן⁴⁸ אשר הנחיל לעם ד' בביאורי' על ההפטרות בשפה ברורה ובנעימות וצחות לשון חכמים. וכל ימיו היה נהנה מיגיע כפיו וקבע עתים לתורה, תורת חסד על לשונו מתוך צער ודוחק דדחיקא ליה שעתא, וחלה את חליו זה כמה חדשים וסבל יסורים הממרקים גוף האדם, ויגוע ויאסף אל עמיו ושבק חיים לכל חי, נפטר ביום ב' ונקבר למחרתו ביום ג' ה' אדר תקמ"ב לפ"ק⁵⁰.

יהי זכרו לנצח ברוך.

48 ההדגשות שלי — א"ש; דושינסקי לא הרגיש שיש כאן אזכור של שם ספר. כמו־כן לא הרגיש את אשר היה בדעתו של כותב הזכרונות בהזכירו 'כנחלת ראובן הנחיל' שזו הזכרת ספר שזכה להדפיסו, ספרו נחלת ראובן ש'הנחיל' לדורות.

49 הלכה ותוספות.

50 כבר העירוני לעיל הערה 39, שבהעתק דנן אין שמו המשפחתי 'האצפעלד' של ר' ראובן נזכר, פרט שהיה בכ"י כרמולי, לפי דבריו של לוונשטיין המובאים לעיל.

יעקב קבוב

בין שמואל וינר ואפרים דיינארד

בסקירה שפרסם אלכסנדר מרכס על 'אוסף דיינארד' שבספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, עמד על ערכו של אוסף זה כ'מקור חשוב לתולדות היהודים ותרבותם בסוף המאה התשע-עשרה'¹. הוא הפנה חשומת-לב מיוחדת למאות המכתבים שמסר אפרים דיינארד (1847–1930) לספרייה. מכתבים אלה מעידים על קשריו המרובים עם ספרנים, אספנים, מוכרי-ספרים, עורכים, וחכמים וסופרים בארצות שונות.

בימי פעילותו ברוסיה נודע דיינארד לא רק כסופר וכעסקן ציוני, אלא גם כמוכר-ספרים, שבמסעיו באירופה ובארצות המזרח רכש כתבי-יד וספרים יקרי מציאות שהציע למכירה. גם לאחר הגירתו לאמריקה בשנת 1888 המשיך בפעילותו הענפה. הוא התמסר לרעיון של הקמת ספריות עבריות באמריקה, בהיותו משוכנע שארץ זו עתידה להיות מרכז לתורה ולחכמת ישראל. בזכות מאמציו נרכשו אוצרות ספרים חשובים על-ידי מוסדות שונים, מניו-יורק ועד קליפורניה. הוא הצליח לעניין בתכניותיו אישים ונדבנים שונים כמאר סולצברג, אוסקאר שטראוס ויעקב שיף, ובעזרתם הוקמו כמה אוספים עבריים ראויים לשמם².

דיינארד שמר על קשריו עם מנהלי האוספים היהודיים בספריות הגדולות באירופה, כולל אוקספורד, פאריס וברלין. בצד מאמציו לאוסף את דפוסי מזרח אירופה התחיל לגלות עניין מיוחד בדפוסי אמריקה. הוא עשה כמה נסיונות לרשום דפוסים אלה, והאחרון שבהם היה ספרו קהלת אמעריקא (סט. לואיס, תרפ"ד)³. בפנותו לספרנים היהודים שמעבר לים ניסה להעמידם על הצורך לרכוש דפוסים אלה, שכמה מהם היו בעיניו בעלי חשיבות לספרותו. כנראה היה זה אחד המניעים להתקשרותו בשנת תרנ"ו עם הביבליוגרף שמואל וינר (1860–1929). שהיה ממונה אז על מחלקת הספרים העבריים וספרי אידיש במוזיאון האסיאתי בפטרבורג. עוד בהיותו ברוסיה מכר דיינארד לספרייה בפטרבורג כתבי-יד וספרים עתיקים שאסף בדרך מסעיו.

דיינארד הכיר את וינר מימי שבתו ברוסיה והוא רחש לו כבוד מיוחד. בספרו זכרונות בן עמי⁴ כינה אותו 'הביבליוגראף היותר גדול בין סופרי ישראל בימינו ומחבר ספרים יקרים' ומסר כמה פרטים מעניינים עליו. הוא סיפר שמצא אותו במינסק בשנת תרמ"ו עובד בשכר זעום של שני רובלים בשבוע בחנותו הקטנה של מוכר-הספרים סולומון. לפי הצעתו, יצא וינר בשליחות החוקר רפאל נתן רבינוביץ, שישב במינסק, כדי למכור את ספריו ברוסיה.

דיינארד מסר עוד, שבהגיע וינר לפטרבורג הומינו משה אריה ליב פרידלנד לעזור לו באיסוף ספרים למען ספרייתו⁵. כן עבד זמן-מה בהכנת רשימת ספריו של הארון דוד גינצבורג⁶. לבסוף סיפר דיינארד, שמאז נתקבל וינר לעבודה במדור הספרים העבריים וספרי אידיש שבמוזיאון האסיאתי היה קרוב לקנאתו של החוקר אברהם

1 ראה: *Register of the Library of the Jewish Theological Seminary of America*, 1926/27, pp. 135–136.

2 ראה מאמרי 'תעודות מתוך "אוסף דיינארד"', בספרי שוחרים ונאמנים, ירושלים תשל"ח, עמ' 20–54.

3 ראה מאמרי "קהלת אמעריקא" לאפרים דיינארד, בספרי, שם, עמ' 55–61.

4 זכרונות בת עמי, חלק ב', ניו-ארלינס תר"ף, עמ' 52–53.

5 על ספריית פרידלנד עיין מאמרו של אברהם יצחק כץ, 'משה אריה ליב וספרייתו המפורסמת', בספר אברהם יצחק כץ, בעריכת יעקב בן-יוסף, תשכ"ט, עמ' 136–157.

6 תיאור של ספרייתו ניתן על-ידי יוסף קלוזנר במאמרו 'חייו ופעלו' בהעבר, כרך ו', אלול תשי"ח, במדור המיוחד שהוקדש לבארן דוד גינצבורג לרגל מלאת מאה שנה להולדתו.

אליהו הרכבי, ששימש מנהל המדור העברי במחלקת כתבי־היד המזרחיים שבספריית המוזיאון. הרכבי היה בין אלה שדיינארד כיוון נגדם את דברי ביקורתו השנונים.

בשעה ששלח וינר לדיינארד את מכתב תשובתו, המתפרסם להלן מתוך 'אוסף דיינארד', היה עסוק בחיבור הביבליוגרפי קהלת משה, שכלל רשימה מדויקת של הספרים העבריים שמסר פרידלנד לספריית המוזיאון בשנת 1892. על טיב מפעל ביבליוגרפי זה גמרו מומחים רבים את ההלל⁷.

ממכתבו של וינר יוצא, שהיה מעוניין לחדש את קשריו עם דיינארד ולקבל ממנו את ספריו שחיבר וכן את דפוסי אמריקה בשביל ספריית המוזיאון, בשביל הבארן גינצבורג ועוד. מכתבו זה מוסיף כמה קווים לדמותו של וינר ומועיל להאיר את התנאים הלא־קלים שבהם עשה את עבודתו הביבליוגרפית. תנאים אלה הם שהיו בעוכריו ושהביאוהו ברבות הימים להתפטר מעבודתו, לפני שהיה יכול להביא לידי גמר את הוצאת קהלת משה. הדברים שהבליע ברימיה על חכם שהצר את צעדיו מכוונים כנראה להרכבי. כשנתמנה פאול קוקובצוב למנהל ספריית המוזיאון, בשנת 1911, לא שבע וינר נחת גם ממנו⁸.

מכתבו של וינר

פטרבורג, ר"ח תמוז תרנ"ו

ידידי היקר והנכבד ה' אפרים דיינארד נר"י⁹

שלום עד עולם

עוד מימי נעורי הנני הולך את חכמים, להתאבק בעפר רגליהם, והודות לזכרונם, נשארו שמורים במוחי רבים מהם עד כי בכל עת אראה שמם, כמו חי יתיצבו לנגד עיני. אך מעטים נשארו חקוקים גם על לוח לבי, ובין אלה המעטים גם שמך ידיד, ודגלך דגל אפרים מתנוסס עליהם, אם כי ימים רבים עברו מאז ראיתך ראשונה במינסק (בקיץ תרמ"ו) ובאחרונה בהיותי בביתך באדעסא (בקיץ תרמ"ז).

זה כמה חפצתי לכתוב אליך אך לרגל המון טרדותי (לבלוע את תוכן כל הספרים הרבים הנמצאים תחת ידי פה במוזיאון האזיאטי, ובאוצרו הנחמד של החכם האוהב ספרים ר' דוד גינצבורג בנו של הבארן רנ"ה ש"י¹⁰, אשר מאסף ספרים כמוהו עוד לא קם בישראל מאז הלך לעולמו בשנת תר"ח המאסף רב הפעלים מקבץ הספרים ר' יוסף מזל מוויאזין ז"ל¹¹), וביחוד העדר ידיעת האדעסא הנכונה מנעה אותי מכתוב אליך ומשלוח מנחה מזכרת לאוהב יקר כמך, אשר שמך זכרתי בהקדמת רשימתי אות א', גם בהקדמה לאות ב', ובמקומות הרבה ברשימתי¹².

7 בנקרולוג בשם 'ר' שמואל וינר', שפרסם אלכסנדר מארכס בהדואר, מיום ב' בניסן תרפ"ט, עמד על תרומתו וכינה אותו 'הביבליוגרף היותר מצויין שקם במזרח אירופה'. חיים ליברמן, שהכיר את וינר בפטרבורג ושבוערתו רכש הרבי מליובאוויץ את ספרייתו הפרטית החשובה, היה מלא הערצה לווינר והעיד שלמד הרבה ממנו. עיין על כך: יצחק ריבקינד, 'ר' חיים ליברמן איש הספר החב"ד', הדואר, י"א בתמוז תשכ"ב; יהושע ב' לבנון, 'תולדות אדם' — רבי חיים ליברמן, האיש ומחקריו', עלי ספר, ו-ז, ניסן תשל"ט.

8 בסוף מאמרו 'שמואל וינר' — הביבליוגרף העברי הדייקן, שבספרו אנשי ספר ואנשי מעשה, ירושלים עמ' 61, מסר א"מ הברמן שווינר סבל מדיכאון וחולשה בסוף ימיו ושבשנות העשרים יצא לבנו, שישב בצרפת, ושם נפטר.

9 נרו יאיר.

10 ר' נפתלי הירץ גינצבורג שיחיה (1833–1909).

11 בהקדמתו לקהלת משה הזכיר וינר, שבין האוספים שפרידלנד רכש היו 'כאלפיים כרכים מאוצר הספרים המצויין בערכו שאסף בימיו הביבליוגרף הנפלא ר' יוסף מזל מוויאזין'.

12 הכוונה לקהלת משה שלו, שיצא בצורת חוברות לפי סדר הא"ב, החל בשנת תרנ"ג.

עתה בבוא לידי מכתבך היקר שמחתי מאד כמו ראייתי פניך, והנני נכון לשלוח אליך בעוד ימים אחדים את רשימת אות א' ואות ב' שכבר יצאו לאור (ובקרוב גם אות ג' וד' הנגמרים כעת בדפוס. כן הנני מכין כעת את רשימת הכתבי יד הנמצאים פה במוזעאום, ואקוה לגמור ההדפסה בירח נאוועמבער, ולעת ההיא תצא מבית הדפוס גם מחברת הרביעית מרשימתי, אות ה' ו' ז').

בתודה רבה אקבל את מחברותיך שהדפסת בארץ החדשה, ואולי תצרף להם גם הרשימה מכתבי יד שהובאו אליך מתימן, כי חלק ממנה ראיתי בשנת תרנ"א בבית הד"ר מ. שטיינשניידר שיחי', בבערלין. (ולמען הרגיע רוחך אודיעך בזה כי החכם הישיש הזה היחיד בדורו בידעת הביבליאגראפאי, שמח מאד לקראתי ויקרבני באהבה וחבה יתירה בכל הימים שישבתי בבערלין [ששה שבועות, בקיץ תרנ"א], כמו שתמצא בהקדמתי לרשי' א' וב').

ובנוגע להחכם שזכרת במכתבך, מאד נאמנו דבריך. אף מי יוכל לדון את מי שתקיף ממנו. לכן הנני מתאמץ להיות מהנעלבים ואינם עולבים, ומעטים יהיו דברי בזה הפעם, אם כי רבים הדברים השמורים בלבי אודותי, ולעת מצוא אחכה, אולי תעלה ביד מי לשבר שיני רשעים ולעקר משרש שיני השועל הזה...

ועל דבר הספרים העבריים שנדפסו עד היום באמריקא, אבקשך לשלחם בשני עקזעמפלוארים על שם המוזעאום האזיאטי של האקאדעמיה הקסרית למדעים פה, כי הראתי מכתבך לאדוני הבארון ר' דוד גינצבורג, והוא יקבל בחפץ לבו קאמפלעט אחד מהם, והשני בעד המוזעאום כפי פקודת אדוני הדירעקטור של המוזעאום שהרשני גם לקבל הס' בעד גינצבורג שתשלחם ביחד (כדי שלא תשלט בהם עינא בישא). גם את אשר תמצא ירך לשלוח למעני, אבקשך לשלוח יחד עם המשלוח הנזכר. רק היטיב נא לבחור עקו' ¹³ שלמים בעד המוזעאום, וכן בעד הבארון, ותשים בשער העקו' שתשלח בעדו את שמו ד"ג או D. ואת אשר תשלח למעני תרשום עליהם W או B. כן הרשות בידו לשלוח איזה עקו' ממחברותיך בעד הפר' חוואלזאן ¹⁴ או ד"ר דעמבא ¹⁵ וכדומה, אם חפצך בזה. אך לא בעד אלה היושבים בערים אחרות.

בכלל אקוה כי עוד תמצא ירך די השג ספרים נדפסים יקרים וכתבי יד אז תודיעני בכל פעם, ואשיבך תומ"י ¹⁶, כי אדוני הבארון הוא מהיר לקנות וממהר להשיב בטלגרמות (והודות לזה צלחה בידו זה ימים אחדים להביא אל ביתו המון כתבי יד שנמצאו טמונים בחומת בית הכנסת שמצאו החופרים בעיר לכיש, אשר מוצאם עוד קודם ביאת נוסעי הצלב לאה"ק ¹⁷).

הכסף שלשים, ושלשים רובל תקבל תומ"י בבוא הספרים ליד אדוני הדירקטור. אך תודיע קודם באיזה אופן לשלחם אליך. (כן תראה לשלוח את הספרים בדרך בטוח).

ראה נא ידידי! כי הנני מאמין בדבריך אף כי לא בארת באר היטב שמות הספרים ומספרם כמה? בכל זאת הצעתי לפני אדוני הנכבדים, אשר בכל עת דברי נשמעים, בידעם היטב עד כמה רחוק אנכי מדברי מרמה, ורק טובת האוצרות הנמצאות ת"י ¹⁸ כל ישעי וחפצי, אשר בזה תלוי כבוד מלאכת רשימתי שמצאה חן בעיני כל חכמי אירופא (לאמריקא לא שלחתי כי לא ידעתי למי?) מלבד בעיני פלוני (איש דמים ומרמה, הנקוב בשמו במכתבך). אך גם רשע יראה וכעס, ולא מצא במה לפגוע במלאכתי, ולא חרץ כלב לשונו.

חלילה לך מלהדפיס מכתבי זה אף כי זכרו טמון פה ברמז.

ספרי העתים לחדשים ולשבועות שיצאו באמריקא לא היו עוד למראה עיני. בחפץ לב נכון אנכי לקנות בעדי ספרים הנוגעים לחולדות ישראל וקורות הספרות, וספרים שנדפסו מכתבי יד באמריקא. מלבד ספרי שירה

13 עקזעמפלוארים.

14 פרופ' דניאל חבולסון (1819–1911).

15 ד"ר יצחק דמבו (1846–1906).

16 חיכך ומיד.

17 לארץ הקודש.

18 תחת ידי.

חדשים, וספרים למקרא וכדומה שאינני קונה אותם. מזה תבין כי אוצר ספרי קב ונקי, כעין אספת הספרים של החכם ד. כהנא¹⁹ באדעסא.

במוזעאום האזיאטי ימצאו מקום כל מיני ספרים שנדפסו באותיות עבריות וגם הבארן ג"ב²⁰ מאסף כל מה שנדפס בלה"ק²¹ ובשזארגאן ובכל לשון שאתה שומע, וביחוד בלשון ערבי. אם תמצא ידך לאסוף בזול כתבי יד, בטח יימצאו בתוכם גם יקרי ערך, וטוב תעשה אם תסע ראשונה בערי אפריקא, ותאסוף שמה כתבי יד עבריים וערביים ודרך אזיא תבוא פטרבורגה. אולי תצא ברכוש גדול מזה. ובשובך דרך ארצות אחרות במדינות אזיא תאסוף שנית ותביאם למקום אחר שיש שמה מאספים ספרים כמו פה פט"ב²².

בכל אופן שיהיה הודיעני נא כפעם בפעם מכל אשר אתך, ותמצא מענה מאת אוהבך מוקירך מאז הכירך שמואל ווינער

בסוף שנת 1891 הבאתי הנה את ב"ב²³. בני בכורי הוא מהיר במלאכתו (גראוויאר), והצעיר נכנס כעת בלשכה השנית, אחרי גמרו הראשונה פה בגימנאזיום. הודיעני נא משלום ב"ב רעיתך ובנותיך העדינות שתי! במכתבי השני אודיעך האדרעסא של מקום משכני, כי הנני מעתיק כעת מושבי מן העיר אל האי-וואסילי להיות קרוב אל בית המוזעאום. וכעת תוכל להשיבני על שמי פה במוזעאום כי מכתבך בא לידי בלי מעצור. כן הודיעני אם נמצאים במחנך מדידינו המשכילים שעזבו ארצנו, למצא מנוחה בארץ החדשה. כמדומה לי שהמדרס ראזענבערג²⁴ הוא מי שהיה רב מטה"מ²⁵ בניקולייאו? והנני דו"ש²⁶ כל אוהבי ומידועי. ידיך הנ"ל.

הערת העורך: על חלקו של וינר בהעברת אוסף פרידלנד למוזיאום האסיאטי וההאשמות שהאשימוהו, שגרם לכך משום שרצה להשיג רשות-ישיבה שם על-ידי שהמוזיאום יתחייב להעסיקו בספריה ראה ב"צ כץ, י. ל. קצנלסון 'האיש ופעלו', נספח לס' הזכרונות של י. ל. קצנלסון, ירושלים תש"ז, עמ' 229–230. הברמן (לעיל הע' 8) לא הזכיר כלל את הענין הזה.

19 דוד כהנא (1838–1915). בשנת תרנ"ב הוציא דיינארד את ספרו של כהנא חכמת יהודה, שהוא אוסף ויכוחים בין יהודים ונוצרים, וצירף לו 'אחרית דבר'. כהנא היה בין החכמים ששלחו לדיינארד את האוטוביוגרפיות שלהם לשם הלקסיקון תולדות חכמי ישראל וסופריו ברוסיה שאמר להוציא. האוטוביוגרפיה, שנשתמרה ב'אוסף דיינארד', נתפרסמה על-ידי יצחק ריבקינד בחורב, ניו-יורק, כרך ג, חוב' ה-1, תרצ"ו–תרצ"ז.

20 גינצבורג.

21 בלשון הקדוש.

22 פטרבורג.

23 בני ביתי.

24 אברהם חיים רוזנברג (1838–1928), שהגיע לארצות-הברית בשנת 1891 והקים בני-יורק בית-דפוס עברי. הוא היה פעיל בחוגי המשכילים העברים והוציא לקסיקון למקרא בשם אוצר השמות.

25 מטעם הממשלה.

26 דורש שלום.

שמחה עמנואל

לעניינו של מחזור ויטרי

במאמרו 'על כמה ענייני מחזור ויטרי'¹ מוכיח פרופ' תא-שמע, בין השאר, ש מחזור ויטרי נכתב בזמנו של ר"ת ושר' שמואל מבמברג ור' אשר מאויזנברגא הוסיפו בו כמה וכמה הוספות. מסקנותיו מבוססות במידה רבה על כ"י אוקספורד 1102 (opp. 649)², אך יש לתקן פרטים מספר בתאור כה"י, וממילא יש לדון שוב במסקנות אלו.

א. רק חלק קטן של מחזור ויטרי מצוי בכ"י אוקספורד 1102. ככה"י מצויים בעיקר הלכות ראש חודש, חנוכה, פורים, תענית, תשעה באב, אבל ומילה (דף 49ב–80ב). תא-שמע מבדיל בין כ"י של המחזור כולו לבין כ"י 'שבהם יש רק "גושים" אחדים מן המחזור' (עמ' 81), ואף כ"י זה הוא איפוא רק קטע ממחזור ויטרי. מלקטים שונים העתיקו, בדרך-כלל בתוך סידורים, קטעים ארוכים של מחזור ויטרי, אך ברור שיש להחייסם לליקוטים אלו ביתר זהירות.

ב. הקטע 'אלו דברי זקני הרב רבי יעקב ב"ר שמשון נ"ע... אך רבינו יעקב ב"ר מאיר חולק עליו' (עמ' 83), שמכוחו קובע תא-שמע שמחזור ויטרי נכתב בזמן ר"ת, מצוי אך ורק בכ"י אוקספורד 1102. קטע זה לא נמצא בתוך הקטעים המועתקים ממחזור ויטרי, אלא מיד לאחריהם: קטעי המח"ו מסתיימים בהלכות מילה (מהד' הורוויץ, עמ' 627, סוף סי' תק"ו), ומיד לאחריהם נמצא הקטע הנזכר (דף 80ב). תא-שמע טוען, ובצדק, ש'הלשון האישית "אלו דברי זקני" אינה באה בחשבון ביחס לאינטרפולטור מאוחר ואנונימי' (עמ' 83). מאידך גיסא, קטע זה נמצא רק בכ"י אחד, ואף בו הוא נמצא רק בסמיכות לקטעי מח"ו ולא בתוך המחזור עצמו. יתירה מזו, הקטע מעיד על עצמו שהועתק לכאן ממקום אחר. הקטע פותח במלים: 'אלו דברי זקני הרב רבי יעקב ב"ר שמשון נ"ע שאמר לא לברך ברכת מילה כל עיקר בשמיני שחל להיות ביום הכפורים אך רבינו יעקב ב"ר מאיר חולק עליו...' — אך דברי ר' יעקב ב"ר שמשון שעליו מוסבים הדברים אינם מצויים כאן כלל! אם כן עלינו לומר שקטע זה לקוח ממקום אחר, שם נשנו אף דברי ר' יעקב ב"ר שמשון, והמלקט העתיק רק חלק מהדברים.

תא-שמע סבור שקטע זה המזכיר את ר"ת מקורי הוא, ולפיכך קבע שעורכו מח"ו הוא נכדו של תלמיד רש"י, ר' שמחה מויטרי (עמ' 83, 87). אך ר"י הזקן כותב במפורש שעורכו של מח"ו הוא ר' שמחה מויטרי עצמו — 'מחזור סדר הר' ר' שמחה מויטרי'⁴, ושר' שמחה מויטרי הוא תלמיד רש"י — 'ראיתי במחזור ויטרי שיסדו זקני הר' שמחה'⁵ שהיה מתלמידי רש"י ז"ל⁶.

* תודתי למכון לתצלומי כתבי-יד שבבית-הספרים הלאומי בירושלים שבו נבדקו כתבי-היד.

- 1 ישראל תא-שמע, 'על כמה ענייני מחזור ויטרי', עלי ספר, יא (תשד"ס), עמ' 81–89.
- 2 הגירסה 'מאבינו הזקן וצ"ל' (עמ' 85) מצוי בכ"י אוקספורד 1101 (ולא 1102!), דף 119א.
- 3 יש לתקן בדברי תא-שמע הכותב 'וסימו הוא בזה הלשון' (עמ' 83).
- 4 ש' אסף, 'ספר פסקים לר"י הזקן, ר"ת ושאר בעלי תוספות', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, נירק תש"י, חלק עברי עמ' כ. התשובה מצויה אף בכ"י אוקספורד 566, דף 39א.
- 5 אין כל הכרח שר"י הזקן היה בן בנו של ר' שמחה, כמקובל במחקר על סמך משפט זה, ומסתבר יותר שהיה נינו של ר' שמחה.
- 6 מרדכי, מועד קטן, סי' תתל"ח.

אם כן, ברור שהקטע שנוסף בכ"י אוקספורד אינו שייך למח"ו, וממילא אין סיבה לאחר את זמן כתיבת מח"ו מעבר לשנים הראשונות של המאה השתים-עשרה⁷. זקני ר' שמחה הגדול, הנוכח בכמה מכתבי-היד של מח"ו, הוא איפוא חכם לא נודע מן המאה האחת-עשרה (אותה לשון ממש 'זקני ר' שמחה הגדול', מצוייה גם בשני כתבי-היד של סדור רש"י⁸, אך מהדיר הספר הזה השמיט בכוונה⁹ משפט זה!).

בוא וראה שאף תא-שמע עצמו, כשמצא בכתב-היד (דף 58א) קטע נוסף שבו מוזכר ר"ת, קטע בפשטות שקטע זה שובץ בידי חכם מאוחר — ר' שמואל מבמברג, ואיננו שייך למח"ו (עמ' 84–85)!

ג. לדברי תא-שמע, נדפס סדור חסידי אשכנז מכ"י מינכן 393 בלבד, והמהדיר לא הכיר שחיבור זה מצוי אף בגליון כ"י אוקספורד 1102 (עמ' 81–82). אך המהדיר הכיר, ואף השתמש, בכ"י אוקספורד. במבוא לסידור¹⁰ כותב הרב הרשלה שהשתמש בכ"י קופמן 399 ובכ"י אוקספורד 649, 'שהם קבצים הדומים כמעט לגמרי לקובץ כ"מ אלא שיש בהם הוספות... הבאנו את ההוספות האלו במרובעים...'. בדברו של כ"י אוקספורד 649 מתכוון הרב הרשלה לכ"י אופנהיים 649 — שהוא כ"י אוקספורד 1102.

ד. תא-שמע מצא בכתב-היד פסק של ר' אלחנן, המצוי אף בכ"י מינכן 393 שנערך בידי ר' אשר מאויזנברג, ומתוך כך הגיע למסקנה ש'תוספת זו מעטו של ר' אשר מאויזנברג יצאה, שהוא עורכו של פרוש התפילות, ומשם נקלטה אל פנים הוטר' (עמ' 84). אך פסקו של ר' אלחנן אינו מצוי כלל בכ"י מינכן! תא-שמע מסתמך על הנדפס בסידור חסידי אשכנז עמ' ר"א–ר"ב, אך קטע זה נדפס שם בסוגריים מרובעים בציון 'הוספתי מכי"א'¹¹ כלומר, מכ"י אוקספורד 1102, שאותו מביא, כאמור, המהדיר בסוגריים מרובעים.

אמור מעתה, שר' אשר מאויזנברג הוא עורכו של ביאור התפילות שבגליון כ"י אוקספורד והוא עורכו של קובץ ההלכות שבסוף כתב-היד¹² — כדברי תא-שמע. אך אין לר' אשר כל קשר לקטעי המח"ו שבכה"י, וההוספות שבקטעים אלו אינן קשורות בו. ומכיון שלר' אשר אין קשר למח"ו, ממילא אף לרבו, ר' שמואל מבמברג (עמ' 85), אין כל קשר למחזור ויטרי ולהוספות שבו.

- 7 ראה גם: יוחסין (מהד' פיליפובסקי), פפד"מ תרפ"ה², עמ' 217.
- 8 פרמה 858 דף 171 סוע"ד, קמברידג' OR. 786, בדפים שנוספו בתחילת כתב-היד (ראה סדור רש"י, ברלין תרע"ב, מבוא עמ' LIX). בכתב-יד מינכן 28 חסירה תחילת הסדור.
- 9 העתקה כ"י פרמה ששימשה בסיס למהדורת בובר-פריימן מצויה בבית הספרים הלאומי בירושלים, כת"י 752⁴. בהעתקה זו (עמ' 2) נמצא המשפט 'ושמעתי על זקני ר' שמחה...' (סדור רש"י סי' ד), אך המהדיר שלא הבין את המשפט מחקו!
- 10 משה הרשלה, סדור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא וסדור חסידי אשכנז, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' 31–32.
- 11 עמ' ר', הערה 8. שחי הפיקסאות הראשונות נדפסו מגליון כ"י אוקספורד, ודין החזרת עננו' נדפס מגוף כתב-היד.
- 12 חלקו הראשון של הקטע שפרסם תא-שמע מ'ענייני טעמים ומנהגי' מקהיל' (עמ' 87) מצוי ביתר אריכות באור זרוע, סי' ת"ו, וחלקו בשבלי הלקט, סי' רעח. והשווה: סמ"ק, מצוה יא, בהגהה.

ישראל תא-שמע

תגובה להערה

תחילה עלינו לברר מה היא נקודת המחלוקת המדויקת שמבקש מר עמנואל להעמיד. העובדה היסודית כי רבי שמחה, שהיה נכדו של רבי שמחה הגדול, הוא מחבר מחזור ויטרי — כפי שהעליתי במאמרי הקודם — מוסכמת על שנינו, שהרי המשפט שנפל מן הדפוס מעיד על כך ברורות. השאלה היא, איפוא, כמו שהצגתי בבירור במאמרי הקודם: 'אפשר שהוא ר' שמחה מויטרי, תלמיד רש"י, וסבו הנזכר כאן הוא אישיות בלתי-ידועה לנו, מן המחצית השנייה של המאה ה"א, ואפשר גם כי אינו אלא נכדו של ר' שמחה תלמיד רש"י ופעל באמצע המאה ה"ב', ודעתי נוטה לאפשרות השנייה, אותה ביקשתי להוכיח במאמר ההוא. על כן השגתו של עמנואל, לפיה 'ר"י הזקן כותב במפורש שעורכו של מח"ו הוא ר' שמחה מויטרי עצמו, חסרה כל משמעות, שהרי כל אחד משני האישים היה — ועדיין הוא — ר' שמחה 'עצמו', כמובן. אדרבא, הלשון שנוקט בה ר"י הזקן: 'ראיתי במחזור ויטרי שיסדו זקני הר' שמחה שהיה מתלמידי רש"י ז"ל, מלמדת, בפשטות, כי מחבר המחז"ו אכן בן-זמנו הזקן של ר"ת היה, שהרי ר"י הזקן עצמו נפטר סמוך לסוף המאה, וסבו נפטר, א"כ, באמצע המאה ההיא או בשנות הארבעים. ומה שביקש עמנואל לחדש, על פי דרכו, כי 'זקני' כאן אינו סבא אלא אבי הסבא, אין בו אלא חידושו, כי אם אכן נתחבר מחז"ו ב'שנים הראשונות של המאה ה"ב', הרי המדובר כאן הוא בסבא של סבא, וזה דבר רחוק, מצד הסגנון, ומחדש, אף כי לא בלתי-אפשרי.

מלבד מה שפשטות דברי ר"י הזקן תומכת לגמרי את דרך תפיסתי דווקא, גם אין עליה פירכא מכל צד שהוא, אלא ע"י העלאת היפותיזות שאין להם שום סימוכין, כגון שהקטע המזכיר את זקנו האחר, יעקב ב"ר שמשון, אינו מן המחז"ו אלא מלוקט מספר אחר, מפני שאינו נמצא בתוך קטעי המחז"ו אלא בקצה האחרון שלהם. נכון שמקום הימצאותו של הקטע הספציפי הזה הוא במקום 'התפר' של המחז"ו אל מה שאחריו, אולם ודאי הוא שאינו שייך אל מה שבא אחריו, ואם גם אל מה שלפניו אינו שייך, הרי הוא כמין חלום-בלא-פתרון, ולמה להניח דבר חסר שחר שכזה ולא להניח בפשטות כי זה הוא סוף קטעי המחז"ו. אתמהא.

אולם ביותר יגדל הפלא, שהרי אנכי הבאתי דברי הראב"ה המפורשים, המעתיק (בהשמטת מילת 'זקני') את הקטע הזה בשם 'ראיתי' בתשובות(יו), וציינתי כי אפסוביצר בהערותיו שיער מעצמו כי היה זה במחז"ו לפניו, מפני שזהו פתרונו הרגיל של המונח הזה בספר הראב"ה, וזאת אע"פ שלא היו הדברים כתובים במחז"ו שלפניו, ואילו עמנואל העלים עיניו כליל מזה, ולא עוד אלא שביקש למחוק מן המחז"ו את הקטע אף לאחר שנחגלה בכ"י בצמידות גמורה אליו! ספק אם חייבים אנו להחמיר על עצמנו כל כך במקרה זה.

ומה שטען כי הקטע 'מעיד על עצמו שהועתק לכאן ממקום אחר', מפני שהוא פותח במלים 'אלו דברי זקני הרב' וכו' ולמעשה אינו מביאם כלל אלא את דברי ר"ת החולק עליו, עדות זו של אומדן הדעת היא ואינה כשרה, מפני שגם אם הועתק הקטע ממקום אחר עדיין לא הרווחנו כלום, והקושיא תעמד במלוא תוקפה על המלוקט שהיה שוטא עד כדי כך שהעתיק כותרת שכוזו דילג כל מה שבא אחריה, עד לדברי ר"ת החולק... אולם, באמת לא חסר כאן כלום, מפני שהדבור השלם הוא: 'אלו דברי זקני הרב רבי יעקב ב"ר שמשון נ"ע שאמר לא לברך ברכת מילה כל עיקר בשמיני שחל להיות ביום הכיפורים, אך רבינו יעקב ב"ר מאיר חולק עליו' — הכל כפי שהביא עמנואל עצמו בדקדוק — והרי ודאי וברור הוא שלא היה לפני זה כלום, ומשפט זה הוא גופו מה שהביא בשם זקנו נ"ע! שהרי אילו הביא לפני זה את דבריו בהרחבה, די היה לו שיאמר "אלו דברי זקני נ"ע ור"ת נחלק עליו" וכו', כפי שהדבר נוהג בכל מקום בספרות הרבנית. הקושי הקיים, לכאורה, בסגנונו של משפט זה, נעוץ בהרגלי הקריאה שלנו, והינו בחינת 'טעות אופטית' חסרת-ממש, כפי שיראה כל מי שיקרא עתה משפט זה שנית.

המודל שהעלה מר עמנואל ביחס לזמנם של זוג החכמים הזה, נראה לי עתה, לאחר עיון מחדש בחומר ובמכלול השיקולים שהועלה, כבלתי־מתקבל בהחלט על הדעת. מכל מקום, השגה על דבריי אין כאן כלל וכלל. דרך הפשט בכל המקורות הנ"ל מלמדת כי מחבר המחז"ו בן־זמנו הזקן של ר"ת היה, נימנה על תלמידי רש"י, וסבו היה ר' שמחה הגדול, שנימנה על חוג מקורביו של רש"י אף הוא, צעיר היה ממנו בוודאי בכמה שנים ונחשב אף הוא לתלמידו.

ומה שאמרתי כי דברי ר"ת המובאים שם (בעמ' 58א של כתב היד), מאוחרים הם, ושוכצו שמה בידי ר' שמואל מבמברג, לרווחא דמילתא אמרתי, מפני שמצאתים בספר הישר שלו, כפי שצינתי שם, ונתרשמתי שמתוך ספר הישר עצמו נלקחו, ולא מפי השמועה שבעל־פה, דבר שיחייב אותנו לתקופה מאוחרת מדי, לדעתי, עבור המחז"ו המקורי. אולם אין בדבר זה כל הכרח, כמובן, ואפשר כי אין הם לקוחים מספר הישר עצמו, והכל על מקומו אתי שפיר.

שונה המצב לגבי הערה ג', והצדק שם הוא, כמובן, עם עמנואל. ממילא נכונה גם השגתו הכלולה בחלקה הראשון של הערה ד'. אך חלקה השני של אותה הערה אינו מוכרח, ולדעתי אף אינו נכון. אמת נכון הדבר כי בטלה הראיה שביקשתי להביא לכך שר' אשר מאויזנברג, ור' שמואל מבמברג רבו, קשורים לעריכתו של חלק המחז"ו שבכ"י הזה. אולם, גם עם ביטולה של הוכחה זו לא הופרכה האפשרות הזו, הבולטת במבנהו האחיד וההגיוני של הקובץ הזה מראשו לסופו, ובחלקו המכריע של ר' אשר מאויזנברג בעריכתו כפי שהוא לפנינו. ולדעתי כך היא האמת, אלא שאין הוכחה לזה, לע"ע. מלבד זאת אין ההערה ההיא משפיעה על אף ענין אחר הנידון במאמרי.

אברהם דוד

לבירור שנת פטירתו של ר' יעקב בירב

על שנת פטירתו של ר' יעקב בירב נסוב ויכוח בין החוקרים, ועיקרו פירוש עדותו של המבי"ט על שנת פטירת רבו הר"י בירב ש'נתבקש בשיבה של מעלה ליל שבת ר"ח אייר שנת אש"ה' (שו"ת המבי"ט חלק א סי' קג). יש שביקשו להסיק שהכוונה לשנת ש"א, ויש שרצו לקבוע את שנת ש"ו כשנת פטירתו. ד' תמר מגיע למסקנה שהכוונה היא לשנת ש"ו, על־פי ראיות חזקות לכאורה, ראה מאמרו 'עוללות צפת', תרביץ כ"ה (תשט"ז), עמ' 98–99 (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 141–142). אולם הראה כבר ח"י דימיטרובסקי, על סמך מקור נוסף שבשנת ש"ב כבר לא היה מהר"י בירב בין החיים, הוא נפטר איפוא בשנת ש"א, ראה מאמרו 'ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט', ספונות ו (תשכ"ב), עמ' קי"ח–קי"ט. לאחרונה קבע י' כץ את שנת פטירתו לשנת ש"ו, במהדורה המורחבת למאמרו 'מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח' שנדפס מחדש בספרו הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 223. הערה 80, בהסתמכו על דברי תמר ונעלם ממנו מאמרו של דימיטרובסקי הנוכר לעיל.

ראיה נוספת לחיזוק קביעתו של ח"י דימיטרובסקי מוצאים אנו במקור אחר. בקונטרס נועם וחובלים שחיבר ר' אליהו קפשל, ההיסטוריון הנודע, קונטרס שסיימו בשנת ש"ד, שמצוי בכ"י אוקספורד־בודלי 2551 (Opp. Add. 4° 194) ותצלומו במכון לחצולמי כתבי־יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים סרט 2255, מציין המחבר שם בדף 15ב: 'קא מסהיד על התר אשה... כמהר"ר יעקב בירב ז"ל', מכאן הוכחה נוספת שר"י בירב לא היה כבר בין החיים בשנת ש"ד, וצריך לומר איפוא שנפטר בשנת ש"א.

המודל שהעלה מר עמנואל ביחס לזמנם של זוג החכמים הזה, נראה לי עתה, לאחר עיון מחדש בחומר ובמכלול השיקולים שהועלה, כבלתי־מתקבל בהחלט על הדעת. מכל מקום, השגה על דבריי אין כאן כלל וכלל. דרך הפשט בכל המקורות הנ"ל מלמדת כי מחבר המחז"ו בן־זמנו הזקן של ר"ת היה, נימנה על תלמידי רש"י, וסבו היה ר' שמחה הגדול, שנימנה על חוג מקורביו של רש"י אף הוא, צעיר היה ממנו בוודאי בכמה שנים ונחשב אף הוא לתלמידו.

ומה שאמרתי כי דברי ר"ת המובאים שם (בעמ' 58א של כתב היד), מאוחרים הם, ושוכצו שמה בידי ר' שמואל מבמברג, לרווחא דמילתא אמרתי, מפני שמצאתים בספר הישר שלו, כפי שצינתי שם, ונתרשמתי שמתוך ספר הישר עצמו נלקחו, ולא מפי השמועה שבעל־פה, דבר שיחייב אותנו לתקופה מאוחרת מדי, לדעתי, עבור המחז"ו המקורי. אולם אין בדבר זה כל הכרח, כמובן, ואפשר כי אין הם לקוחים מספר הישר עצמו, והכל על מקומו אתי שפיר.

שונה המצב לגבי הערה ג', והצדק שם הוא, כמובן, עם עמנואל. ממילא נכונה גם השגתו הכלולה בחלקה הראשון של הערה ד'. אך חלקה השני של אותה הערה אינו מוכרח, ולדעתי אף אינו נכון. אמת נכון הדבר כי בטלה הראיה שביקשתי להביא לכך שר' אשר מאויזנברג, ור' שמואל מבמברג רבו, קשורים לעריכתו של חלק המחז"ו שבכ"י הזה. אולם, גם עם ביטולה של הוכחה זו לא הופרכה האפשרות הזו, הבולטת במבנהו האחיד וההגיוני של הקובץ הזה מראשו לסופו, ובחלקו המכריע של ר' אשר מאויזנברג בעריכתו כפי שהוא לפנינו. ולדעתי כך היא האמת, אלא שאין הוכחה לזה, לע"ע. מלבד זאת אין ההערה ההיא משפיעה על אף ענין אחר הנידון במאמרי.

אברהם דוד

לבירור שנת פטירתו של ר' יעקב בירב

על שנת פטירתו של ר' יעקב בירב נסוב ויכוח בין החוקרים, ועיקרו פירוש עדותו של המבי"ט על שנת פטירת רבו הר"י בירב ש'נתבקש בשיבה של מעלה ליל שבת ר"ח אייר שנת אש"ה' (שו"ת המבי"ט חלק א סי' קג). יש שביקשו להסיק שהכוונה לשנת ש"א, ויש שרצו לקבוע את שנת ש"ו כשנת פטירתו. ד' תמר מגיע למסקנה שהכוונה היא לשנת ש"ו, על־פי ראיות חזקות לכאורה, ראה מאמרו 'עוללות צפת', תרביץ כ"ה (תשט"ז), עמ' 98–99 (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תש"ל, עמ' 141–142). אולם הראה כבר ח"י דימיטרובסקי, על סמך מקור נוסף שבשנת ש"ב כבר לא היה מהר"י בירב בין החיים, הוא נפטר איפוא בשנת ש"א, ראה מאמרו 'ויכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט', ספונות ו (תשכ"ב), עמ' קי"ח–קי"ט. לאחרונה קבע י' כץ את שנת פטירתו לשנת ש"ו, במהדורה המורחבת למאמרו 'מחלוקת הסמיכה בין רבי יעקב בירב והרלב"ח' שנדפס מחדש בספרו הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 223. הערה 80, בהסתמכו על דברי תמר ונעלם ממנו מאמרו של דימיטרובסקי הנוכר לעיל.

ראיה נוספת לחיזוק קביעתו של ח"י דימיטרובסקי מוצאים אנו במקור אחר. בקונטרס נועם וחובלים שחיבר ר' אליהו קפשל, ההיסטוריון הנודע, קונטרס שסיימו בשנת ש"ד, שמצוי בכ"י אוקספורד־בודלי 2551 (Opp. Add. 4° 194) ותצלומו במכון לחצולמי כתבי־יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים סרט 2255, מציין המחבר שם בדף 15ב: 'קא מסהיד על התר אשה... כמהר"ר יעקב בירב ז"ל', מכאן הוכחה נוספת שר"י בירב לא היה כבר בין החיים בשנת ש"ד, וצריך לומר איפוא שנפטר בשנת ש"א.

טוביה פרשל

הערה קטנה

(למאמרו של א' קופפר, תרגום עברי עתיק, עלי ספר יא)

בעלי-ספר, חוברת י"א, העיר אפרים קופפר כי בכתב-יד נמצא תרגום עברי של פירוש המשניות לרמב"ם, סדר נשים, השונה מן הנדפס ומן התרגום שנמצא בכ"י פארמה של ספר בית הבחירה למאירי.

מבקש אני להעיר כי קטע קטן מתרגום זה (לגיטין פ"ה מ"ח) נדפס בשאלות ותשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סימן ר"ד.

היה זה שי"ר (במאמר שנדפס מעזבונו ב'השחר', שנה ד', תרל"ג, עמ' 294) שציין כי בספר הנ"ל נמצא תרגום שונה של פירוש המשניות. השוואה מראה כי הלשון שם זהה בדרך כלל עם התרגום שבכ"י פאריס 328–329. שנדפס בפקסימילה על ידי חברת 'מקור', ירושלים תשל"ג.

יוסף אביב"י

הערה

במאמרי 'כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ', עלי ספר, י"א (תשמ"ד), עמ' 92–96, עקבתי אחר גלגולי החיבור התחלת החכמה. הסקתי כי החיבור בנוסחו המקורי נמצא רק בכתב-יד ולא נדפס, ונוסח מעובד שלו נדפס באמשרדס תי"ב תחת השם 'מעין החכמה'.

עתה העירני העורך (בעקבות הערת ר' שמואל אשכנזי), כי בעלי ספר, ג' (תשל"ז), עמ' 172–173, כתב ר' שמואל אשכנזי על הספר מעין החכמה. הוא מצא כי הספר נדפס בשני נוסחים. האחד, באמשרדס תי"ב, והשני, בתוך הר א'דני, פולנאה תקע"א. הוא השווה בין שני הנוסחים ומצא כי מופיעה הקדמתו של ר' אברהם קלמנקס, אלא שבדפוס הראשון נאמר בה 'וגם מעט מזעיר מדעתי הוספתי, אך לזכות את הרבים כוונתי, ואילו בדפוס השני נאמר בה 'וגם מעט מזעיר לא הוספתי'. על-כן הסיק, ששני הנוסחים יצאו מתחת ידי ר' אברהם קלמנקס, תחילה הדפיסו את הנוסח המעובד ואחר-כך הדפיסו את הנוסח המקורי. כיוון שבמאמרי הנ"ל הוכחתי כי מעין חכמה הוא עיבוד של התחלת החכמה שחיברו אחד מתלמידי האר"י, נראה כי הנוסח השני של מעין חכמה שבדפוס אינו אלא התחלת החכמה המקורי ואינו אחד מן הנוסחים של ר' אברהם קלמנקס. בדקתי דפוס זה ואכן החיבור התחלת החכמה נדפס בו בנוסחו המקורי ואין בו תוספת כלשהי. מכאן שהמדפיסים בפולנאה נטלו כתב-יד של התחלת החכמה וקראוהו מעין החכמה, והדפיסו בראשו את הקדמת ר' אברהם קלמנקס למעין החכמה שנדפס באמשרדס. כותרת החיבור שבדפוס פולנאה מאשרת זאת: 'התחלת החכמה האלהות כפי דרך האר"י אשכנזי ז"ל הנקרא ספר מעין החכמה'. השינוי בהקדמת ר' אברהם קלמנקס לא מתחת ידו יצא, אלא מתחת ידי המדפיסים בפולנאה.

מכל אלה עולה כי התחלת החכמה הוא חיבור לאחד מתלמידי האר"י. ר' אברהם קלמנקס עיבדו, קראו מעין החכמה והדפיסו באמ"ד תי"ב. המדפיסים בפולנאה הדפיסו את הנוסח המקורי של התחלת החכמה מכתב-יד, וצירפו לו את שמו והקדמתו של הנוסח המעובד שבדפוס, והרי לפנינו דפוס ראשון בלבוש של דפוס שני.

טוביה פרשל

הערה קטנה

(למאמרו של א' קופפר, תרגום עברי עתיק, עלי ספר יא)

בעלי-ספר, חוברת י"א, העיר אפרים קופפר כי בכתב-יד נמצא תרגום עברי של פירוש המשניות לרמב"ם, סדר נשים, השונה מן הנדפס ומן התרגום שנמצא בכ"י פארמה של ספר בית הבחירה למאירי.

מבקש אני להעיר כי קטע קטן מתרגום זה (לגיטין פ"ה מ"ח) נדפס בשאלות ותשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סימן ר"ד.

היה זה שי"ר (במאמר שנדפס מעזבונו ב'השחר', שנה ד', תרל"ג, עמ' 294) שציין כי בספר הנ"ל נמצא תרגום שונה של פירוש המשניות. השוואה מראה כי הלשון שם זהה בדרך כלל עם התרגום שבכ"י פאריס 328–329. שנדפס בפקסימילה על ידי חברת 'מקור', ירושלים תשל"ג.

יוסף אביב"י

הערה

במאמרי 'כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ', עלי ספר, י"א (תשמ"ד), עמ' 92–96, עקבתי אחר גלגולי החיבור התחלת החכמה. הסקתי כי החיבור בנוסחו המקורי נמצא רק בכתב-יד ולא נדפס, ונוסח מעובד שלו נדפס באמשרדס תי"ב תחת השם 'מעין החכמה'.

עתה העירני העורך (בעקבות הערת ר' שמואל אשכנזי), כי בעלי ספר, ג' (תשל"ז), עמ' 172–173, כתב ר' שמואל אשכנזי על הספר מעין החכמה. הוא מצא כי הספר נדפס בשני נוסחים. האחד, באמשרדס תי"ב, והשני, בתוך הר א'דני, פולנאה תקע"א. הוא השווה בין שני הנוסחים ומצא כי מופיעה הקדמתו של ר' אברהם קלמנקס, אלא שבדפוס הראשון נאמר בה 'וגם מעט מזעיר מדעתי הוספתי, אך לזכות את הרבים כוונתי, ואילו בדפוס השני נאמר בה 'וגם מעט מזעיר לא הוספתי'. על-כן הסיק, ששני הנוסחים יצאו מתחת ידי ר' אברהם קלמנקס, תחילה הדפיסו את הנוסח המעובד ואחר-כך הדפיסו את הנוסח המקורי. כיוון שבמאמרי הנ"ל הוכחתי כי מעין חכמה הוא עיבוד של התחלת החכמה שחיברו אחד מתלמידי האר"י, נראה כי הנוסח השני של מעין חכמה שבדפוס אינו אלא התחלת החכמה המקורי ואינו אחד מן הנוסחים של ר' אברהם קלמנקס. בדקתי דפוס זה ואכן החיבור התחלת החכמה נדפס בו בנוסחו המקורי ואין בו תוספת כלשהי. מכאן שהמדפיסים בפולנאה נטלו כתב-יד של התחלת החכמה וקראוהו מעין החכמה, והדפיסו בראשו את הקדמת ר' אברהם קלמנקס למעין החכמה שנדפס באמשרדס. כותרת החיבור שבדפוס פולנאה מאשרת זאת: 'התחלת החכמה האלהות כפי דרך האר"י אשכנזי ז"ל הנקרא ספר מעין החכמה'. השינוי בהקדמת ר' אברהם קלמנקס לא מתחת ידו יצא, אלא מתחת ידי המדפיסים בפולנאה.

מכל אלה עולה כי התחלת החכמה הוא חיבור לאחד מתלמידי האר"י. ר' אברהם קלמנקס עיבדו, קראו מעין החכמה והדפיסו באמ"ד תי"ב. המדפיסים בפולנאה הדפיסו את הנוסח המקורי של התחלת החכמה מכתב-יד, וצירפו לו את שמו והקדמתו של הנוסח המעובד שבדפוס, והרי לפנינו דפוס ראשון בלבוש של דפוס שני.

שניאור זלמן ליימן

הסכמות שצונזרו

৫৭৭

דעת דעת

כאור רחב ונפלא על הרמב"ם

לוחמי תת.צח תוכיז

מאת הרב הגאון המפורסם החריף ובקי גפלא

מ"ה
וואלף באסקאוו'ץ
צ"ח

שה"י רב בהרבה ק"ק באדינת אונגון מעהרן וכו'

[illegible]

פעה"ק
ירושלים
אצטח חוב"א

בזמננו המהפכני הזה, לראשונה, קאמפובורג

אכיל
ח"ח
לפ"מ

[illegible]

הסכמת

רבינו רשכביג בעל חתם סופר זי"ע שנדפס בין הסכמות שאר גדולי אותו הדור על ספרו הראשון:

חזיתי איש מהיר במלאכתו מלאכת שבתורה, היה הרבני המופלא ומופלא בתורה כבוד מו"ה יוסף סג"ל נ"י בן אותו הגאון המפורסם דחריפא סכינ' מו"ה וואלף באסקאוויטץ זצ"ל אתא ואייתי מתניתא ביד' ס' כתב איש רבו הגאון מר אביו ז"ל הנ"ל על כל חלקי הרמב"ם העמיק בעיונו חרש וסדר עמוקים עמוק עמוק מי ימצאנו ולמראה עיני הי' רוב ספר אהבה ודעה מס' זמני' וראיתי נפלאות מתורתו והגאון ז"ל צוה קודם סילוקו מן העולם הזה להדפיס חבוריו, ומשה בהסכמה עלה להסכים להוציא לאור חבוריו של הגאון הנ"ל על ספרי היד החזקה להרמב"ם וכל המסייעו יתברך מאלהי העולם, וכל המשיג גבולו של המדפיס הזה, מילתי' כבר אמורה בספר אורייתא דמשה, והשומע ישמענה ה' ויענהו משמי קדשו. פה ק"ק פרעשבורג משיק כ"ו למביי תקע"ט לפ"ק. משה הק' סופר מפפד"מ

יוסף צבי דושינסקיא

רב ואב"ד מקהלות האשכנזים
בעה"ק ירושלים תובכ"א
ורב ראשי של היהדות ההרדית בא"י

יצחק אייזיק הלוי הרצוג

הרב הראשי לארץ ישראל
החופסק ירושלים תובכ"א

לכבוד

הרב ר' אביגדור הכהן קאטצבורג נ"י
ירושלים

שלום וברכה.

שמחתי מאד לשמוע כי נמצא גואל
לחידושי תורתו הנפלאים של רב האי גאון
אמתי ר' זאב וואלף הלוי בוסקאוויץ
זצ"ל.

באמת היה נחשב זאת לרמות רוחא מצד
שום אחד בדורנו לדרב ע"ד הסכמה לחידושי
שים הללו, כי הגאון הנ"ל היה מהאריות
שבחבורה בדורו של הנודע ביהודא והשג"א
זצ"ל ומי זה יערב את לבו לגשת אל הקדש.

אני מביע בזה את תקותי כי הבוחר
בתורה יצליח את כבודו במפעלו זה ומהרה
נזכה לראות את האור הגדול והבהיר הזה
אשר ואיר מציון, הספר סדר משנה על
שביתת עשור, ועי' כך יזכנו בית דפוסו
בקרב חידושים על הל' יו"ט וחז"מ.

הכותב וחותם לכבוד התורה ולכבוד האי
גאון עולם שר התורה זצ"ל.

יצחק אייזיק הלוי הרצוג

הרב הראשי לא"י ההופע"ק ירושלים ת"ו

צילומים אלו מטופס נדיר של סדר משנה, בהוצאת המדפיס הירושלמי אביגדור קאטצבורג, ירושלים ת"ש, מסר
לנו פרופ' ש"ז ליימן. מן הטפסים הרגילים הוצאו הסכמות אלו. ההסבר לכך נשתמר בטופס נדיר זה בפתק שצירף
לו הרב יעקב גולדמן, מזכירו של הרב י"א הרצוג (ראה תצלום).

נתתי שמחה בלבי על הבשורה טובה אשר בשרני
ידידי . . . מו"ה אביגדור קצבורג נ"י שעומד הכן
להוציא לאור ספר "סדר משנה" מהגאון הנורא
תהלתו מלאה הארץ כקשית מה"ו זאב באסקאוויץ
זי"ע אשר נדפס אפס קצחו מחיבוריו על כל חלקי
רמב"ם ולא נדפס רק על סדר זב"ע, ובזמננו נדפס פה
ירושלים עיה"ק הלכות שבת וכעת בדעת הרב' הנ"ל
להדפיס על הלכות שביתת עשור ואם יעלה בידו
גם על הלכות יו"ט. אמנם הקשה לשאול ממני הסכמה.
קודא אני תמה, מי בזמננו ראוי למלל גבורתו, ומי
ישמיע תהלתו, פוק חזי בהסכמות שנתנו רבותינו
הגאונים ארזי לבנון אדירי תורה זי"ע שבחו והודו
לשמו המה ראו ספרו כן תמהו מפרשת גדולתו, ומן
אז נדפס ס' שושן עדות ועל אגדה מאמר אסתר וכל
יודע ומבין חיל ורעדה יאחזהו מבקיאתו ועמקותו
ואין ערוך אליו ולתבונתו, ואין לי רק לומר יאשר
כהו וחילו, אשר משמים זכו לו. וזכות הגאון הקדוש
זי"ע יעמוד לו, ואיש על יעזו להשיג גבולו. ומי יתן
וימצא גואלים לחשוף מטמונים, ולגלות צפונים כל
חיבוריו אשר המה טמונים, וכל העם מקצה יחזיקו
לו מלא חפני' סיבותא על האי מרגניתא ימלאו ביתם
ברכה, בכסף ומשיכה, ספר יקר מפנינים, ויתברכו בכל
ענינים יזכו לעלות להר הקדש ברננים, בב"א.

יוסף צבי דושינסקיא

יצחק יודלוב

ספר יראה, אוסטרעא תקנ"ד ותק"ס

ברשימתו של א' יערי, 'הדפוס העברי באוסטרעא', עלי ספר א (תשל"ה) עמ' 112 מס' 44 הוסיף י' תא"שמע את ספר יראה תקנ"ד, והעיר: 'מהדורה זו לא נודעה מציאותה כלל'. ברצוני להוסיף כי עותק של מהדורה זו לעומת העותק הפגום שבאוסף תא"שמע — נמצא כעת בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, באוסף ג' שלום.

קיים הבדל בין שני העותקים הללו: בעוד שבעותק תא"שמע נאמר בשער 'ע"י הני תרי שותפים וא' מהם ה"ה המופלא מהור"ר אליה בהרבני מה' יצחק', נדפס בעותק שלום שמו של השותף השני דווקא: '...המופלא מהור"ר נחמן יהודא בהרבני מה' יהושע'. שני השותפים נזכרים יחדיו — בשני העותקים — בהסכמה שנדפסה מעבר לשער, ועל השותף נחמן יהודה כותב תא"שמע 'כאן התגלה שמו של המדפיס "השקט" באוסטרעא בתקופה זו'. ובכן, מתברר כי שותף זה לא היה שקט כל כך ובמקצת העותקים אכן מופיע שמו. שמא חלקו ביניהם השותפים את העותקים שנדפסו, וכל אחד דאג להזכיר את שמו בעותקים שנפלו בחלקו. לפיכך ספק אם ניתן ללמוד מכאן שנחמן יהודה דנן הוסיף לפעול אחר כך בחשאי בדפוס אוסטרעא, מעבר לחלקו בהדפסת ספר היראה — כפי שתא"שמע, שם, מבקש להסיק.

אשר להערותו של תא"שמע כי מהדורה זו לא נודעה עד כה, הרי הוא עצמו מציין למס' 12 ברשימתו של יערי, שם נרשמה מהדורה של ספר יראה משנת תק"ס, על פי וינר, מס' 5019. תא"שמע הבין, כנראה, שהמדובר בשתי מהדורות שונות. גרשם שלום עצמו מציין אף הוא — בהערה בכתב ידו — לרשימת וינר, והוא רושם את תאריך ההדפסה: תק"ס. הפרט תק"ס עולה אם תובא בחשבון האות ו' שבתיבה 'מוסר' (ראה פקסימיל של השער, עלי ספר, שם עמ' 111), ויש פנים לכאן ולכאן אם לחשב אות זו או לא. אולם, מכיון שתאריך ההסכמה הוא תקנ"ד, כפי שכבר ציין תא"שמע ('יום ג כה תשרי לסדר ולפרט דקנת חכמה בכל קניית לפ"ק' — בלי להדגיש שום אות. וצ"ל דקנת, כי בשנה זו חל כ"ה תשרי ביום ג. בשנת תק"ס חל כ"ה תשרי ביום ה), הדעת נוטה שספרון קטן זה נדפס סמוך לקבלת ההסכמה ולא שש שנים לאחר מכן. מה עוד שאיסור ההדפסה שגזרו הרבנים המסכימים הוא למשך שלוש שנים מכתיבת ההסכמה — ולא מסיום ההדפסה — ובודאי לא היו מדפיסים את הספר לאחר שפג תוקף ההסכמה מבלי לדאוג לחידושה. דבר זה כנראה הביא את תא"שמע לקביעה כי הספר נדפס בתקנ"ד ולא בתק"ס.

עדיין יש מקום לשאול האם נדפס הספר פעמיים, בשנת תקנ"ד (עותק תא"שמע ועותק שלום) ובשנת תק"ס (עותק וינר)? אמנם לא ראינו אינה ראייה, אך ספק אם קימת מהדורה משנת תק"ס. תיאורו של וינר הולם את מהדורת תקנ"ד. יתכן איפוא שוינר אף הוא חשב את הפרט תק"ס, ומכאן מקור התאריך הנקוב ברשימתו. אלא שוינר אינו מזכיר את ההסכמה — האם לא היתה לפניו?

ספרים ומחקרים חדשים (סקירות ונתקבלו במערכת)

רות פ' גולדשמידט-לעהמאנן, משה מונטיפיורי (ביבליוגרפיה), הוצאת משגב ירושלים — המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, ירושלים תשמ"ה י"א+166+XIII עמ'.

כתבי־יד עבריים מאוצרות ספריית הפאלאטינה בפארמא, תערוכה, אייר תשמ"ה. בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים. XII+107 עמ'. 49 אילוסטרציות.
בקטלוג רשומים 49 כתבי־יד מספריית הפאלאטינה בפארמא, שהובאו לארץ והוצגו בתערוכה שנתקיימה בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. ליד הרישום הביבליוגרפי המורחב ניתן גם תצלום של עמוד מכל כתבי־יד.

התערוכה והקטלוג נערכו בידי מר בנימין ריצ'לר וד"ר נחום וייסנשטרן ממחלקת תצלומי כתבי־יד עבריים שבבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. 49 כתבי־יד אלו הם מבחר מהאוסף העשיר של ספריית הפאלאטינה בפארמא, שהוא מן הגדולים והחשובים שבאוספי כתבי־יד עבריים בעולם. האוסף כולל כולל 5,000 כתבי־יד, 3,000 אינקונבולות ו־11 אלף דפוסים המאה ה־12, ומהם למעלה מ־1,500 כרכים של כתבי־יד עבריים, ראוי לציון עושר התצלומים בקטלוג זה, שיש בהם דוגמא לכל אחד מכתבי־היד שהוצגו והמתוארים בו. הקטלוג כתוב בשלוש לשונות: עברית, אנגלית ואיטלקית. התרגום לאיטלקית נעשה בידי ד"ר אלדו לוצאטו וד"ר לואיזה קואומו.

The Holocaust, An Annotated Bibliography and Resource Guide. Edited by: David M. Szonyi. Ktav Publishing House (For The National Jewish Resource Center N.Y.). XIV + 396 pp.
Contributors: D. Szonyi, J. Hirshberg, D.G. Roskies, B. Stadler, E.A. Goldman, N. Frenkel, I. Heskes, R.S. Goldstein, B. Postal, M.T. Glynn, J. Muffs, S. Leuchter.

בשלושה־עשר פרקי הביבליוגרפיה המוערת הזו, ניתנת ביבליוגרפיה מקיפה לנושאי השואה, הן לחיבורים היסטוריים ותעודתיים, והן לספרות הקשורה בשואה, וכלולות בה גם רשימות של סרטים, תקליטים וסרטי־קול, תערוכות קבועות וניידות, ושל מוסדות שיש בהם מרכזים חינוכיים בנושא השואה, מרכזי־מחקר וארכיונים ומונומנטים לזכר השואה ברחבי ארה"ב וקנדה, וספרות הדרכה ותכניות חינוכיות לאירועים הקשורים בזכר השואה.

יצחק יודלוב, גנזי ישראל (ספרים חוברות ועלונים מאוסף ד"ר ישראל מהלמן אשר בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי). הוצאת בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תשמ"ה.
י"ז+3+326+XLVII עמ'. ארבעים ושבע לוחות־תמונות.

בקטלוג המהודר והמפואר הזה תוארו 1945 ספרים חוברות ועלונים (מהם: 1893 חיבורים עבריים ו־52 חיבורים בלועזית) נדירים ממבחר אוספו של ד"ר י' מהלמן, אוסף שהיה במקורו בן כ־35,000 פריטים (מתוך מבואו של האספן "מזכרונותיו של חובב ספרים", עמ' 2: 'והנה לפני שלוש עשרה שנים נוכחתי...') — משפט זה מעמיד אף הוא על הצורך לציין עליו, כי מבוא זה פורסם כבר לפני כן בארשת, ו' (תשמ"א), אם כי פרט זה צוין

בתוך הקדמתו של ג' י' אורמן, עמ' 8). על האוסף הזה כולו התחרו בית הספרים הלאומי וספריית האוניברסיטה של תל-אביב, ולבסוף הכריע ד"ר מהלמן למסור את רובו של האוסף לאוניברסיטת תל-אביב, ועם זאת לתת לבית הספרים הלאומי את זכות הבכורה לבחור ממנו 2,000 ספרים שאינם ברשותו או שיש בהם עניין מיוחד לאוספו (תמורת 20 אחוז מן השווי הריאלי).

1221 פריטים ממבחר זה לא היו קודם-לכן כלל בגנזי בית הספרים הלאומי, והשאר נבחרו בשל שינויים טיפוגרפיים שהובחנו בהם או משום שהעותקים שהיו מכבר בבית הספרים פגומים היו. עשרות רבות של ספרים חוברות ועלונים לא נודע לפני-כן אפילו זכרם ורישומם, או שנשתמרו מהם עותקים מועטים בספריות הגדולות והידועות שבעולם. בקטלוג זה רשומים שמונה אינקובולות, ושישה-עשר קטעים מספרי-אינקובולות. תרמו והשתתפו בהכנת הקטלוג: ג' י' אורמן, שהתקינו לדפוס וחיבר את החלק הלועזי. פרץ תשבי, אסיה נויברג ומאירה הראש סייעו ברישום ובהתקנה.

הרישומים בקטלוג זה הם אחד ההישגים החשובים בשדה הרישום הביבליוגרפי המפורט והמפולש, והוא כולל שפע רב מאוד של פרטים ומידע ביבליוגרפי וחשיבותו רבה גם מפני שאין קטלוג לאוספי ביה"ס הלאומי, ומקווה אני שלא אפגום בהישג גדול זה אם נעיר כמה הערות קלות של מה בכך, שהן מבטלות ביחס להיקפו של החיבור, אולם כידוע אי-אפשר לספר בלא ששטן הטעות ירקד בו.

מס' 751: ס' חכמת שלמה לר' שלמה ב"ר יחיאל — המהרש"ל. נרשם עדיין בספק: שמ"ב (אם נחשוב את הפרט שם לפ"ג) או שמ"ז (אם נחשוב לפ"ק). לאחרונה הוכיח יצחק רון כי שנת הדפוס של ספר זה היא שמ"ב, על-פי השימוש שנעשה בחיבור זה בהוצאת התלמוד בקושטא שנת גש"ס; ראה: רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, עמ' ע"ע-ע"ד.

מס' 8 סעיף ג': "...שהיו שם במצב לוי.../ וצ"ל: "...במצב בלוי...".

מס' 760: דפוס קושטא של משנה תורה לרמב"ם, רס"ט. לא צוין שדפוס-צילום של הוצאה זו הופיע בירושלים תשל"ג (בהוצאת מקור), והשווה למס' 1182 שם צוין דפוס-צילום. לוח כ"ח: הכיתוב שמימין שייך לשמאל ולהיפך.

כתבי-יד ודפוסים נבחרים, תערוכה, מאוצרות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, סיון-תמוז תשמ"ה. 92+36 עמ'. 15 לוחות-תמונות בצבע ו-66 תצלומים. עורכים: מרדכי נדב, רפאל וייזר. בחירת הספרים וחיבורם: יצחק יודלוב. התערוכה נערכה והקטלוג נכתב על-ידי עובדי מחלקת כתבי-היד והארכיונים.

אף-על-פי שקטלוג זה מתאר מיעוט קטן מאוצרות הספרים הנדירים וכתבי-היד העבריים שבביה"ס הלאומי, האוסף הגדול ביותר בעולם כעת של כתבי-יד עבריים (למעלה מ-8000 כתבי-יד עבריים), חשיבותו רבה, הן מפני החשיבות העצמית של הפריטים המתוארים בו ותצלומיהם המהדרים והן מפני שלא זכינו עדיין לקטלוג נדפס לאוספי ביה"ס הלאומי. רשומים בו שישים ספרים נדפסים וכתבי-יד, תשעה כתבים אוטוגרפיים, שלושה כתבי-יד במוסיקה, שתי כתובות מצוירות, מפת א"י קדומה ופיתוח נחושת של מראה ירושלים. חלקם ידועים משכבר וחלקם מוצגים חדשים שמהם אחדים הגיעו בשנים האחרונות לביה"ס הלאומי, כגון מוצג מס' 29 (ספר-תורה של ר' שאול וואהל שנתקבל ב-1977); מוצג מס' 36 (הגדה של פסח כ"י מן המאה ה"ט, 1981); מס' 37 (סדר תפילה כמנהג איטליני כ"י מעוטר על קלף מאמצע המאה ה"ט, 1968), מס' 52 (קובץ תורות חסידיית כ"י שחלקו העיקרי נכתב בשנת תקל"ו, והוא כנראה כה"י הקדום ביותר הידוע כיום של דברי תורה חסידיים) ועוד רבים (המס' 1, 10, 34, 43, 48, 51).

בין האוטוגרפים מוצגים כתבים שנכתבו בידי מרן רבי יוסף קארו, הגאון מוילנא והרש"ו מלאדי. חמישה-עשר פריטים הם ספרי דפוס נדירים וכתבי-יד של חיבורי הרמב"ם, ומהם כתב-היד הידוע של פירוש המשנה, כתב-יד אוטוגרפי של הרמב"ם. ריכוז זה של ספרים הקשורים ברמב"ם הוא משום שהתערוכה משולבת באירועי שנת היובל לרמב"ם, שבשנה זו מלאו, כביכול, 850 שנים להולדתו. בצדק מצוין ד"ר מ' נדב, מנהל מחלקת כתבי-היד והארכיונים שבביה"ס, שחטיבת כה"י ודפוסים הרמב"ם הובלטה מפני היובל המקובל 'אף שידוע עתה שזוהי השנה ה-847 להולדת הרמב"ם שנולד בשנת 1138 ולא בשנת 1135, 'ידוע עתה' לאחר שכך קבעתי בערך 'רמב"ם' שבאנציקלופדיה העברית כרך כ"ד, וכך נרשם על השטר בן אלף השקלים (וראה

הפולמוס ב'הארץ' ט"ז בכסליו תשמ"ד, וחשובת כותב הערך הנ"ל, שם, כ"ה בכסליו תשמ"ד, ולאחר שדוד חמר נתן לזה פירסום ב'הצופה' ער"ה תשמ"ד; שם ער"ה תשמ"ה; ב'דיעות אחרונות', ו' בכסליו תשמ"ה; שם, י"ט באייר תשמ"ה. בירור מקיף להוכחת קביעה זו נתפרסם זה עתה, ראה: ש' ו' הבלין, 'לתולדות הרמב"ם (בירורים בייחוסו ובזמן הולדתו)', דעת, 15 (קיץ תשמ"ה), עמ' 67–79.

מוצג מס' 29 הוא מן החידושים החשובים מאוד, והוא ספר-התורה הקדום ביותר שנודע לנו עד עתה ושניתן לקבוע את זמנו ומקומו ואולי אף את כותבו, וראה מאמר מיוחד עליו בראש חוברת זו.

דרך אגב, פרט ביבליוגרפי קוריוזי. בקטלוג הזה לא צוין במוצג זה למאמרו של ר' ברוך טולידאנו בעיתון 'הארץ', י"ד בניסן תרצ"ו, המאמר היחיד שבו תואר הספר ממקור ראשון, ושמו נזכר כל מי שכתב עליו לאחר-מכן. הציון הזה נעדר, לפי שבעותק מן העיתון המצוי בבית-הספרים הלאומי נתלש דף זה [19] מן הגליון!

ישראל צבי פיינטוך, מסורות ונוסחאות בתלמוד (מחקרים), ערך: דניאל שפרבר, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ה. 178+ [2] עמ'.

בספר זה נקבצו שנים-עשר מחקרים שחיבר י"צ פיינטוך, שהלך לעולמו במיטב שנותיו. חמישה מהם פורסמו כבר לפני-כן על-ידי המחבר (בתרביץ בקרית ספר, בעלי ספר, בשנתון בראילן ובסיני) והשאר הם מחקרים חדשים שנבחרו מתוך עזבונו בידי פרופ' ד' שפרבר שערכם לדפוס. משפחתו וידידיו של המחבר המנוח חברו יחד לפרסמם הן מפני חשיבותם המרובה והן כדי להקים שם למנוח. כמקרה אשר יקרה לרבים מן העוסקים במדעי היהדות כן היה למחברנו, שעוברים דרך ארוכה וקשה עד שמגיעים למקום שיכולים ליצור ולהשפיע מטובם ועד שבטוחים הם שהיוצא מתחת ידם בדוק ומעוין, מדויק ושיטתי, וכאשר מגיעים לכדי ביטולם כשל כוחם והולכים מעמנו בפחע.

נקודת המרכז של המחקרים כולם שלפנינו הוא חקר המשנה, נוסחאותיה ומקורות הנוסח בכתב-יד ובדפוסים, אלא שאגב דרך עבודתו היסודית של המחבר שהיא בבחינת 'קב ונקי', נשתלשלו מתוך עבודה זו חידושים חשובים והצליח לפתור כמה תעלומות שנחבטו בהם זמן רב, וכגון עיסוקו בכ"י לידן של התלמוד הירושלמי ובסופרו ר' יחיאל ב"ר יקותיאל הרופא, שמתוכו בא לעיון ביצירתו של חכם זה ודרך עבודתו, ונתגלה לו סוד חידת ספר חתניא ויחסו לספר שבלי חלקט (עמ' 65–76), ומכאן גם מאמריו על 'כתיבתו של ר' יחיאל ב"ר יקותיאל הרופא' (51–63), ופסיקי הלכות שחיטה' לחכם זה (77–85).

ראויים לציון מיוחד במחקרים אלו הבירורים והחידושים הפליאוגרפיים והביבליוגרפיים, ו'ההצעה לדרך סידורם של שינויי נוסחאות בהוצאה ביקורתית' (143–170), שיש בהם כדי להראות כיצד יש לטפל בנושאים 'טכניים' כביכול, מתוך התעמקות בגופי הדברים ותוכנם כיסוד לבירורים הפליאוגרפיים מצד אחד, ועד כמה חשובים הבירורים האלה להבנת גופי הדברים מצד שני. נציין לשניים מפני המאלף שבהם. ר"ש ליברמן חישב את חשבון מהירות הכתיבה של ר' יחיאל סופר כ"י לידן של התלמוד הירושלמי. כך א' סיים (לפי הקולופון בסוף ורעים מועד) ב"ב בשבט ה'מ"ט, ואת הכרך השני (נשים ישועות) בכ"ה באדר ראשון ה'מ"ט. נמצא שעשה את מלאכתו במהירות, ואין להתפלא אפוא על ההשמטות ועל הדילוגים שמצויים בו. כן חישב בהקדמה לדפוס-צילום של כ"י לידן שכתב סופרו את כך ב' 37 ימים (רע"צ מלמד חישב 36 ימים) היינו ג' חדשים וחצי (ללא שבתות).

משירד י"צ פיינטוך לבחון את התכונות הקדיוקולוגיות, הבחין בחשיבות העובדה שציין לה כבר שילר-שינסי, שמלכתחילה סבר הסופר לכתוב את כל התלמוד בכרך אחד, ורק לקראת סוף עבודתו החליט להפרידו לשני כרכים והוצרך לשנות ולהתאים את סופי הקונטרסים ועוד, ומכאן הסבר לכמה וכמה דברים מוזרים שיש בתבנית כה"נ. ביאור התהליך כולו ארוך ומסובך, מכל מקום נתערער חשבון זמן הכתיבה ומהירותה של סופר זה וצריך לדון בו מחדש.

עניין שני. במאמר על הדפסת התלמוד של ורנ"נ רבינוביץ, מהדורת א"מ הברמן, הוסיף המהדיר פרק על הירושלמי, והוא מעתיק שם את השערים שלפני הסדרים ואת החתימה שבסוף הספר. בארבעת השערים אין הבדל בין העתקת הברמן לבין נוסח אותם השערים בדפוס-צילום של הירושלמי דפוס ונציה, ברלין תרפ"ה, אבל בחתימה שבסוף הספר יש כמה הבדלים בין הנוסח שבהעתקת הברמן לנוסח החתימה המוכר לנו מן דפוס-הצילום

הנ"ל. בין שאר ההבדלים, בהעזקת הברמן כתוב:

...ונבעי רחמין מן קדם אלהא חייא עילאה דיערע קדמנא תשלום האי תלמודא ונוכה לאשלמא ליה כדקא זכינן לאשלמא הי"ד הגדול עם...

אבל בצילום וכן בשבעה טפסים שבדק פיינטוך בספריות א"י וחול' הנוסח שונה:

...ונבעי רחמין מן קדם אלהא חייא עילאה דיערע קדמנא תשלום האי תלמודא כדקא יאות ונוכה לאשלמ' הי"ד הגדול עם...

טרח המחבר עד שראה את העותק של הירושלמי דפוס ונציה שבספריית שוקן, הספרייה שבה עבד הברמן שנים רבות, ומצא בו פגימות וליקויים שאינם מאפשרים לקרוא את הכתוב 'והנה פגימות אלו הן בדיוק באותם המקומות שבהם שונה נוסח הברמן מן הנוסח המוכר (מלבד 'ופרינץ' במקום 'ופרינץ' שלא טופס שוקן גרס לו). גופו של מאמר זה, 'על התלמוד הירושלמי דפוס ויניציאה' (עמ' 171–178), עוסק בבירור סדר הדפסת התלמוד הבבלי, התלמוד הירושלמי ומשנה תורה לרמב"ם שנדפסו בונציה בסמיכות זה לזה. בעוד שלבבלי ולרמב"ם בידנו תאריך להדפסתם, לא צוין בתלמוד הירושלמי זמן הדפסתו. ר"ש ליברמן דקדק בנוסח השער של הרמב"ם (בומברגי רפ"ד) ובקולופון של הירושלמי ויצא לו שנדפס הירושלמי בין ב' בכסלו רפ"ג ועד לכמה חודשים קודם כ"ה בתמוז רפ"ד. מסקנה זו תלויה גם במה שלמד שם שר"ד פיצ'קטון היה מגיה 'ההעתק' ואילו המשומד יעקב בן חיים היה מגיה 'הדפוס', וכידוע ההבדל שביניהם כפי שגילה ותיאר רנ"נ רבינוביץ במאמר על הדפסת התלמוד.

כנגד זה מראה פיינטוך, שבקולופון סדר טהרות כתב יעקב בן חיים: 'ואלולי שהייתי טורח בו בהגהת המיימוני הייתי טורח בו [בהגהת סדר טהרות] באופן אחר שכל אוריין ובר אוריין היה שמח בו', הרי שאותה שעה — כ' בסיון רפ"ג כבר עסק יעקב בן חיים בהגהת המיימוני, והוא הרי לא הגיה במיימוני אלא מן ההדפסה ואילך, משמע שכבר התחילו בהדפסת הרמב"ם קודם לתאריך זה. מזה הסיק פיינטוך שיעקב בן חיים עסק גם בהגהת 'ההעתק' עובר להדפסה, והוא חיוק את דבריו גם מדיוק לשון המגיה בחתימתו לרמב"ם:

וכל אלו החיבורים... מוגהים על ידי האלוף הרב רבי דוד פיצ'קטון יצ"ו פעם ראשונה בהעתק ואחר כך על ידי אני הצעיר החתום למטה בשולי היריעה בבית הדפוס... ואף על גב דבכמה דוכתי הגהתי ותקנתי לא סמיכנא על דעתי דקלישא דמה אני הפעוט השפל להכניס עצמי בגדולות כאלה... לא סמיכנא עד דחזינא בגמרא ובספרי דוקני ומתקנינן ליה... וכבר הזהירו... לבלתי הגיה מסברא... ובהגיה במיימוני מצאתי שנראה חסר בבא אחת בסוף הלכות שכירות שהמגיד משנה מתחיל אות' וז"ל ורשאי השוכר וכו' ע"ש ונראה דילוג בעמוד וזלת מה שהוזכר בהקדמתו רב המגיה ההעתק יצ"ו... ובמקום שלא נמצא מגדל עוז שמונו ההשגות השייכות במקומו, ובמום שנשמטו קצת השגות במגדל עוז בסבת השמטת סופר או זולתו כבר ציינתי המקומות במקום שהרגשתי.

שואל פיינטוך: 'אם אמנם עבודתו ברמב"ם הייתה רק מן הגהת העלים הנדפסים ואילך, לשם מה לו גמרות וטפסים שונים של רמב"ם, הלא די לו לשם זה בהעתק שהוכן ע"י ר"ד פיצ'קטון והעלים הנדפסים, ואם הוא מגיה מעבר לזה, למה לקבוע תחילה את הדברים בדפוס. לפיכך מסייע קולופון זה כשלעצמו — ואף בלי קשר לסתירה שבין הקולופון לטהרות לבין השער לח"א של הרמב"ם — לומר שעבודתו של יעקב ב"ר חיים בהגהת הרמב"ם התחילה קודם להדפסה. שוב לא ברור לגמרי היכן מסתיימת עבודתו של הר"ד פיצ'קטון והיכן מתחילה זו של יעקב ב"ר חיים'.

מסקנתו בעקבות שאלה זו היא: 'משום כך נראה ש"בבית הדפוס" כאן ובשער ח"ב, שהועתק ע"י הר"ש ליברמן, פירושו שהוא עושה את עבודתו בבית הדפוס (ר"ד פיצ'קטון, למשל, עשה את עבודתו בפירורא רחוק מבית הדפוס)'.¹

אבל עדיין יש לשאול: אף אם עשה יעקב בן חיים בהגהת 'ההעתק' של הרמב"ם, לשם מה הוא זקוק ל'גמרא' בנוסף לארבעה טפסים של רמב"ם, האם בדק אחר פסקי הרמב"ם?

לפיכך נראה לי, שאמנם עשה יעקב בן חיים יותר מאשר הגהת 'הדפוס' והכוונה באמת לעלים הנדפסים, אלא שבנוסף על כך הגיה כנראה את 'ההעתק' של מפרשי הרמב"ם שנדפסו במהדורת ונציה זו, ואם נדקדק נראה שהוא מזכיר בעיקר את המגיד משנה, המגדל עוז וההשגות בתיאור פעולתו, לצורך זה נצרכו לו גם 'גמרות' כדי לבדוק או להשלים את ציוני המקורות לגמרא שיש במפרשי הרמב"ם, ואפשר שאגב זאת אף מצא לעתים אי-

התאמה בין נוסח דברי הרמב"ם שב'עמוד' לבין המצוטט במפרשי הרמב"ם והעיר על כך, וכמדומה שלפי השערה זו הכל עולה יפה.

ארשת, לתרבות התפילה ובית הכנסת. עורך: מנחם ויינשטוק. הוצאת המשרד לענייני דתות. גליון ה', תמוז תשמ"ה. 112 עמ'. משתתפים: הרב י"ד סולובייצ'יק, ב' לנדאו, מ' ויינשטוק, צ' יהודה, ד' ויינגרטן, ד' תמר, מ' סליי, י' אדלשטיין, ע' צימרמן, מ' ששר, י' חבורי (קטעים מביבליוגרפיה לענייני תפילה).

בית מקרא, שנה עשרים ותשע, ד' (צ"ט). עורך: בן-ציון לוריא, החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] תמוז-אלול תשמ"ד. 97 עמ' (עמ' 289–385).

משתתפים: ב"צ לוריא, ש' שגיב, נ' קלאוס, ע' הוכרמן, צ' צמריון, י' מרזל, סולה, ב"צ רוזנפלד, א' בר-טורא, מ' ז' סולה.

הנ"ל שנת השלושים, א' (ק'). עורך: בן-ציון לוריא, החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] תשרי-כסליו תשמ"ה. 229+3] (עמ' 1–229).

משתתפים: א' תבין, ב"צ לוריא, ש' טלמון, ב' אופנהיימר, מ' נאור, ש' אברמסקי, ש' זלבסקי, יאירה אמית, ל' לנדאו, ע' טוב, י' אבישור, חמ"י גבריהו, י' קולר, ג' גליל, ש' ויסבליט, עתליה ברנר, ר' צדוק, י' זיו, נ' צורי, א' ליפשיץ. מאמרו של עמנואל טוב 'קריטריונים להערכת גירסאות טקסטואליות — ההגבלות של כללים קבועים', שבחוברת החגיגית — חוברת המאה, מעורר עניין, והוא נסיון חשוב להעמיד תמצית של תורת הנוסח וביקורת הנוסח הנמוכה (הפילולוגיה), בחינת כוחם של הכללים שסיגלו להם החוקרים בתחום זה וחולשתם, והתרעה נגד ריבוי השימוש בהם.

הנ"ל. שנת השלושים, ב' (ק"א). עורך: בן-ציון לוריא, החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] טבת-אדר תשמ"ה. 120+2] + [2] עמ' (עמ' 233–352).

משתתפים: א' רופא, צ' צמריון, ד' אור, ב"צ לוריא, י' זיו, ש' אברמסקי, ח' בארליק, נ' אררט, א' ליפשיץ, י' גיל, מ' ענבר.

מחקרי ירושלים בספרות עברית, ז'. עורך: עזרא פליישר. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים, (תשמ"ה), IX+119 עמ'.

משתתפים: א' ברשא, ב' פיינגולד, טובה כהן, ד' שטרן, י' אלבוים.

המעין, כתבי-עת תורני. כרך כ"ה גליון ב'. עורך: יונה עמנואל, הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים טבת תשמ"ה. 68 עמ'.

משתתפים: י' ברויער, י' אמיתי, א' פ' שטורן, י' לוי, י' קופרמן, י' נבון, מ' ארנד, א' רוב, ט' פרעשעל.

הנ"ל. כרך כ"ה גליון ג'. עורך: יונה עמנואל, הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים ניסן תשמ"ה. 68 עמ'. משתתפים: א' אברהם, מ' בוצ'קו, הרב מאיר שמחה הכהן (בעל אור שמח), ד' הנשקה, פ' וילמן, א' כרמל, י' לוי, י' לוי, ש' מורגנשטרן, י' מלחי, י' עמנואל, מ' רפלד.

הנ"ל. כרך כ"ה גליון ד'. עורך: יונה עמנואל, הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים תמוז תשמ"ה. 68 עמ'. משתתפים: י' אביב, א' כרמל, י' לוי, ק' כהיא, י' זימר, ב' נאור, י' עמנואל, א' נ' אדלר.

שנתון המשפט העברי, כרך ט-י. עורכים: מנחם אלון, מרדכי א' ראבילו. הוצאת המכון לחקר המשפט העברי. ירושלים תשמ"ב-תשמ"ג 6] + [396+3] עמ'.

משתתפים: מ' א' ראבילו, מ' אלון, ב' שוחטמן, א' גולאק, ר' קצוף, ש' א-ינגר, ח' בן-מנחם, פ' סגל, ד' סינקלר, ד' פרימר, י' בלידשטיין, א' ורהפטיג, י' ליברמן, ב' ליפשיץ, נ' עמינח, ר' קימלמן, י' ש' קפלן.

תרביץ, רבעון למדעי היהדות, שנה נג, חוברת ג. עורכים: יוסף דן, משה דוד הר, מנחם הרן. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים ניסן-אייר תשמ"ד. [4] + 159 (עמ' 329–487) + VIII + [4] עמ'.
משתתפים: מ' הרן, מ' אברבך, י' רצהבי, ב' ז' קדר, ע' יסיף, א' הולץ, י' מייטליס, א' כהן, ד' שפרבר, נ' וידר, ר' נ' בראון, ד' ברגר.

הנ"ל: שנה נג, חוברת ד. עורכים: יוסף דן, משה דוד הר, מנחם הרן. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תמוז-אלול תשמ"ד. [6] + 166 (עמ' 489–654) + VI + [6] עמ'.
משתתפים: ש' מורג, ד' אורמן, ש' אליצור, י' מ' תא-שמע, י' הקר, מ' ע' פרידמן, ד' ספטימוס, יוספה רחמן, א' דוד, מ' פכטר.

גנוזות, קובץ עת לגנוזות ראשונים, ספר ראשון, עורך: הרב משה הרשור. הוצאת שלם — צפונות קדמונים, ירושלים תשמ"ד. 10 + קפב עמ'. משתתפים: מ' הרשור, א' ל' פלדמן, י' הרשור, ד' שולביץ ומ' ל' קצנלבוגן.
הנ"ל, ספר שני, עורך: הרב משה הרשור, הוצאת שלם — צפונות קדמונים, ירושלים תשמ"ה. רלב עמ'. משתתפים: מ' הרשור, א' ל' פלדמן, ב' הירשמן, י' הרשור וע' פוקס.

קובץ חדש זה מיוחד לפירסום 'כתבי היד המרובים של הראשונים, שאינם בגודל היקף כדי ספר שלם; וכן כתבים וטופסים שנשארו בחלקם וקטעים של חידושים או תשובות גאונים וראשונים של פסקים וחידושים המפוזרים בגנוזים שונים להוציאם מתוך הצפונות והגנוזות...'. ואם כי קדמו לו כבר קבצים וכתבי-עת שעניינם דומה, אבל בטוחים המוציאים לאור כי יש בידם להוסיף ולתרום לתחום זה.

אף על פי שלא נאמרו הדברים בפירוש יש לשער כי הכוונה היא להוציא לאור 'גנוזות' מתוך כתבי-יד ומקורות שלא נדפסו ושלא ראו עדיין אור, ובדרך ההדרה דהאידינא, היינו בצירוף מבוואות, ציונים, הערות ומפתחות. אפשר שבהמשך, מגמה זו תהא בולטת יותר, בינתיים בשני קבצים אלו מרובים עדיין המאמרים שאין זה להם פירסום ראשון. בענין זה יש כמה שאלות ביבליוגרפיות. בחלק מן המאמרים חסרים פרטים ביבליוגרפיים מספיקים ויש שאף לא נרשם דבר על מקורם (למשל: מהדורה חדשה של 'מעשה יהודית', שלא צויין מקור הפירסום. אגב בתוך העניינים רשום מאמר זה ע"ש הרב דוד שולביץ, אבל בפנים רשום מעליו: הרב משה הרשור!). בציונים שנרשמו יש סתומות שקשה לפענחם, כגון: 'כ"ר' (ספר חסידים), 'כ"ר רפ"ה' (רמזים וליקוטים), 'כתב יד עתיק — כ"ס 560' (מנהגי וורמייזא וכ"ו), 'ב'קובץ כ"ס מספר 8170' (ו תשובות וכ"ו), 'בכ"ו מס' 478' (שו"ת ר' קלונימוס), 'בכ"ו מס' רפ"ה' (פסק הרי"א ז'). אף הרישום 'ב'קובץ כתב יד רומי רפ"ה' (ילקוט המעשיות) אינו ברור לפי שישנן ברומי כמה וכמה ספריות.

נקודה אחרת המקשה על הביבליוגרפים היא אי-ציון מקום הפירסום הראשון של הדברים, וכבר הלכו בדרך זו כמה מולי"ם המוציאים לאור ספרי כינוס ואיסוף (כגון כתבי רש"ח קוק, שו"ת שרידי אש ח"ד ועוד) ומנהג זה גורם קושי לפעמים כאשר נחוץ לדעת מתי והיכן פורסם הדבר לראשונה. בשני כרכים אלו נכללו מאמרים שפורסמו קודם לכן בידי הר"מ הרשור עצמו (כגון 'מהדורה קמא של רש"י לסוכה' בסיני כרכים סג וסד [תשכ"ח-תשכ"ט]); 'ספר חסידים', בחלקו בסיני עה, תשל"ד; 'תשובות גאונים וקדמונים' בסיני סו, תשל"ל; 'תשובת רב האי גאון' בסיני נד, תשכ"ד; 'שו"ת ר' קלונימוס' בסיני סט, תשל"א; 'הלכות פסוקות למהר"ם מרונבנבורג' בסיני נה, תשכ"ה, ועוד).

שני פירסומים חדשים ראויים לציון, מאמרו של א' ל' פלדמן 'תשובות חכמי ברצלונה וקטלוגיה בענין מסים וארנוניות ודינא דמלכותא דינא' ובו תשובותיהם של ר' אליאש קרשקש, ר' שם טוב פלכו, ר' חסדאי קרשקש, ר' בונשינייור גראציאן, ר' נחמה בר יצחק, ר' בונפוס אלפכים הלוי בן חסדאי, ר' שמואל בן בנבנשה, ר' אשתרוק וידאל גראציאן, ר' וידאל מטולחה (! בעל מגיד משנה), ר' איציק ברפת בונפוס ור' יהודה בר חסדאי בונשורוק. וכן הוא מאמרו בכרך השני 'חמשה (!) תשובות לרבנו יצחק בן אברהם נרבוני קרקושה ז"ל'.

הערת מ' ל' קצנלבוגן, שמפרסם מחדש את תשובת ר' מאיר ב"ר משה מפני שנדפסה בשבלי הלקט (כ"י) רק בחלקה ובלקוים — צריכה תיקון. תשובה זו נדפסה בשבלי הלקט, ח"ב, ירושלים תשכ"ט (ולא רק בהסגולה) בשלמותה ולעתים קרובות הנוסח שם עדיף וכפי שהעיר המהדיר עצמו כמה וכמה פעמים.
שיטה של קידושין' שמפרסם שם ר"מ הרשור אינה נראית להיות, כדבריו, משל תלמיד הרמב"ן. שתי

הנקודות שעמד עליהם, שאין מחבר זה מזכיר חכמים אחרים ושמרבה בהבאות מן הרמב"ן וכן בדבריו, אינן מוליכות למסקנא זו דווקא. יש לזכור שזו היתה דרך לימודם של החכמים בספרד בדורות שלפני הגירוש, דרך הלימוד הקרובה לדרך הפלפול הידועה מחכמי אשכנז בדורות אלו, לעסוק הרבה בדברי הרמב"ן, שלמדו את חידושיהם במקום התוספות שהיו מעיקר לימודם של חכמי אשכנז. כמו כן התופעה הזו של אי הזכרת חכמים קודמים היא מסממני דרך לימוד זו הן בספרד והן באשכנז, שהיא מקומית ועל אחר, וכבר האריכו בתיאור דרך זו בשנים האחרונות רח"ז דימיטובסקי, ר"ח בנטוב ור"ד בויארין. יש להשוות 'שיטה' זו לשיטת מהר"י בי רב לקידושין וראה השלמה אחרונה של ר"ח בנטוב, 'שיטת קידושין למהר"י בי רב', שנתון בראילן, כרך ו (תשכ"ח), עמ' 263–286.

Jews and Conversos, (Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies held at The Hebrew University of Jerusalem, August 16-21, 1981), The Magnes press, The Hebrew University, Jerusalem 1985, 236 pp. Editor: Yosef Kaplan.

Contributors: J. L. Lacave, Y. Asis, B. Leroy, H. B. Moreno, C. Arbo's, E. Gutwirth, Beinart, E. Lipiner, A. Paulo, E. C. Mea, M. A. Rodrigues, Y. Kaplan, P.C.I. Zotrattini.

Studies in Literature and The Art [Edition Francaise: Etudes (Art et Litterature)]. Redacteur: Alexandre Lorian. The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem t. 12 n° 3 (1984). 148 pp. Relectures: L. Slepctzoff, Y. Bellenger, T. Malachy, J. Pohl, M. Wilmet, F. Bartfeld, J. Kaufmann.

אוצר מפרשי התלמוד, למסכת בבא קמא, ח"ב, דפים: כז ע"א–נה ע"א. ערכו: הרב שמואל קיבלבין, הרב אליהו גרינצייג, הרב חיים אייזיק טעפ, הרב דוד מצגר, הרב יוסף בוקסבוים והרב אברהם קבלקין. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ה. [10]+494+ [4] עמ'.

זהו כרך נוסף — שביעי במספר — בסדרה האנציקלופדית של פירושים על התלמוד, אוסף תמציתי מתוך מאות רבות של חיבורים מאת ראשונים ואחרונים, שלשעבר היו מכנים חיבור כיוצא בו 'שיטה מקובצת'. סדרה זו שכבר קנתה את מקומה בבתי-המדרש ובאוהלי תורה, משמשת כלי-עזר חשוב במעלה לרמ"ם, ללומדים ולחלמידים, על-ידי שיצרה והכניסה לבית הלומד ספרייה בת מאות רבות של חיבורים שאין ידו של אדם משגת בדרך-כלל, ואף אם מגיע אליהם הריהו מתרשל מהשקעת מאמץ של חיפוש ורדיפה אחר החידושים והפירושים הנבחרים מתוך השפע העצום, והנה בספר זה הכל תחת ידו מבורר בדרך קלה נוחה ומהירה.

רבנו משה בן מיימון, שו"ת פאר הדור, ההדיר: הרב דוד יוסף, הוצאת מכון אור המזרח — מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד. 26+שמ"ד+ [2] עמ'.

זו מהדורה חדשה של אחד הקבצים הראשונים של שו"ת רמב"ם שהופיעו בדפוס. קובץ שיצא לאור באמסטרדם תשכ"ה בידי ר' מרדכי תמה שתרגם את התשובות הערביות שבקובץ זה לעברית. מאז יצאו לאור מהדורות רבות ומלאות יותר של שו"ת רמב"ם עד לשתיים האחרונות המעולות, מהדורת רא"ח פריימן, הוצאת מקיצי נרדמים ירושלים תרצ"ד (ובה: 386 תשובות), והמהדורה המקיפה והמושלמת ביותר עד כה של פרופ' ר"י בלאו, באותה הוצאה, ירושלים תשי"ח–תשכ"א (ובה: 459 תשובות). אף-על-פי-כן העדיף המהדיר להוציא לאור דווקא מהדורה זו, המצומצמת (בת 138 תשובות), ושהוא עצמו מעיד עליה במבואו כי תרגומו של ר"מ תמה מלא שיבושים הן בדפוס והן בתרגום התשובות. ואף-על-פי שהמהדורה האחרונה כוללת את הנוסח המקורי של התשובות ואת תרגומם לעברית בידי ר"י בלאו, שמומחיותו אינה מוטלת בספק (את התיקונים למהדורה הנוכחית על-פי מהדורת בלאו העמיד המהדיר בהערותיו מתחת לעמ') — וזאת למה, מפני שהקובץ המכונה 'פאר הדור': 'הוא הנפוץ והמקובל ביותר בין גדולי האחרונים שהרבו לצטטו ולהשתמש בו והאריכו לפלפל בדעת הרמב"ם בהתאם למה שכתב בתשובותיו'. קשה לרדת לסוף משמעותו של טעם זה, וכי מה היה נגרע מדינוי גדולי האחרונים על-ידי הוצאה מתוקנת ומדויקת, מלבד התאמת מספרי התשובות? ! לבנו אומר לנו כי פעל כאן כנראה טעם אחר: בטוח יותר לפרסם ספר בתבניתו הישנה והמקובלת, כדי שיתקבל בבתי-המדרש ואצל ציבור הלומדים, מאשר ספר העשוי בצורה חדשה על-פי בירורי הנוסח, מבוא, הערות ומפתחות כנוסח החדש. באמת, במרבית

הספרים היוצאים לאחרונה יש כבר השפעה רבה של הנוסח החדש ואף במהדורה שלפנינו (היינו, יש מבוא, הערות ומפתחות) אלא שעדיין קיימת כנראה הרתיעה מדיונים מפורטים בענייני נוסח, כתב־יד, המקורות והשתלשלותן, ובדיקות מחודשות של התרגומים במקום הנצרך.

יש להעיר על שתי נקודות. הנטייה הרגילה אצל רבים מן המחברים התורניים להתחיל ולסיים את הדיון תמיד מחדש, כאילו לא קדמו להם בדיונים ובבירורים, במקום לפרט ולהזכיר את כל מי שעסק דין בעניין ולציין אם היה הדיון הקודם מספיק וממצה ועד כמה יש להוסיף עליו ולחדש בו. בס' ל"ט יוצא ברור מן הע' 4 שהמהדיר השתמש כבר במהדורת הרמב"ם של ר"ש פרנקל, ואעפ"כ הוא מרבה לציין לראשונים ואחרונים רבים שדנו בעניין, בלא להזכיר את הדיון הארוך ואת הציונים הרבים שבמהדורת פרנקל ותמצית הדעות והשיטות של הראשונים והאחרונים שעסקו ברמב"ם קשה זה, ואם לקבל את התיקון שצויה עליו הרמב"ם עצמו בתשובה זו (ראה שם הלכות נזקי ממון פ"ד ה"ד בילקוט שינויי הנוסחאות — שישה טורי פוליו באותיות פטיט!).

אִי־התחשבות ואִי־שימת לב לפרטי ההערות שבמהדורת בלאו, גרם למהדיר שיתעלם ממנו פתרון הולם לקושי שנתקשו בו הרבה בפסקו של הרמב"ם בהלכות שבת פ"כ ה"ז (ושם פ"ו הכ"ב) ובדברי תשובתו לשאלת חרמי לוניל (ובתשובתו המקבילה לאותה שאלה עצמה מן חכמי בגד, מהדורת בלאו, ח"ג עמ', ולא צוינה כאן כלל). בעניין נצטרפו כמה תמיהות וקושיות. מצד אחד, מאותו טעם שהקשו עליו חכמי לוניל ובגד דחו כל הראשונים את פסק הרמב"ם (ר"ח, רי"ף, ראב"ד, רמ"ך, רמ"ה, הר"ש משאנץ, רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, מאירי, ר"ן, ההשלמה, הרשב"ץ, בעל מגיד משנה ועד לבעל כסף משנה), ומצד אחר הצביעו הרבה מן האחרונים על גמרא מפורשת שנואמר בה כביכול בדיוק כפסק הרמב"ם. נמצא שתימה על הרמב"ם ש'שכח' את המקור לפסקו (בשתי התשובות שהשיב על עניין זה!). ותימה על כל הראשונים שבמשך כארבע מאות שנה לא רמו אחד מהם על קיומה של גמרא מפורשת זו, ולו כדי לומר שאין להביא ראיה משם לכאורה. והנה כבר לפני כמאה שנה מצא את פתרון הדבר ר"מ רבינוביץ (בית תלמוד, ב', עמ' 58–62), שראה כי אותה 'גמרא מפורשת' כביכול במסכת ע"ז מצויה רק בנוסח הדפוס, אך בפירושי הראשונים לשם ובכתב־היד של מסכת זו נעדרים אותן מלים שמהן כאילו מקור מפורש לרמב"ם (וראה: דקדוקי סופרים לשם, ע"ז ע"א, שכדרכו רמז ל'קרבן נתנאל' בלבד והמבין יבין שלפי נוסח כה"י אין מקום לדבריו), וכן הוא בשאר פירושי הראשונים ובכתב־היד שנודעו מאז, אלא שהאחרונים השתמשו רק בנוסח הדפוס ועל־כן אמרו מה שאמרו. בלאו בהערותיו ציין למאמרו של רבינוביץ שם.

אגב, יש להעיר עוד על פתרון קושי נוסף בדיון זה. המהדיר מציין (אמצע הע' 12):

ובפרק ו הלכה כב הביא הכסף משנה תשובת הרשב"א שנשאל על דברי רבינו והשיב שהרמב"ן הצילו מעט ונתן טעם לדבריו וכו' (וטעם הרמב"ן הוא כטעם שכתב רבינו בתשובה [!] ע"ש). וסיים על זה הרשב"א ואינו מוחזר כלל (ולא נמצא כן בשו"ת הרשב"א אבל כן מובא בחידושי הרשב"א שבת קנג). והנה גם דברי הרמב"ן לא נמצאו, ובחידושיו לשבת אין כדבר הזה.

פתרון הדבר נראה שהוא משום שנפלה ט"ס בגלל ט"ס שבחידושי הרשב"א לשבת קנג ע"א שנדפס שם: 'והרמב"ן ז"ל נתן טעם לדבריו', וצ"ל: 'והרמב"ם ז"ל נתן טעם לדבריו', וכן מוכח מנוסח דברי הרשב"א כפי שהובאו בפירושו הר"ן על הרי"ף לשם ובחידושי הר"ן לשבת שם [נדפסו ע"ש הריטב"א], וראה לדבר גם מן המשך הקטע שם: 'גם הרמב"ן ז"ל כתב שרק בתפילין וכו'. ועוד, מרן הב"י עצמו הביא בדיוק כך את דברי הרשב"א בבית יוסף או"ח סי' רס"ו משום ששם הביאם מדברי הר"ן ושם הם כהוגן וכמובא לעיל! בשולי הדברים יש לציין, שהמערער לאחרונה על כל תשובות הרמב"ם לחכמי לוניל לומר שמזויפות הן (ספר זכרון לכו"ז הרב י' נסים, ירושלים תשמ"ה) הביא גם התשובה שלפנינו כדוגמא לתשובה שיש בה קשיים ואשר מפני כך יש לשלול את ייחוסה לרמב"ם (אף־על־פי שייחוס זה מקובל כבר אצל בן הרמב"ם, אצל הראשונים שבדור שלאחריו ואף אצל חכמי לוניל עצמם!) לא ראה את כל הדיון הנ"ל, ואף פירושו שלו לסוגיית שבת שם כביכול אליבא דהרמב"ם אינו ניתן להישמע כלל. מזור להחליט על שלילת ייחוס כל התשובות הללו שמקובלות היו על כל חכמי הדורות כך, מבלי כל ממצא חדש כלשהו אלא מכוח טענות שבקושי יש בתשובות אלו, וכביכול כל חכמי הדורות לא הרגישו בכך.

רבנו נסים מגירונדי, שו"ת הר"ן, מהדיר: אריה לייב פלדמן, הוצאת מכון שלם — צפונות קדמונים, ירושלים תשמ"ד. 43+5] + חמ"ו+2] עמ'.

זוהי מהדורה חדשה נאה ומהדורת, מבוארת ומוערת של שו"ת הר"ן, עשויה על-פי שני הדפוסים הראשונים (כפי שהוכיח את היחס ביניהם רש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ח"ב, עמ' 321–324) ועל-פי כתבי-היד של תשובות אלו המצויים בספריות שונות. במהדורה זו נוספו ארבע תשובות חדשות של הר"ן (סי' ע"ח, פ"ב, פ"ג ופ"ה) ונכללו בה כמה תשובות ואיגרות מן הר"ן שפורסמו בשנים האחרונות ולפני-כן במקומות אחרים (סי' פ"ד משו"ת חכמי פרובינציא, סי' פ' (בחלקו), סי' פ"א (בחלקו), פ"ג ופ"ו (משו"ת הריב"ש) וארבע איגרות שפרסם ר"ש אסף בחורב ג' ובספרו מקורות ומחקרים).

הר"ן — מגדולי הראשונים ומעמדי ההלכה — מטבע הדברים שעסקו בדבריו כל החכמים שהיו אחריו, ורבו הדיונים בדבריו והלכות שנבקעו לפי הכרעותיו ועל-פי חיבוריו הרבים. אין לך תשובה אחת מתשובותיו, שנודעו לחכמים, שלא דנו בה ועשאוה יסוד לדבריהם ולמסקנותיהם. מצב זה משתקף יפה גם מן ההערות המרובות למהדורה שלפנינו, שצוינו בהן הדיונים הללו והמשא-ומתן בפירוש דבריו ובירורים (מאלפת ההשוואה לאותן תשובות מועטות שהן חדשות (סי' ע"ח ומס' פ"ב ואילך) ולא ראו אותן חכמי הדורות ומיעטו לדון בהן ומפני-כן אף מועטות ההערות להן במהדורה שלפנינו). המהדיר שהתמחה בספרי הר"ן ובתולדות יהודי ספרד בתקופה זו, שפרסם כבר כמה וכמה מהדורות משוכחות מספרי הר"ן, הקדים מבוא לחיבור ובו עסק בענייני הר"ן וענייני החיבור הזה. יש לציין במיוחד את הביורור הסופי בשאלת זמן פטירת הר"ן. בעקבות ניתוח מדויק של תשובותיו האחרונות של הר"ן ועל-פי כתבי-היד, ועם גילוי תעודה בארכיונים בספרד, הצהרת ר' ראובן בן הר"ן בקשר עם ענייני הירושה, נתברר שהר"ן הלך לעולמו בט' בשבט ה'קל"ו.

הדעות לבירור נוסח התשובות וענייניהן על-פי כתבי-היד, פעמים שמתבהרים דברים ונפתרים קשיים שנתלבטו בהן החכמים שהיו לפנינו נוסחאות הדפוסים, מהם תיקונים ומהם השלמות ויש שהם משנים את תוכן הדברים והבנתם עד שמגיעים לכדי שינוי במסקנות ובפירושים להלכה. ושתי הערות קלות לפי ערך העבודה הגדולה שבמהדורה זו. בעמ' נ"ב הע' 10: 'ר' אוצר הגדולים (אלופי) ח"ב ערך קסו', חו טעות נפוצה לפי שעל העטיפה של הספר הנ"ל נדפס: אוצר הגדולים, אלופי יעקב, אבל אין השורה השנייה שמו של המחבר שהוא ר' נפתלי הכהן מחיפה, אלא המשך שם החיבור!

בשתי תשובות דן הר"ן בחרם גמ"ה — בסי' ל"ח בעניין החרם שלא לגרש אשה בעל-כורחה, ובסי' מ"ח בעניין החרם שלא לשאת יותר מאשה אחת, ובין היתר נידונה בהערות שם המסורת על הגבלת זמן חדרגמ"ה עד לסוף האלף החמישי, ואם ידע הר"ן על כך. לא צוין בהערות שם, כי התשובות המקוריות של הרשב"א בנידון, שממנו נודעה המסורת ושלא היו למראה עיני כל הפוסקים שדנו בדבר שידעו עליה רק מן ההבאה בשו"ת המהרי"ק — נדפסו ונתפרסמו בשנתון המשפט העברי, כך ב', תשל"ה, תוך דיון רחב בענייני מסורת זו ומוצאה וענייני התקנות בכלל. מוזר הדבר, שהרי צוין שם מאמרו של יו"ט עסיס בציון, ושם דן כמה פעמים במאמר הנ"ל שנוכר גם בשאר הדיונים בשנים האחרונות בענייני התקנות והגבלת הזמן. האם יש משמעות לכך שחסרה בסי' מ"ח הערה מס' 2 !

רבנו זעליקמאן מבינגא, חידושים ביאורים ופסקים, התקינו מכ"י המחבר: הרב בנימין זאב נויזיץ, הרב משה חנינא ניימן והרב ישראל מרדכי פלס. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ה. 22+של"ג עמ'. חיבור זה לאחד מגדולי חכמי אשכנז (במחצית המאה ה"ט), נכדו של ר' מנחם ציוני ותלמיד של המהרי"ל, כתוב ביד מחברו, נתגלה בספריית מונטיפיורי שבלונדון. המחבר מתואר על-ידי גדולי דורו כ'משיח ה' וגאון' (מהר"ם מינץ), 'שר התורה' (מהר"א"י בתרומת הדשן), עד כדי כך שמהר"י איסרליין מתווכח אם יש לרבנו סמכויות של 'גדול הדור' כעין נשיא. חכמי דורו פנו אליו כ'גדול דורנו בחכמה ובמנין ואין איש בארץ כמותך הידוע דין אמת לאמתו (תשובה שפורסמה באוצר טוב). בחיבור זה נוסף עוד נדבך לחיבורי גדולי אשכנז, שהולכים ומתגלים ויוצאים לאור עולם בדורנו. הספר כולל: הלכות ציצית (א-קיג), ראש חודש (קיד-קטס), פסחים (קצ-רמ), העומר (רמא-רנד), ערלה ונטע רבעי (רנה-רצא), מבוא (עמ' 11–20) ומפתחות (עניינים, תפילות ומקורות).

רבי מאיר גאויזון, שו"ת רבינו מאיר גאויזון, ההדיר: אליאב שוחטמן. הוצאת מכון אור המזרח — מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ה. כרך א': 102+[2]+קל"ג+[3] עמ'. כרך ב': 245+[6]+קל"ה—שע"ט+[3] עמ'. תוצרת-לווי של הימים המודרניים היא ההקלה העצומה בהשגת ספרים, הקשר והידע הרב על הנעשה בכל פינה חווית שבספריות העולם, והשפע הרב של חיבורים מגדולי הדורות שעולים לנו מן הגניות ומן הספריות, שפע שלא היה דוגמתו, כמדומה, בשום תקופה. אם על בעלי התוספות אמרו: 'לולא חכמי הצרפתים בעלי התוספות שעשאוהו [את התלמוד] כדור אחד... והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום שנראה לנו כחלום מבלי פותר... אלא סוגיא זו אומרת בכה וסוגיא זו אומרת בכה ולא קרב זה אל זה, ונמצא מיושר התלמוד ומקושר...' (מהרש"ל, ים של שלמה, חולין הקדמה שניה), הרי שבימינו רשאים אנו לומר לדבר הזה על ספרי ראשונים ואחרונים, שהדות לקשרים ולאמצעים המשוכללים העומדים לשימושנו כיום, אפשר לגלגל את מרביתם של הספרים והחיבורים כדור אחד, להשוות ולהעריך זה מול זה עם זה, ליישר ולקשר תורת הראשונים והאחרונים ובינה ובין עצמה. חיבור זה, שו"ת של אחד 'מרבני מצרים הקדמונים' בדור של חכמים גדולים, הדור שלאחר הופעת ה'בית יוסף' וה'שולחן ערוך' — טמון וגנון היה במשך זמן קרוב לארבע מאות שנה עד שזכה להוצאה נאה מהדורת ומפוארת, עם ציונים והערות ובירור ענייני החיבור בידי ד"ר אליאב שוחטמן שיגע וטרח בה כמה שנים.

עיקר החיבור מופיע על-פי כ"י בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ובו צ"ט תשובות (בהשמטת התשובות שכבר פורסמו בקבצים אחרים, כגון בתשובת מהר"ם גלאנטי, ר' יאשיה פינטו, המבי"ט, הרדב"ז, המהריק"ש ואחרים) ובתוספת קצת תשובות שהצליח המהדיר למצוא במקורות אחרים (ומן הגניות) וכארבעים איגרות הקשורות ברובן במהר"ם גאויזון, המצויות בכ"י זה, ואשר להן — כמובן — חשיבות רבה לתולדות היהודים במצרים ובא"י.

מלבד העמל הרב שבהעתקת כתב-היד, החיפוש אחר תשובות נוספות במכמני הגניות השונות, הכנת כה"י לדפוס, והתקנת ביאורים ציונים והערות מפורטות לתשובות והמבוא לדמותו של המחבר ותולדותיו, נטל על עצמו המהדיר משימה נוספת, חשובה ונחוצה עד מאוד, להאיר את הרקע הרוחני של דור רבנו המחבר, רבותיו, חבריו ותלמידיו. לפי מצב הדברים עד כה, מועטות היו ידיעותינו על חכמי מקום זה — מצרים — ועלה בידו של ר"א שוחטמן להעמיד פרק גדול 'על לימוד התורה ועל חכמי התורה שבמצרים' (עמ' 58–91) לתקופה שבין ש"מ–ש"צ (1580–1630). הקרובים לעניין יודעים כמה קושי יש בהעמדת תולדותיהם וקורותיהם של חכמים, וכמה עמל יש במציאת המקורות וצירופם, וכמה השערות בטלות ודמיון משמשים בערוביאי אצל רושמי הקורות. יגע המהדיר במקורות שבדפוס ובעיקר במקורות גנוזים שלא נדפסו ולא נודעו, בגניזה ובכתבייד, להעלות את דמותם של מאה וארבעה חכמים שחיו ופעלו במשך תקופה זו ושזכרם הגיע אלינו, מהם מפורסמים כמהריק"ש, ר"ב אשכנזי, ר' חיים כפוס, ר' ישראל בנימין, ר' משה הכהן, ר' אברהם מונסון ועוד ומהם שאינם ידועים. הישג חשוב זה משנה הרבה ממה שהיו רגילים לחשוב על מקום זה, ועל לימוד התורה, על היצירה הרוחנית ועל החיים הרוחניים.

ראוי לציין גם את הדיונים וההקשרים והשקולים של המהדיר, וחקירותיו המדויקות בכל הידיעות ושברי הידיעות, צירופם והוצאת המסקנות מהם. בפרסום חיבור זה, על-ידי מכון ירושלים, העושה גדולות בפרסום תורת רבותינו הראשונים והאחרונים, ובבירור ענייניו והמבוא המקיף והחשוב לדמותו של המחבר ושל חכמי מצרים בימיו, תרומה חשובה לספרות חכמי המזרח ולספרות ההלכה בכלל.

רבי דוד זינצהיים, יד דוד, חידושים על מסכתות מנחות ובכורות. התקין מכ"י המחבר: הרב אליהו דב פינס. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ה. [8]+רל"ט+[5] עמ'.

זהו הכרך האחד-עשר בסדרת החיבורים המונומנטליים של גאון מופלא זה, רבה של שטראסבורג ונשיא ה'סנהדרין' הידועה שהקים נפוליון, לומר לך שהיה האישיות הרבנית הבולטת והחשובה ביותר באזור שלטונו של שליט זה. לר"ד זינצהיים היתה ספרייה גדולה מאוד ובקיאות מופלאה ורבה למאוד בכל מכמני הספרות התלמודית והרבנית, ועם זה, ושמה בגלל זה, כתב חידושים נאים שלא על דרך הפלפול. חכם גדול זה הוא מן הדוגמאות המתרבות והולכות של גדולי החכמים בדורות רבים שלא ידעו להעריך את גדולתם כראוי ולא העמידים במקום הראוי להם בתולדות החכמים, וכל זה מפני השתקעות תורתם (עד לאחרונה הופיע רק כרך אחד

מחיבוריו, יד דוד למס' ברכות ולסדר מועד, אופיבאך תקנ"ט). עכשיו משנתגלתה תורתם הרי הם זוכים להערכה חדשה למקומם במערכת גדולי ישראל וגדולי התורה לדורותיהם.

רבי עזריאל הילדסהיימר, חידושי רבי עזריאל, התקינו מכ"י המחבר: הרב אביגדור ברגר, הרב אברהם כהן, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד. 21+ת"ג+1] עמ'.

בשנים האחרונות היתה עדנה לחיבורי הרב ר' עזריאל הילדסהיימר, רבן של קהילות אייזנשטט ו'עדת ישראל' בברלין וראש בית-המדרש לרבנים שם. זה לא כבר הופיעו שני כרכים של שו"ת רבי עזריאל (לד' חלקי השו"ע) ועתה מופיעים חידושי למסכתות יבמות (עמ' א'–קס"א), וכתובות (עמ' קס"ב–שפ"ז). בראש הספר מבוא מאת נכדו, הרב עזריאל הילדסהיימר, המתאר את תולדותיו ודרך לימודו (עמ' 14–21) ומפתחות מפורטים (עמ' שפ"ט–ת"ג). פרט מעניין: בחידושים אלו נכללו חליפות שאלות ותשובות עם חכמים ותלמידים, שעוסקות בפירושי סוגיות.

רבי זעליג ראובן בענגיס, חידושי הגר"ר, ערך וסידר: הרב ניסן י"י שוב, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ה. 24+רמ"ו עמ'. בראשו: 'תולדות הגאון רבי זעליג ראובן בענגיס זצ"ל', מאת הרב בצלאל לנדאו (עמ' 15–22).

עניינו של ספר זה, שהוא נסיון חדש ומעניין של עיבוד וסידור מחדש של תורת גאון גדול, שלא זכתה להכרה ולהתפשטות בצורתה הראשונית כפי שהופיעה בידי המחבר עצמו, ובבחינת 'פנים חדשות' באו לכאן. שבעה כרכים של חידושים בשם 'לפלגות ראובן' יצאו לאור בידי המחבר, מגדולי רבני ליטא, ראב"ד העדה החרדית בירושלים מתרצ"ו ומאו ועד לפטירתו בשנת תשי"ג כרבה של העדה בירושלים. אף-על-פי שהיה מן המעולים שבתלמידי ישיבת וולוז'ין, הרי שבחידושי ובעיקר בצורתם הלך בדרך הפלפול החריף המסובך והמורכב, דרך שלומדי תורה רחקו ממנה בדורות האחרונים. חמשת הכרכים הראשונים עשויים בדרך של 'הדרנים', שאופיים חיבור סיומי מסכתות וראשיתן בדרך מפולפלת. עובדה זו, שגרמה למיעוט העיון בחיבוריו, צוינה על-ידי המסכימים להוצאה שלפנינו (הרב י"י וייס והרב ש"ז אויערבך). בספר שלפנינו נעשתה עבודת עריכה וסידור מחדש של חלקים מחיבוריו על-ידי פירוק המערכות הארוכות והמסובכות, והעמדתם בצורה של דיונים קצרים בנושאים מוגדרים.

אולי יביא נסיון זה לתפנית ולהמשך בדרך ובצורה של פרסום חידושי-תורה של גדולי הדורות, שדרך ההבעה, הסגנון והצורה אינם תורמים להתפשטותם, ועל-ידי עיבוד וסגנון מחדש יקרבו אותם אל טעם הלומדים בימינו.

משה חלמיש, פירוש קבלי לבראשית רבה לר' יוסף בן שלום אשכנזי, הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ה. 297+4 עמ'.

חיבור זה, שהוא פירוש לפרשיות א'–כ"ט ממדרש בראשית רבה, יוצא לאור על-פי שלושה כתבי-יד. בכתבי-יד היד אין שמו של המחבר נזכר והזיהוי נקבע בידי ג' שלום, שמצא קשרים בין חיבור זה לבין חיבור אחר של ר' יוסף אשכנזי — פירוש לספר יצירה, חיבור שנדפס על שמו של הראב"ד. כפי ששמו מעיד עליו, המחבר הוא חכם אשכנזי שהתגורר בספרד או במזרח, ואין ידיעות על חייו וקורותיו. ממקום אחד בחיבור (עמ' 259) משמע שהיה ממשפחת ר' יהודה החסיד, ומזמן חישוב הקץ ושנת הגאולה אצלו לשנת קי"ח יש ללמוד שחי קודם לזמן זה, דהיינו במחצית ראשונה של המאה ה"ד.

הפירוש הוא על דרך הקבלה, ולדעת ג' שלום נדעה לו השפעה גדולה על ר' דוד ב"ר יהודה החסיד, וחיבורים אלו מציינים שלב חשוב בתולדותיה של הקהלה בספרד במאה ה"ד. ייחודו של ר' יוסף אשכנזי בתורת הגלגול שלו ובשילובה של הגות פילוסופית לתוך העולם הקבלי, לרוב כדי לנחה ולהציג לעומתה את הקבלה שהיא 'אמת ואמונה'. יש בחיבור זה התמצאות רבה בענייני חכמה ומדע, רפואה ואנטומיה, 'חכמת החושים' ו'מגידי העתידות', 'בסוד כשפים והשבעות', ואף מציאת עניין ב'ספרי נגינותיהם' ו'ב'מוסיקא', וכמובן שהמחבר מכיר היטב את כתבי הפילוסופים ותורותיהם, יש שהוא דוחה אותם בחריפות אבל יש מהם שהוא משלבם לתוך ההגות הקבלית.

אל' נ' אוואנס, אנשי הפרובינציה (תולדות היהודים בדרום ארצות-הברית מזוית אישית). תרגם מאנגלית י' גד לוי (הופיע לראשונה באנגלית: *The Provincials*, 1983), הוצאת הספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ה, 325+ [4] עמ'. לספר מצורפת ביבליוגרפיה.

אהרן מירסקי, יסודי צורות הפיוט (צמיחתן והתפתחותן של צורות השירה הארץ-ישראלית הקדומה), הוצאת הספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ה (הדפסה שנייה. מהדורה ראשונה: הוצאת שוקן תשכ"ט). 6+ [134] +4] עמ'.

מחקר זה מראה כי יסודי צורות השיר הארץ-ישראלי הקדום הם במדרש ובתלמוד, והפייטנים שכללו, צחצחו וחרזו את הצורות הרטוריות בעלות התכונות האסתטיות שמצאו לפניהם במדרשים ובתלמוד.

חיים גרבר — יעקב ברנאי, יהודי איזמיר במאה התשע עשרה, הוצאת משגב ירושלים — המכון למורשת היהודי ספרד והמזרח, ירושלים תשמ"ה. [8] +114 +VI עמ'.

בספר זה פורסמו 45 תעודות תורניות מארכיון בית-הדין השרעי של העיר איזמיר (מערב אנטוליה), תעודות העוסקות בחיי הקהילה היהודית שם. ח' גרבר העתיקם מכתב-היד ותרגמם, ואת המבוא ואת ההערות כתב בשיתוף עם יעקב ברנאי, שטיפל בחומר העברי במטרה להשוותו עם מה שנתגלה מן התעודות התורניות.

Lawrence H. Schiffman, Who Was A Jew? Ktav Publishing House, Hoboken N.J., 1985. XII+131 pp.

הנושא 'מיהו יהודי' הוא מן הנושאים המסעירים בשנים האחרונות את יהדות ארה"ב ואת הציבור בישראל, וגורם לסערות אמוצינוליות רבות. על רקע דיונים וויכוחים בנושא זה מגיש לנו פרופ' שיפמן מאוניברסיטת ניו יורק את חיבורו מי היה יהודי — בירור העוסק ביסודותיה של השאלה בכללה, בבדיקת גישת ההלכה בימי המשנה והתלמוד לשאלות אלו, ובירור המצב ההיסטורי שעל רקעו נתעוררו ונתגבשו יסודות אלו. במרכז העניין עומדת שאלת החתך והניתוק החד שחתך לחלוטין מן היהדות את הכיתות היהודיות-הנוצריות. המחבר דן ביחס אל מעמד היהודי מלידה, דרכי הגיוור והכניסה ליהדות, המרה ושמד לעם אחר ולאמונה אחרת, ומעמד המינים והאפיקורסים. היחס אל היהודים-הנוצרים היה כאל מינים, ומאחר שגדלה, נתחזקה ונתפשטה הנצרות בכלל ממילא לא יכלו החכמים להימנע מלהתייחס גם אל היהודים-הנוצרים כמי שיצאו לגמרי מכלל ישראל, ולפיכך החלו בראשית המאה השנייה לראות אותם כשייכים לעם אחר ולאמונה אחרת.

נעמי פויכטונגר (עורכת), אהל משה (מאה שנה לשכונה ולבית-הכנסת שלה, תרמ"ב-תשמ"ב). משתתפים: יוסף כ"ץ — תולדות השכונה; תמר מוסקוביץ, תמר מנור, נעמי פויכטונגר, חיה פרידברג — בית-הכנסת ותשמישי הקדושה אשר בו. ירושלים תשמ"ד. 94+ [2] עמ'. תבנית אלבומית בליווי תמונות ותצלומים רבים. הוצאת משגב ירושלים (המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח) והמרכז לאמנות יהודית (אינדקס ירושלים לאמנות יהודית).

תיאור תולדות שכונת 'אהל משה', שנבנתה בשנת תרמ"ב על שמו של משה מונטיפיורי ובסיוע 'קרן מזכרת משה' שנוסדה בשנת 1874 לרגל מלאת תשעים שנה למ' מונטיפיורי, על-פי התעודות התכניות והתקנות המקוריות שנשתמרו. בראש חברת 'אהל משה' שנוסדה בשנת 1882 עמדו חמישה אישים מהנהגת העדה הספרדית בירושלים: הרב יעקב שאול אלישר, יוסף קרינצ'ר (מזכירו של פתח ירושלים), הרב יוסף עוזיאל, אהרן חיים ואלירו ושמואל ברוך. בחלק השני מתואר בית-הכנסת של השכונה על כל חלקיו, וכל תשמישי הקדושה המצויים בו בלויית תצלומיהם.

Werner Weinberg, The History of Hebrew Plene Spelling. Hebrew Union College Press (Distributed by Ktav Publishing House), Cincinnati 1985. X+190 pp.

במבט ראשון נראה קצת מוזר לפרסם חקירות בענייני הכתיב העברי בלועזית דווקא, אבל במחשבה שנייה דומה שאדרבה, דווקא הפירסום בלועזית מאפשר לנקוט נייטרליות בפולמוס הכתיב המלא או החסר, ופותר את המחבר מן הזהירות שלא יתפסו אותו עצמו על נוהגי הכתיב שנקט בהם.

חיבור זה הוא נוסח חדש ומורחב של שישה מאמרים שפירסם המחבר ב-*HUCA* Vol. XLVI-L (1975–1980). מיעוטו עוסק בהיסטוריה של הכתב העברי מראשיתו (עמ' 1-31) ועיקרו בתיאור הפעילות הרבה בא"י בנושא הכתיב המלא, החל מפעולות ועד הלשון בשנים 1904–1949 ועד לפעולות משרד החינוך והתרבות בישראל, בשנת 1976, תוך תיאור הדיונים והנסיונות להעמיד כללים מחייבים ונוהגי הכתיב העברי. לכל פרק מצורפת ביבליוגרפיה.

יונה בן ששון, משנתו העיונית של הרמ"א, הוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ד. [10]+XII+346 עמ'.

חיבור זה עוסק בהגותו של ר' משה איסרליש, הפוסק הגדול מחבר ספר המפה לשולחן ערוך, ובעיקר בחיבוריו תורת העולה, פראג ש"ל, מחיר יין, והגהותיו לספר מורה נבוכים. הקושי שבמחקרים כאלו, שהם מקיפים תחומים רבים ורחבים ומתקפת הדיון והעיון המקיף בכל עניין ועניין כראוי לו. הגותם של חכמים גדולים חובקת נושאים נכבדים, ואשר על-כן מתחייב המחבר להצטמצם בתיאור שיטת הרמ"א בנושאים השונים מבלי להרחיב את הדיון בכל נושא ונושא בכל היקפו. מטיב העניין מתרכז המחבר בנושאי ההגות והעיון הפילוסופי ובנושאי הגבול הנושקים לתחומים ההלכתיים. בחיבור שלפנינו יש התייחסות גם לגישת הרמ"א לנושאים הלכתיים מסוימים שיש בהם עניין לביטוי ייחודי משלו. בתחומים אלו יש להעיר הרבה לגבי מסקנות המחבר, אלא שאין המסקנה כאן מאפשרת.

ניסוח המשפט (בעמ' 291): 'ההיתרים של איסורים של מאכלות נכרים הנידונים בתשובותיו ובפסקיו כוללים: "יין נסך", "סתם יינם", "פת עכו"ם" ושמןם ובישולם' אינו מדויק, לפי שלגבי "יין נסך" אין דיונים כלל לא אצל הרמ"א ולא אצל אחרים, להתירו, אלא שיש מקרים שבהם מצרפים לשיקולים השונים גם את הנימוק שהגויים בזמננו אינם עובדי ע"ז, ויש להקל באופן מסוים של מגע גוי.

משום-מה חזיב על המחבר הכינוי 'עכו"ם' והוא מרבה להשתמש בו, אף במקום שהוא יודע ש'בגירסה קדומה 'גוי' במקום 'עכו"ם' (עמ' 286), והלא אין השימוש הרווח ב'עכו"ם' אלא מעשה ידיה של הצנזורה הנוצרית. יתר על כן, גם במקום שבמקורות כתוב 'גוי' הוא מחליף ל'עכו"ם', וכגון בעמ' 287 שבציטוט שם מן הגהות הרמ"א 'שכופהו על ידי גויים', 'לפני גויים', 'בערכאות של גויים', אבל שם בהע' 76 למקום זה הוא אומר: 'ועיין גם הדעות בעניין זה של ערכאות עכו"ם'. כלום כוונה יש בכך? ! בין כך ובין כך נטייה זו גרמה בדיון שם לטעות גמורה, תחת הכותרת: 'מעמד ערכי ל"נימוס' של האומות' (עמ' 292) הוא אומר:

במקביל להכרה באיכות הדתית של המונותאיזם של האומות מצוי אצל הרמ"א עקרון המזכה את 'נימוס' האומות בתוקף ערכי; לפי גדר ההלכה. העקרון מנוסח אצל הרמ"א לגבי דיני בני נח כהכרעה של הלכה 'שדיני בני נח הן אותן הדינים שנצטוו ישראל בסיני'.

המקור שציין לכך הוא בשו"ת הרמ"א סי' י', והוא טעות, לפי ששם דן הרמ"א במחלוקת שבין האמוראים לגבי מהותן של 'דיני בני נח', ומסיק כדעת ר' יצחק ש'דיני בני נח' הן הן דיני ישראל שמחייבים את בני נח באותן מצוות שהן חייבין בהן, ואין זה כפי שחשב המחבר שמדובר ב'דינים' שלהם היינו משפטי האומות, וממילא כל הדיון בסעיף זה הוא טעות. יתר על כן, בסעיף זה הוא מסתמך על ציטוט מדרכי משה (חו"מ סי' י"ד):

דאם אחד רוצה לדון בפני הדיוטות והשני רוצה לדון בפני ערכאות, ערכאות עדיפי ושומעין בין ללוה בין למלוה... והני ערכאות לא בש"ג [=בשל גויים] אלא הדיוטות הממונים לדון. דאם תובע רוצה לדון ולילך לפני ערכאות והלוה אומר לדון כאן לפני הדיוטות אפשר דשומעין לו דערכאות עדיפי טפי מהדיוטות, דרגילין לדון.

ומכאן מסיק המחבר: 'כלומר, הלכות אלו, המזכות במעמד של כשירות משפטית 'דינא דמלכותא' ואת ה'ערכאות' שאינן של עכו"ם, מצדיקות את הזכאות הזאת בטעם של טיב השיפוט 'שעושה בדיון חק', 'בחק כללי', 'דנאמנים' 'הואיל ורגילין לדון'. זאת אף זאת, ב'ערכאות' נמנים יתרונות ערכיים ונוהליים, לא רק לגופם, אלא אף לעומת המימד המשפטי היהודי-לגיטימי של הדיוטות. וכל זה טעות על גבי טעות. בעמודים אחרים לפני-כן הביא בפירושו את דעת הרמ"א בשלילה גמורה של 'ערכאות של גויים' (עמ' 287) ובהבחנה ביניהם לבין 'דינא דמלכותא דינא'. האומנם רק 'העמידה על נפש האוטונומיה המשפטית מוליכה אצל הרמ"א לאבחנה בין 'ערכאות' של דיני עכו"ם לבין משפט המלוכה? ! אבל חוץ מזה, הרי פירש כאן בניגוד לציטוט שהביא. דברים

אלו שציטט מן הרמ"א, הביאם הרמ"א מן הנימוקי יוסף סוף פרק זה בורר (כמפורש בדרכי משה שם לפני הציטוט!), ונאמר בהם בפירוש ש'ערכאות' אלו שבהם מדובר כאן כמי ש'עדיפי' על הדיטות אינם ערכאות של גויים, אלא הדיטות הממונים לדון לעומת הדיטות שאינן ממונים לדון, והכל יהודים הם. ואולי גרס לו מה שהחליף וכתב: '...שאינן של עכו"ם' (במקום 'גויים' שבציטוט) ועל-כן חשב כנראה שישנם מלבד זאת עוד ערכאות של גויים ושאינן של עכו"ם?!

הרב חיים קרלינסקי, הראשון לשושלת בריסק, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ד. י"ד+495+2] עמ'.

חיבור זה הוא תולדות חייו ופעליו של הגאון רבי יוסף דובר הלוי סלובייצ'יק, שהיה ראש ישיבה בוולוז'ין ורבן של קהילות סלוצק ובריסק. תולדות חייו של רי"ד הלוי, מחבר שו"ת בית הלוי, מסופרות על רקע החיים הפנימיים של יהודי ליטא, פולין ורוסיה במשך המאה הי"ט, פועלם וקשריהם עם העולם הסובב. חיבור זה הוא שילוב של עבודה היסטורית המיוסדת על מקורות, תעודות ועדויות, יחד עם תיאורים בלטריסטיים-רומנטיים, בסגנון ארכאי-מליצי, הבאים להשלים על-ידי הטעמות והסברות פסודו-פסיכולוגיות ועל-ידי שתזזות מן הסברה פרטים במאורעות והתרחשויות, עד שלעתים דומה עליך כאילו עמד המחבר בשעת המעשה ונגלו לפניו מצפוני לבבות המעורבים, והרי זה מעין צירוף בירורי עובדות על-פי המקורות יחד עם ספרות-שבחים. מסיבות שונות עורר חיבור זה תגובות מעורבות ובמיוחד בחוגי בריסק, והדיהם נשמעו בעיתונות התרבות (המודיע), אלגעמיינער צייטונג בניירורק, הפרדס ועוד). להמחשת התגובות מצד זה נביא מדברי ר' מאיר סלובייצ'יק, בן הגר"י ונכד הרי"ד הלוי, במצטק פ' ויצא חשמה"ה (כפי שנרשמו על-ידי אחד השומעים):

והנה זה עתה יצא חיבור בשם 'הראשון לשושלת בריסק' על הגאון ר' יאשה בער זיע"א, אשר בכלל כל צורת כתיבתו איננו על נכון, והרושם המתקבל ממנו הוא מעוות ומזויף, באשר תמיד היו כותבים את תולדות גדולי ישראל בצורה המתאימה לתועלת הקוראים, בדרך סיפורי מעשיות, באופן הראוי כדי להתלמד מהם, ולהשתוקק להתעלות בעבודת השי"ת בתורה ומצוות ויראת שמים, ואילו ספר זה כתוב בדרך מחקר מדעי כספרי היסטוריה. ועוד זאת, כיוון שזה מחקר דימה הכותב, שכמו שאפשר היום להגיע ללבנה, א"כ האם מן הנמנע להגיע בחקירה לתולדות חיים של אדם א' מילדותו עד פטירתו. אמנם מה יועיל מחקר נגד המציאות, וי"געת ולא מצאת אל תאמין", נאמר רק על תורה ולא על דברים אחרים. והוא שגה בחקירותיו וטעה במסקנותיו, כאשר ידוע וברור לנו המעשים בפרטיהם ודקדוקיהם באמת... וכמו כן הוא הדבר, לומר על הגאון ר' יאשה בער זיע"א שלא התנגד לתנועת חובבי-ציון, זהו ללעג וקלס, כיוון שידוע לכל שהגאון ר' יאשה בער זיע"א הרי לחם בכל כוחו ותוקפו נגד תנועת חובבי-ציון... והנה בספר הנ"ל כותב מעשה שהגר"ד בימי אבולו למד הלכות אבילות והלכות כיבוד אב ואם, דבר זה לא נשמע מעולם ולא מוזכר בשום פוסק שהאבל מותר ללמד הלכות כיבוד אב ואם, ... והאמת הרי הוא שלמעשי האבות הי' כסדר המשך אצל הבנים, וכמו-כן מעולם לא נשמע שהגר"ח זיע"א למד באבילותו הלכות כיבוד אב ואם, וכן אצל מרן זיע"א [הגר"י זיע"א], ובודאי שלמדו באבילותם, אבל רק בדברים המותרים ובהלכות אבילות... בגשתו לספר ולתאר איזה עניין מסוים הוא מראה כאילו שלפחות הוא בעצמו הי' בשעת מעשה וראה מקרוב הכל והבין העניין לאשורו, אבל הוא לא ראה ולא ידע, אם כן מה יגיד...

גם בתגובה הזאת יש אי-הבחנה בין התחומים המשמשים בחיבור זה. הטענות שנטענו לעיל יפות דווקא לחלק הספרותי-רומנטי שבו ואינן בשל הצורה המחקרית. אין להאשים את דרך המחקר המדעי בזה. מחקר מדעי נקי ומדויק אינו מבוסס על סברות והשערות בלבד, וממילא גם אינו נדחה מפני סברות. אין להביא ראיה מחיבורים שכביכול דרך מדעית להם ובאמת הם בנויים על סברות והשערות, שכן תכונה זו מן החלק הבלתי מדעי שבהם, ושלצענו רבים נמשכים אחר הקלות והשטחיות.

מכל מקום, יש בחיבור זה תרומה חשובה ובירורים חשובים בתחומים רבים, וניכרת יגיעת-שנים להעמיד ולמתוח את היריעה הרחבה לתולדות אחד מגדולי ישראל בדורות שלפנינו.

סידרא, כתב־עת לחקר ספרות התורה שבעל־פה, א. עורך: צבי אריה שטיינפלד. הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, ירושלים תשמ"ה. VII+153 עמ'.

משתתפים: "ד' גילת, מ' ווייס, א' יצחקי, מ' ע' פרידמן, צ' א' שטיינפלד, י' ש' שפיגל, ד' שפרבר, י' חבורי. לפנינו כתב־עת חדש שיוצא לאור על־ידי המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר־אילן, ובו שני חידושים. מצד אחד זהו כתב־עת המיוחד כולו למחקר הספרות התלמודית, ולכאורה יש בו מסוד הצמצום לתחום אחד מוגדר, אבל מנגד ניתנת בו, ובצדק, הגדרה רחבה לתחום זה, לא רק מחקר התלמוד או הספרות התלמודית כי אם מחקר התורה שבעל־פה כולה — תורת חז"ל: המשנה, התוספתא, התלמודים, מדרשי ההלכה והאגדה, ויחד עם זה תורת הגאונים, הראשונים והאחרונים, בפרשנות ובפסיקה, בהגות ובשור"ת, על כל סוגיהם וצורותיהם במשך הדורות הרבים מאז ומקדם ועד לימינו.

יש בזה תיקון לחטא הקדמון של חכמת ישראל לפניו ומדעי היהדות לאחרונה, שהעמידו עיקר דבריהם במחקר התקופות הקדומות וזנחו את חקר התקופות המאוחרות יותר למן תורת הגאונים והלאה, כביכול אין בהם כדי לפרנס את המחקר. מגמה שמשקפת הן בתחומי ההוראה והלימוד כמוסדות המיוחדים לכך, והן בתחום העיסוק המחקרי. מגמה שיש בה גם מן התפיסה וההערכה למקומם של החכמים והחיבורים בכלל מסורת התורה וההלכה. קשיים רבים יש בקביעת מינוח מודרני ומקצועי לתחומים אלו, הן מצד הלשון והן מצד המושגים ותפיסתם. אין הדעת נוחה מעצם המונח 'ספרות' לתורת חז"ל שמצדדים שונים אינה 'ספרות' בלבד, אלא מכלול מקיף והיסטוריה ארוכה של מסורות הלכה ומסורות לימוד ופרשנות בעל־פה ובכתב בצורות שונות. כבר המונח 'הלכה' סתום למדי, ואין לו גבולות ברורים, וכפי שהעירו על המאמר 'אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה שמתוך כך וזכרה' (ברכות לא ע"א) ותיכף לזה הובא סיפור בפרידת חכמים שאמרו זה לזה מאמר שלפי ההגדרה הנפוצה הינו דווקא מאמר אגדה! בדומה לזה עורר המונח הרווח לאחרונה 'משפט עברי' קושי מושגי, שכן הוא חותך בסכינא חריפא את מכלול התורה שבעל־פה לתחומי 'משפט' ולתחומים אחרים ('דתי' ? 'איסורא' לעומת 'ממונא' ? 'דין תורה' לעומת 'איסור והיתר' ? 'פולחני' ? ואין מונח מניח את הדעת) חלוקה שהתפיסה הפנימית אינה סובלתה, וראה את דיונו ולבטיו של מ' אלקן, המשפט העברי, ירושלים תשל"ג, עמ' 143–180.

מתוך הגדרה רחבה זו 'תורה שבעל־פה', ומתוך קשיי החיחום וההגבלה, עולה לפנינו גם היקפו הרחב ביותר והעצום של תחום זה, שכוללים בו ובמחקרו גישות ודיסציפלינות רבות ושונות. יש לתת את הדעת לבחינות הפילולוגיות (הן בתורת הנוסח והעמדתו והן בתורת הלשון), הספרותיות (התהוות ועריכה, אירגון וסגנון, מבנה וצורה, קיצור והרחבה, מונוגרפיות וקדיפיקציות וכיו"ב), הרקע ההיסטורי והריאלי, תולדות ההלכה, אישיה וחיבוריה, משפט ונוהג, חינוך ודרכי לימוד, הפילוסופיה של ההלכה ודעות בענייני הגות ואמונה וכל כיוצא באלו. לפי שעה משתקפת עדיין, בכרך הראשון שלפנינו, הגישה המצומצמת, וכמעט כולו עוסק בתקופת חז"ל וספרותה, אמנם לפי המגמה המוצהרת יש לצפות לגיוון רחב ורב ביותר בהתאם לתפיסת היסוד, וכמות שניכר מרשימת המאמרים שעתידים להופיע בכרך ב'.